ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LV

(2007)

UDC 93/94 YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LV
(2007)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
ANA STOLIĆ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ (Prague),
ANGELIKI CONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

Tibor Živković, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2007

УДК 93/94 YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LV
(2007)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
АНА СТОЛИЋ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ (Prague),
ANGELIKI CONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2007

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства науке Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

9 Биљана Марковић, *О ЗИДАЊУ КУЋЕ* ПРЕМА ЗАКОНУ ЦАРА КОНСТАНТИНА ЈУСТИНИЈАНА

23 Tibor Živković, THE GOLDEN SEAL OF STROIMIR

31 Ирена Цвијановић, ПУТОПИС ХАРУН ИБН ЈАХЈЕ

45 Дејан Булић, ГРАДИНА – КАЗНОВИЋЕ, РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

63 Ружа Ћук, ДУБРОВАЧКА ПОРОДИЦА ЦИЦЕРОВИЋ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

73 Марица Маловић-Ђукић, BISTE DE PRIMUTIS, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН (XIV ВЕК)

83 Ђуро Тошић, ПО ДРУГИ ПУТ О ТВРТКОВОМ ПРОТОВЕСТИЈАРУ ТРИПИ БУЋИ

99 Александар Крстић, ГРАД НЕКУДИМ И НЕКУДИМСКА ВЛАСТ

113 Срђан Рудић, О ЖЕНИ ВОЈВОДЕ ВУКМИРА ЗЛАТОНОСОВИЋА

119 Невен Исаиловић, ЦРТИЦЕ О КАЧИЋИМА У МАКАРСКОМ ПРИМОРЈУ У XV ВЕКУ

133 Срђан Катић, РУДНИК ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ У XV И XVI ВЕКУ

157 Драгана Амедоски, ОРИЈЕНТАЛНЕ ГРАЂЕВИНЕ КРУШЕВЦА ОД ОСМАНСКОГ ОСВАЈАЊА ДО КРАЈА XVI ВЕКА

171 Јелена Мргић, ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ – БЕЛЕШКЕ О НАСЕЉИМА И ПРИРОДИ 15 – 19. ВЕК

201 Исидора Точанац, БЕОГРАДСКА И КАРЛОВАЧКА МИТРОПОЛИЈА ПРОЦЕС УЈЕДИЊЕЊА (1722-1731)

219 Недељко Радосављевић, БЕОГРАДСКИ МИТРОПОЛИТИ ОД 1739. ДО 1804. ГОДИНЕ

235 Радомир Ј. Поповић, ЦРНИ ЂОРЂЕ ИЛИ КАРА ЂОРЂЕ (О надимку Ђорђа Петровића)

245 Александар Растовић, КРАЉ МИЛАН КРОЗ ПРИЗМУ БРИТАНСКЕ ПОЛИТИКЕ

265 Биљана Вучетић, ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ АНТОНИЈА ТОДОРОВИЋА (1880-1971)

ПРИКАЗИ

279 Ivo Goldstein – Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb 2006, 535.
(Драгић М. Живојиновић)

282 *Стари српски архив V,* одговорни уредник Раде Михаљчић, Графомарк, Лакташи 2006, 307 + 30 факсимила + 4 карте
(Мирјана Живојиновић)

288 Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State,* State University of New York 2003.
(Катарина Јовановић)

292 R. Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th centuries: institutions and communities,* Istanbul 2004.
(Бојана Павловић)

297 *Provincial Elites in the Ottoman Empire.* Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003, ed. A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press 2005.
(Огњен Крешић)

304 *The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture,* ed. by S. Faroqhi & Ch. K. Neumann, Würzburg 2003, 352.
(Милош Субашић)

311 Ђорђе Ђурић, *Вук Маринковић-биографија и научни рад утемељавча физике као модерне науке у Србији*, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2007.
(Радомир Ј. Поповић.)

CONTENTS

ARTICLES

9 Biljana Marković, *ON BUILDING A HOUSE*, ACCORDING TO THE LAW OF THE EMPEROR CONSTANTINE JUSTINIAN

23 Tibor Živković, THE GOLDEN SEAL OF STROIMIR

31 Irena Cvijanović, THE TRAVELOGUE OF HAROON IBN YAHYA

45 Dejan Bulić, GRADINA-KAZANOVIĆE, RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH

63 Ruža Ćuk, THE DUBROVNIK FAMILY CICEROVIĆ IN THE MIDDLE AGES

73 Marica Malović-Đukić, BISTE DE PRIMUTIS, A 14th CENTURY KOTOR GENTLEMAN

83 Đuro Tošić, ON TVRTKO'S PROTOVESTIAR TRIPE BUĆA, FOR THE SECOND TIME

99 Aleksandar Krstić, THE CITY OF NEKUDIM AND NEKUDIM'S COUNTY

113 Srđan Rudić, ON THE WIFE OF THE DUKE VUKMIR ZLATONOSOVIĆ

119 Neven Isailović, REMARKS ON THE KAČIĆ FAMILY IN MAKARSKA LITTORAL IN THE FIFTEENTH CENTURY

133 Srđan Katić, RUDNIK UNDER THE OTTOMAN RULE IN THE 15th AND 16th CENTURIES

157 Dragana Amedoski, ORIENTAL STRUCUTRES IN KRUŠEVAC FROM THE OTTOMAN CONQUEST TO THE END OF THE 16th CENTURY

171 Jelena Mrgić, LIJEVČE POLJE – SOME NOTES ON THE SETTLEMENTS AND ENVIRONMENT, 15th – 19th CENTURIES

201 Isidora Točanac, THE BELGRADE AND KARLOVAC METROPOLITANS: THE PROCESS OF UNIFICATION (1722-1731)

219 Nedeljko Radosavljević, BELGRADE METROPOLITANS BETWEEN 1739 AND 1804

235 Radomir J. Popović, BLACK GEORGE OR KARA ĐORĐE (ON THE NICKNAME OF ĐORĐE PETROVIĆ)

245 Aleksandar Rastović, KING MILAN THROUGH THE LENSE OF THE BRITISH POLITICS

265 Biljana Vučetić, A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF ANTONIJE TODOROVIĆ (1880-1971)

REVIEW ARTICLES

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 9-21
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 9-21

УДК : 34(497.11):692/693

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

О ЗИДАЊУ КУЋЕ
ПРЕМА ЗАКОНУ ЦАРА КОНСТАНТИНА ЈУСТИНИЈАНА

Апстракт: У законодавству цара Стефана Душана налазимо неколико одредаба о зидању нових и презиђивању старих кућа. Ове одредбе су византијског порекла, а биле су намењене регулисању односа међу суседима у тесним градским улицама средњовековне Србије. У рукописима старије редакције оне су смештене у Скраћену синтагму Матије Властара, док је у рукописима млађе редакције унесен у византијско-српску правну компилацију Закон цара Константина Јустинијана.

Key words: The Emperor Constantine Justinian Law, The Emperor Dušan Code of Laws, Matija Vlastar Sintagma, Byzantian Law system, Law, City, House, Neighbour.

У законодавству цара Стефана Душана постоји неколико одредаба којима се уређују међусобни односи суседа, становника урбаних насеља. У рукописима старије редакције ове одредбе се налазе у Скраћеној синтагми Матије Властара, а у рукописима млађе редакције у Закону цара Константина Јустинијана.[1] Познато је да је из рукописа старије редакције

[1] У науци је прихваћена подела на старију и млађу рукописну редакцију законодавства цара Стефана Душана. У рукописима млађе редакције Синтагма Матије Властара више не постоји као самостални део укупног законодавства него су њене одредбе делимично нашле место у Јустинијановом закону и Душановом законику. Старија редакција (Codex tripartitus) садржи три законска текста - Душанов законик, Синтагму Матије Властара и Јустинијанов закон, док млађа рукописна редакција (Codex bipartitus) садржи два законска текста – Душанов законик и Закон Константина Јустинијана. Уп. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, Књ. друга, Скопље 1928, стр. 1-15, 49-67. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, САНУ, Београд 1960, стр. 14-24. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*,

законодавства цара Стефана Душана преузета већина чланова правне компилације назване Закон цара Јустинијана и смештена на почетак текста који је у рукописима млађе редакције назван Закон цара Константина Јустинијана. Осим тога, Закон цара Константина Јустинијана је знатно проширен одредбама чије порекло налазимо већином у Скраћеној синтагми која је у рукописима старије редакције била део царевог законодавства.[2] Управо тако је учињено и са одредбама о којима ће даље бити речи.

У Синтагми су одредбе о међусуседским односима у граду смештене међу *начела к҃* (20.) *састава*, као *в҃* (2.) *глава*. Ова глава (2.) има наслов ***О новодѣлотворенїих***.[3] Одредбе су сложене у 10 целина које нису нумерисане, а почетак сваке целине је означен називом *Закон,* па ћемо их условно схватити као титулусе. У првом титулусу се полази „од почетка", и, пре свега, јасно се наводи на које се ситуације овај титулус односи - подизање потпуно нове зграде, зидање нове куће на месту старе или пак делимично мењање старе куће. Тако се на први поглед садржина разликује од наслова, ако буквално схватимо да је у питању потпуно *ново дело*. Међутим, ако тај појам схватимо шире, онда се он односи на свако *ново зидање*, било да се ради о сасвим новим кућама или пак о презиђвању или дозиђивању старих. Њиме су обухваћене све измене, сви нови радови, како на новим, тако и на старим кућама.[4]

Београд 1980, стр. 115 -147. М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана, III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, САНУ, Београд 1997, стр. 11-24. Петнаест рукописа спада у млађу редакцију: 1. Раванички, 2. Софијски, 3. Борђошки, 4. Текелијин, 5. Стратимировићев, 6. Ковиљски, 7. Паштровски, 8. Патријаршијски, 9. Карловачки, 10. Грбаљски, 11. Вршачки, 12. Попиначки, 13. Јагићев, 14. Богишићев и 15. Руднички рукопис који је изгорео у пожару приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. О рукописима Закона цара Константина Јустинијана и међусобном односу текстова Закона цара Јустинијана и Закона цара Константина Јустинијана у законодавству цара Стефана Душана в. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана,* Необјављена докторска теза, Београд 2004, стр. 88 - 110. и 111-159. Г. Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, САНУ, Београд 2006.

[2] У даљем тексту ће Скраћена синтагма Матије Властара коју налазимо у рукописима старије редакције законодавства цара Стефана Душана бити означена као Синтагма. Њени делови ће бити цитирани према издању Ходошког рукописа Т. Флоринског: Т. Флорински, *Памятники законодательной дѣятелности Душана Цара Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, Приложенїя, стр.171-174. Закон Константина Јустинијана ће у даљем тексту бити означен скраћеницом ЗКЈ.

[3] Т. Флорински, *Памятники, Приложенїя*, стр.171.

[4] *Ново дѣло творит кто или зиждет или разарае что любо и прьвы образь прѣмѣнае*. Исто, стр. 171.

Први титулус је најдужи и садржи више одредаба. У првој се говори о адаптацији постојеће зграде и забрањује се вршење измена којима би се заклонио суседу прозор, а тиме и поглед кроз тај прозор.[5] Ипак, уколико би се сами суседи договорили, такав договор је требало поштовати, па чак иако би се на тај начин заклонио прозор раније подигнуте зграде.[6]

У даљем тексту се одређује раздаљина између две куће које се налазе једна преко пута друге, па је потребно да она износи *12 ногу*.[7] Ово растојање мора да прати зграду целом висином. Треба пазити да постоји једнак размак када се он мери између основа двеју зграда, као и када се мери на вишим нивоима зграда.[8] Колико год зграда била висока, она не сме да заклони суседу прозор. Пропис је очигледно настао у приморју, јер се њиме детаљно и скоро дирљиво предвиђа да се суседу не сме заклонити поглед на море. Штити се његово право да види море из своје куће и када стоји и када седи и он не сме бити приморан да се нагиње како би видео море.[9] Међутим, уколико постоји удаљеност од *сто ногу* дозвољава се подизање зграде по слободном нахођењу власника, јер се сматра да је *сто ногу* довољно и коректно растојање између зграда.[10] Но, у тексту се даље истиче да сагласност о размаку и начину зидања између суседа треба да се поштује, па чак и ако то значи да ће се суседу заклонити поглед на море.[11]

Из Синтагме не можемо ништа сазнати о форми која је била потребна за правно валидно постизање сагласности суседа. Не види се да ли је била предвиђена улога државних органа у формулисању међусобног споразума, као ни да ли је било потребно имати писмену сагласност или је било довољно дати изјаве пред сведоцима. Није прецизирано да ли је било могуће да се једна страна предомисли. Не говори се ни о роковима у којима се сагласност

---

[5] *Иже ветьхіи храм поновлѥеи от прьваго образа да не исходить ниже да отѥмѥлть прозорце или зракь сусѣдом...* Т. Флорински наводи и грчки текст: *μήτε ἀφαιρείϑω τὰ φῶτα ἢ τὴν ἄποψιν τῶν γειτόνων*. Исто, стр. 171.

[6] *...развѣ аще работу имат по сьгласію или въпрошеніе попущенно бывше тому, или повелѣвающее, ѩкоже хощеть ветьхіи да прѣтварает образь.* Исто, стр. 171-172.

[7] *...вънгѥда же ли два храма сьпротив дроуг дроугоу соут, подобает посрѣд ихь ѩі ногам быти...* Величина средњовековне мере *нога* се одређује у распону од 29,4 до 30,4 cm. С. Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића,* САНУ, Извори српског права XI, Београд 2005, стр. 39.

[8] *...начьнши от основаніа даже до въсакое высоты.* Исто, стр. 172.

[9] *...и новы же храм зиждеи да не отѥмлѥт зрѣніе сусѣднѥе, аще правѣ зрит море, стое въ своих храмѣх или сѣде вь них и да не понуждаетьсе прѣвращати себе на страну за еже видѣти море.* Исто, стр. 172.

[10] *Аще ли стом ногам междоу двѣма храмома есть разстоаніе, лѣть ѥсть невъзбраннѣ здати хотещому и еже на морезреніе сусѣднѥе отѥмати.* Исто, стр. 172.

[11] *Аще ли сьгласіе есть повелѣвающее нѣкому зданіе, да дрьжитьсе сьгласіе, аще и врѣдить сусѣда о еже на морезрѣніа.* Исто, стр. 172.

евентуално могла повући или о последицама до којих је могло доћи због повлачења претходно дате сагласности суседа, нпр. о накнади штете. Можда је све то било потпуно препуштено странкама, а државни органи се нису мешали све до евентуалног покретања спора. Такође, ништа није наведено о доказним средствима која би требало поднети суду у случају спора.

У наставку текста се прописује да током зидања треба водити рачуна о јавним добрима. Треба пазити да се не одузме део површине која припада улици или цести.[12] Има још неких упутстава која нису преузета у ЗКЈ.[13]

После дугачког титулуса на почетку друге главе, двадесетог састава имамо девет мањих целина, а почетак сваке од њих је означен називом *Ꙁаконъ* и све су посвећене уређивању међусобних односа власника кућа, вртова и плацева у једном насељу.[14]

Други титулус се односи на заједничку својину. Забрањује се сувласницима да раде на неким променама, ако се претходно нису договорили. Тако се забрањује да један од власника без договора са другим сувласницима руши заједнички зид, са објашњењем да није он сâм господар, ***владика***.[15]

У трећем титулусу следи недовољно јасна одредба која није преузета у ЗКЈ.[16]

Четврти титулус се односи на дрво које расте у суседном дворишту. Уколико је то велико дрво чије се корење веома раширило, па се прави штета темељима нечијег дома, власник дрвета је дужан да га посече.[17]

У петом титулусу имамо опет недовољно јасан текст који се односи на јавни пут, а који такође није преузет у ЗКЈ.[18]

У следећем, шестом, титулусу се забрањује зидање пећи или *сокалнице*, односно кухињске пећи, на заједничком зиду. Пећ се не сме сазидати тако да дим смета онима који живе у вишим зградама.[19] Исто

---

[12] Т. Флорински наводи грчки текст ради поређења: *τὸ τοῦ στενωποῦ ἢ τῆς πλατείας μέτρον*. Исто, стр. 172 (нап.502).

[13] Т. Флорински, Исто, стр. 172.

[14] Т. Флорински, Исто, стр. 173-174.

[15] *З а к о н. Работу наложити общіимь храмовом единь от обьщник прѣз волю другаго не может, ниже обьщую стѣну разарати или понавлѩти прѣзь волю общника, понѥже нѣсть единь влд҃ка*. Т. Флорински, Исто, стр. 173.

[16] *З а к о н. На дрѣвесѣх оубо и вртоградѣх работа от видѣніа не хранитьсе.* Исто, стр. 173.

[17] *З а к о н. Аще дрѣво сусѣднѥ посрѣд двора стое, велико простьрь кореніе основаніе моѥго дому врѣждаеть, промыслом начельствующаго да понуждаетьсе сусѣд отсѣщи.* Исто, стр. 173.

[18] *З а к о н. Не добрѣ възбранѩет кто сусѣду своему двьрьце на поут народныи под каплѩми стрѣх своих, ими же не врѣдить мимоходещіих.* Исто, стр. 173.

[19] *З а к о н. Ниже пещь ниже сокальницу въ обьщеи стѣнѣ может кто творит. зиждоущаго пещь могуть иже въ высочаишіих храмѣх от дима врѣждаемы възбранити ѥго, развѣ оубо аще правину имѣль есть тамо дымь испущати.* Исто, стр. 173.

тако, они који живе у вишим зградама не смеју проливати воду или бацати ђубре и тако сметати онима који живе у нижим зградама.[20] Затим се укратко, у једној реченици и без икаквог даљег објашњења, као нешто што је већ добро познато, али се по потреби понавља, истиче универзални правни принцип да *свако може користити своје право само на онај начин и у оној мери којом се обезбеђује заштита туђих права. Наиме, нико не сме коришћењем свога права угрозити туђе право.*[21]

У седмом титулусу је предвиђено да се мора исправити зид који је нагнут на туђу кућу пола ноге.[22]

Према осмом титулусу нико не сме ђубре стављати близу туђег зида, осим ако има такав посао.[23]

Онај ко мимо царске наредбе својим зиданим објектима стесни улицу, према деветом титулусу, нема право на вођење спора него је дужан да граду врати тај део пута.[24]

У десетом титулусу се помиње већ постојећи закон по коме је одређено да ширина правог пута мора бити осам ногу, а на неким деловима пута, (можда на местима на којима је био потребан додатни простор за мимоилажење или окретање запрежних кола), ширина пута мора бити 16 ногу.[25]

У Раваничком рукопису ЗКЈ четири члана су посвећена међусобним односима суседа.[26] Налазимо их у одељку под насловом ***Ѡ ѕданїю кѹ́ѣ.***[27]

---

[20] *...иже въ височаишіих кровѣх живущеи възбранѧютьсе водоу пролѣвати или гнои помѣтати и повръждати иже вь нижныих живущеѥ.* Исто, стр. 173.

[21] *...на толико болѣт есть кому творити въ своих что, елико иного не повръждати.* Исто, стр. 173.

[22] *З а к о н. Аще стѣна твоѧ на храм мои прѣклонила се есть, пол ногы понуждаю те исправити тоу.* Исто, стр. 173. Уп. нап.7.

[23] *З а к о н. Никто же может гнои близ тоуждее стѣны помѣтати, развѣ аще таковоу имат работу*. Исто, стр. 173.

[24] *З а к о н. Иже кромѣ повелѣніа цр҃скаго цѣстоу градску своими стѣснит храминами, безь пре пръвнѥе правини градоу да отдасть*. Исто, стр. 173-174.

[25] *По закону широкы поут вь правость оубо ѝ ногам есть на обратеже ѕ҃ѧ тимь.* Исто, стр. 174.

[26] То су чл. 48-51 Раваничког рукописа. У Раваничком рукопису не постоји нумерација чланова. У науци је прихваћена нумерација чланова према издању Т. Флоринског, односно према Софијском рукопису. Т. Флорински, Исто, стр. 55-75. Тако ће се и овде користити та условна нумерација. Раванички рукопис ће у даљем тексту бити означен скраћеницом Рав, рукопис Борђошких скраћеницом Борђ, Паштровски скраћеницом Паштр, Грбаљски скраћеницом Грб. Рав и Борђ се цитирају према фотографијама документациног фонда Одбора за изворе српског права САНУ. Паштр се цитира према издању В. Мошина - V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, Starine, 43, Zagreb 1951, стр. 7-27, а Грб према издању А. Соловјева - А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647-1767) са Душановим закоником,* Споменик СКА, Београд 1938, стр. 21-79.

[27] У Борђ уопште нема наслова, док у неким рукописима постоји наслов ***О сажиждeню дома*** (Софијски, Стратимировићев, Ковиљски, Патријаршијски, Текелијин). У Паштр је то: *Грађене кућахъ*, а у Грб: *Од зиданѧ кућах*.

После њих следи још један члан без сопственог броја, али са посебним насловом - ***Закон царски***, чији се садржај надовезује на садржај претходних чланова.[28] Наслов ***Ѡ зданїю кѹ́ѣе*** са собом носи привидну непрецизност. Наиме, на први поглед би се помислило да се правна правила која следе односе само на зидање нове куће, али се као и у Синтагми, она односе на све случајеве нових радова који се предузимају да би се кућа сазидала, дозидала, президала и сл. Мења се део текста из Синтагме којим се одређује да се пропис односи на куће које се налазе једна преко пута друге, па се наводи само неодређено да су куће *близу* једна друге. Испушта се део којим се предвиђа да размак између зграда мора постојати према прописаној мери целом висином зграда. Укупан садржај из првог титулуса гл.2, састава 20. Синтагме је скраћен и формулисан сажетије.[29] Са друге стране, унесен је додатни део код забране заклањања погледа са прозора. Тако је, осим погледа на море, заштићен и поглед са прозора који се пружа на поље или виноград и још је за сваки случај додата уопштена формулација: *на било на коју страну*.[30] Једино се са одобрењем суседа може нешто сазидати мимо онога што закон прописује.[31] Договор је валидан начин уређења међусобних односа суседа и закон га предвиђа и подржава. Размак између две куће је прописан другачије него у Синтагми, па је предвиђено да он износи шест лаката.[32] У чл. 49 Рав је даље преци-

---

[28] У Грб је испуштен овај члан.

[29] Рав (чл.48): ***Аще сѹседи имѹще близь кѹ́ѣю и хощеть едїнь ѿ нихь кѹ́ѣю градїти из'нова, да не зас'тѹпить прозоф'це сѹседѹ…*** У рукописима који су блиски Софијском нема битних разлика – Борђ (чл.43): ***Аще ли имають сѹседи, имѹщеи близь домѹ́. и хощет єдинь шт ных градити изнова, да не застѹпит прозофаць своемѹ́ сѹседѹ*** ... У Паштр имамо измену у делу који се односи на одређивање места куће, па то није кућа преко путе куће, као у Синтагми, а ни кућа близу куће, као у већини рукописа ЗКЈ - Паштр (чл.57): *Ако сусједи имаю кућу ус кућу и оће еданъ од нихъ кућу градити изнова да не заступа прозоре сусједу...* V. Mošin, *Paštrovski spisak*, str 18. Грб (чл.50): *Ако суседи имаю близу куће и хоће ѥдань од них кућу градити изнова, да нема заступить прозоре сусѥду...* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[30] Рав (чл.48): ···***зрєщее на море, илї на поле, или ѹ вїноградє, любо на кою страну,*** Борђ (чл.43): ...***зрѣщїи(sic) на море или на поле. или оу виноградє, или любо но(sic) кою страну*** ... Паштр (чл.57): *...погледъ на море, али на поље, али у виноградъ, толико на кою драго страну...* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр. 18.

Грб (чл.50): *...с коиема гледать може на море, на полѥ али на винограде и на другу страну...* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[31] Рав (чл.48): ...***фаз'ве аще бѹдеть с ѹѣчѹ́ того сѹседа.*** Борђ (чл.43): ...***фазве аще бѹде с ѹечи тога сѹседа...*** Паштр (чл.57): *извенъ ако не узоће датъ мјесто сусједъ;* V. Mošin, *Paštrovski spisak*, стр.18. Грб (чл.50): ... *нако ако би се погодио сусѥдомь.* А. Соловјев, *Књига привилегија*, стр. 58.

[32] Рав (чл.48): ***Аще сѹть по ѹедѹ́ две кѹ́ѣе, подобаеть бити меж'дѹ нима .ѕ҃. лык'ти.*** Свим редакторима баш нису били јасни ни делови прописа о положају куће о којој је реч, али ни величина размака између њих - Борђ (чл.43): ***ако сѹ два дома, подобаеть бити меѹ́ѣѹ́(sic) нима ѕ҃ лык'ти.*** Паштр (чл.57): *...ако су упоредъ двие куће, валја да е међу нима шестъ лакетахъ.*

зирано да се уз поштовање размака од осам лаката може зидати и ако се на тај начин заклони поглед.[33] Такође је поновљено да се договор са суседом мора поштовати.[34] У наставку чл. 49 Рав је, као и у Синтагми, предвиђено да власник високе зграде не сме сметати суседу у нижој згради капљањем са стрехе ни проливањем воде, али ни бацањем ђубрета кроз прозор.[35] Видели смо да капљање са стрехе као начин ометања нормалног живота суседа није био предвиђен у Синтагми.

У чл.50 који се односи на дрво у суседовом дворишту имамо другачију формулацију од оне коју смо видели у Синтагми. Док се у Синтагми говорило о корену дрвета које је угрозило темеље куће, јер се сувише раширило, у ЗКЈ се говори о корену, али и о крошњи која смета суседној кући. Власник дрвета треба да исече део крошње која прелази на суседно двориште, али и цело дрво ако оно смета суседу.[36]

V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.18. Грб (чл.51): *Ако ли е кућа према кући, да буде међу нима шесть лакать улица...* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[33] Рав (49): *Аще ли есть междꙋ хꙋами льк'ти .й., то гꙋдит невьз'вꙋлно, и зꙋение зас'тꙋпит…* Борђ (чл.44): *Аще ли Єсть мєѣꙋ хꙋами й льк'ти то может гꙋдити невъзвꙋлнжно, и зꙋенїє застꙋпити...* У Паштр постоји исправка у самом рукопису коју је истакао В. Мошин - Паштр (чл.57): *Ако буде међу куће лакти (prebrisano „осам") педесетъ, градитъ може ђе хоће и вишу заступитъ.* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.18. У Грб следи недовршена нејасна реченица, па је А. Соловјев унео у текст знаке питања - Грб (чл.51): *ако ли е међу храмонь (!) лакта осань (!).* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[34] Рав (чл.49): *...ако блїзꙋ ест и бꙋдеть завецание сь сꙋседом, то пꙋебивлеть.* Борђ (чл.44): *ако близꙋ ест и бꙋдеть завѣщаль съ сꙋседомь тѡ пꙋѣбивлет.* Паштр (чл.57): *Ако и ближе буде, а буде зборио сусједомъ, тако и да буде.* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.18. Овај део је испуштен у Грб.

[35] Рав (чл.49): *Аще ест комꙋ сꙋседꙋ мощ'но въздвиг'нꙋти хꙋам на висотꙋ да не с'тꙋжаеть сꙋседꙋ каплꙗми сь стꙋѣхь, нї пꙋолитиемь воде, нї пометанием гной на пꙋозꙋ'це.* Борђ (чл.44): *Аще ли ест комꙋ мощ'но въз'виг'нꙋти хꙋамь въ висотꙋ, да не стꙋжает сꙋседꙋ кап'лꙗми съ стꙋехи, ни пꙋолїанїемь води, ни пометанїемь гноꙗ на пꙋозꙋоьце.* У Соф уместо *ни пꙋолїанїемь води, ни пꙋометанїемь гноꙗ на пꙋозꙋоьце* (како је у потпуније у Борђ) имамо скраћену формулацију у којој је испуштен део који се односи на недозвољено проливање воде кроз прозор, а задржана је само забрана бацања ђубрета кроз прозор: *ни пꙋолитиемь гноꙗ на пꙋозꙋоьце.* У Паштр је садржина једнака, а формулација се издваја само локалним језичким особеностима - Паштр (чл.57): *Ако ли буде кои сусједъ моћанъ дигнутъ кућу у високо: да нема стужеватъ сусједу стрехе с каплјама, ни да му помеће шпоркецу на прозоре.* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.18. Слично је у тексту Грбаљског рукописа – Грб (чл.52): *Ако ли кои суседь хоће дизати кућу на више, да нема сусѥду учинить щету каплꙗма ни пролиеваниемь воде али бачениемь смета с прозорах.* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[36] Рав (50): *Аще ест дꙋево сꙋсед'ние близь хꙋама пꙋос'тьꙋтиемь коꙋенїа илї гꙋан и стꙋжꙋеть хꙋамꙋ томꙋ, и ть да понꙋдит' се ѡсецци их, законь повелеват подсецци и дꙋево то.* У рукопису Борђошких је грешком испуштено помињање могуће штета због превише раширеног корена дрвета (грешка постоји у више рукописа - Софијском, Стратимировићевом, Ковиљском, Вршачком) - Борђ (чл.45): *Аще ест дꙋѣво сꙋседнее; близꙋ хꙋама пꙋостїемь гоꙋѣ. или грани1 стꙋжють хꙋамꙋ. тан да понꙋдит се ѡтсецци их. закон' бо повелевает посецци их и дꙋѣво то.*

У ЗКЈ је задржана одредба којом се забрањује зидање пећи, уколико би та пећ сметала суседима који живе у вишој кући.[37] Реченица је, ипак, доста нејасно склопљена, али се њен смисао лепо разјашњава када се прочита шести титулус у Синтагми. Изостављен је и део текста који се односи на кухињску пећ, вероватно као непотребан, јер се и у Синтагми забрана једнако односила на обе врсте пећи. Даље је изостављена и забрана сувласницима да зидају пећ без међусобног договора, као што је изостављена и претходна забрана из другог титулуса која се односи на сувласнике, а којом се забрањује рушење заједничког зида без међусобног договора. Можда редактор није мислио да је сувласништво честа појава у местима којима је био намењен ЗКЈ, а можда су сувласнички односи решавани обичајним правом, те није било разлога да се регулишу у ЗКЈ.

Из седмог титулуса је преузета одреба којом се обавезује власник зграде да сруши зид који се нагнуо на суседов зид. Ова одредба је припојена тексту у чл.50 Рав и налазимо је после забране о зидању пећи на недозвољеном месту. Међутим, недостаје одредница из Синтагме којом је прецизирано колико се зид нагнуо.[38] У Синтагми се ова одредба налази

Паштр (чл.58): *Ако буде дриево сусједима близу куће простертиехъ кориенахъ, долико гранехъ, да не стужуе кући, него да понуди, да га осјече, ере законъ изговара, да се посиече дриево то кое више кућехъ;* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.19. У Грб је формулација сажета, разумљива и поједностављена – Грб (чл.53): *Ако кое стабло сусѥда ѥст близу куће и простирући гране и корень смета сусѥду, то законь хоће да се такво дерво посѥче.* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[37] Рав(чл.50): ***Иже вь височайших хѹамех живѹть въз'вѹгають пець градїти близь, да не димь стѹжаеть имь. Гѹадецей пець вь високих хѹамех живѹцей, възвѹгнити могѹть да не дим тѹжает имь.*** Овог непотребног понављања исте забране у двема реченицама нема у свим рукописима, па је у Борђ нешто скраћена, али је неспретна формулација остала - Борђ (чл.45): ***Иже въ височаишїихъ хѹамѣх живѹт, въз'в'ѹгають пець градити близѹ. да не димь стѹжаеть имь.и се могѹт въз'вѹгнити.*** У Паштр се на крају одредбе нуди помирљива могућност - Паштр (чл.58): *...и може забранити пећъ градити ниже, да га димъ не стужуе, али да нађе мјесто диму да га не стужуе.* V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.19. У Грб је овај члан нешто проширена одредба, па се предвиђа и могућност чињења штете ватром, односно пожаром и прописује се двострука надокнада за висину учињене штете. Не види се какав је био поступак и ко је одлучивао о процени и висини штете, као и како се она наплаћивала. Може се претпоставити да је било непотребно понављати одредбе о надлежним органима и о поступку, ако је то је већ било регулисано на други начин. Грб (чл. 54): *Ако тко пећь гради у кућу, нека имать поиму да сусѥду на учинить щету ни димомь ни огнемь. ерь ако учини щету да платитщ двоино.* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[38] Рав (чл.50): ***Аще стена твоа на хѹам мой прѣк'лонїла ест поли (sic), понѹждаюте испѹавїти тѹ.*** У Борђ недоумица је решена тако што је избачен непотпуни део одреднице из Раваничког ***поли,*** па је реченица јаснија и без испуштене прецизне ознаке - Борђ чл.55: ***Аще стена твоа на хѹам мои, прѹклонила се; понѹждаюте испѹавити ю.*** У чл.57 Богишићевог рукописа налазимо потпуну формулацију: *преклонила се е полъ ноги*. V. Mošin, Bogišićev dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 2, Dubrovnik 1953, str. 9-58, 32.

такође међу забранама о зидању пећи, проливању воде и просипању ђубрета кроз прозор. Испуштање одреднице о томе колико је потребно да се зид суседног објекта или ограде нагне на нечију кућу да би се то сматрало опасним, не доноси посебну разлику. Битно је да је сусед, власник зида, морао исправити тај зид и тако отклонити оптерећење које би могло проузроковати урушавање и наношење штете. По природи ствари, урушавање је значило потенцијалну опасност за људе и животиње, па се и о томе водила брига.[39]

У чл.51 Раваничког рукописа имамо још једну измену. Док је у Синтагми у осмом титулусу забрањено стављање ђубрета поред туђег зида, у ЗКЈ постоји скоро идентично формулисана забрана која се односи на међу.[40] У истом члану налазимо и девети титулус, али опет делимично измењен. У Синтагми се не сме сузити градска цеста супротно царском наређењу, а у ЗКЈ је наређење потекло од градских власти.[41] Осим тога, изостављен је кратак али важан део одредбе којим се ономе ко својим зидањем сузи градску улицу ускраћује право на парницу. У ЗКЈ се парница не помиње, само се кратко и одсечно налаже: ***да ѹазѹдит се и дасть шиѹотѹ ѹградѹ***.

Измењена је и последња одредба. Она је издвојена у тексту и носи назив ***Закон Цаѹьскы***, мада нема посебан број члана ни у оним рукописима који садрже нумерацију чланова, па се подводи под број претходног члана, што је различито од рукописа до рукописа. У Синтагми ова одредба није посебно истакнута него припада једном од титулуса од којих сваки носи кратак назив ***Закон***. Текст одредбе је скраћен и за сваку градску улицу је уједначено прописана ширина од шеснаест ногу, са објашњењем да треба дати простора за мимоилажење.[42]

---

[39] Цела одредба је испуштена у Грбаљском и Паштровском рукопису. Могуће је да редакторима није била јасна, поготово ако је на протографу била непотпуна.

[40] Рав (51): ***Ник'тоже может гной близ' тѹждеи мѣке пометати, ѹаз'вѣ аще имее таковѹ ѹаботѹ.***

[41] Рав (51): ***Иже без' повеленїа ѹград'скаго и сѹдие, иже стес'нїть ѹлїцѹ ѹград'скѹ ѹградеще кѹ̀ѣ***(sic)***, аще бѹдеть и сьѹадиль, да ѹазѹдить и да дасть ѹград'нѹ шїѹотѹ*** (sic).

(sic) замрљано, нејасно слово.

(sic) недовољно разумљив део реченице ***ѹград'нѹ шїѹотѹ*** је промењен у чл. 56 Ков *у* ***шиѹотѹ ѹградѹ.*** У одговарајућим члановима у неким другим рукописима који су блиски Борђ (Софијском, Стратимировићевом, Ковиљском, Патријаршијском) имамо исправније: ***оѵлицѹ ѹградскѹ.***.

[42] Рав (чл.51): ***Закон цаѹски: ѹлица ѹградѹ ногь, .ѕї. да ест пѹостоѹ' ѹаз'минѹтїа.***

Борђ (чл.56): ***Закон Цаѹьскы: оѵлица ѹградѹ шеснадесеть ногѹ да дастъ. се пѹостоѹь ѹазминѹтїа.***

Паш (чл.60): *Кои без питања градскога али судцах стиесни улицу градску кедъ гради кућу, ако буде и оградио, да се развали и да се да граду широта. Законъ царски: улица од града има битъ од ногехъ шеснаест да е простоћа разманут се*. V. Mošin, *Paštrovski spisak,* стр.19. Овај члан је потпуно испуштен у Грб.

Треба нагласити да ни у Синтагми ни у ЗКЈ није прописана казна која би се применила на ону особу која одбије да поступи по диспозитиву. Таква могућност није уопште предвиђена.[43] Такође, из текста се не види који су државни органи у граду били надлежни да донесу одлуку у оваквим случајевима и какав је био поступак. То је вероватно било познато и није било потребно да се понавља и да се указује ни на надлежност одређених органа ни на поступак по коме би оштећена страна могла остварити своје право и заштитити га. Таквих назнака нема ни у Потпуној Синтагми, а ни у Закону Градском, у Законоправилу св. Саве. Познате и уобичајене норме нису се непотребно понављале.

Одредбе ЗКЈ које се односе на зидање, а које су преузете из Синтагме Матије Властара у њеном скраћеном облику, како је налазимо у старијој рукописној редакцији законодавства цара Стефана Душана, су у неким члановима сажете или измењене, а у неким члановима само преформулисане. Неке од њих уопште нису преузете. Тако је текст у Синтагми опширнији и потпунији. У укупној структури текста прихваћен је редослед норми из Синтагме, мада у Синтагми после опширније главе **а**, састава ***и***, постоје још неке норме којих нема у ЗКЈ, а које се односе на сасвим друга питања. То значи да је, осим испуштених делова, у ствари очуван редослед правне грађе према редоследу који је формиран у Синтагми. Чланове о зидању кућа налазимо у свим рукописима млађе редакције ове компилације, а разлике од рукописа до рукописа нису велике и чешће су језичке него правне природе.

А. Соловјев се позабавио овим члановима у свом раду о законодавству цара Стефана Душана у одељку *Права на туђој ствари*.[44] Он подсећа да су најстарија права на туђој ствари службености (servitutes) и да је то дошло до пуног изражаја у медитеранским земљама где су постојала градска насеља са збијеним кућама и ситни земљишни поседи са оскудним водоснабдевањем и без довољно добрих путева. Тако је постојала стална потреба да се тачно и прецизно дефинишу градске и сеоске службености (urbanorum et rusticorum praediorum). У Прохирону, византијском закону из 9. века, говори се о службеностима у гл. XXXVIII. Ту су побројане разне службености, па и правила о зидању.[45] Матија

[43] Само се изузетно у чл. 54 Грб предвиђа казна за онога ко начини штету *димом или огњем*, ложећи своју пећ у кући - Грб (чл. 54): *Ако тко пећь гради у кућу, нека имать поиму да сусѥду на учинить щету ни димомь ни огнемь. ерь ако учини щету да платитщ двоино.* А. Соловјев, *Књига привилегија,* стр. 58.

[44] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, стр.127-129.

[45] ***О ѕданыи новыхь домовь. и ѡ поставлѥнїи ветьхыхь. и ѡ инѣхь вѣщехь*** Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, стр. 113. Цела глава је велика и садржи чак 64

Властар је употребио ову грађу да би начинио једну кратку главу у одговарајућем одељку свог правног зборника.[46] Соловјев процењује да су овакве одредбе биле потребне судијама цара Душана, јер су могле имати примену у тесним средњовековним градовима какви су били Скопље, Сер, Призрен и други, па су редактори Скраћене синтагме сачували ту главу.[47] Осим тога, у Србији су се још од 13. века развијали рударски градови и други трговачки центри, па је могуће да је постојала и већа потреба за регулисањем услова о зидању.[48] Соловјев закључује да је Душанов законик превасходно био окренут јавном праву, па се није посебно бавио овим питањима. Стога је сачувано оно што је постојало у Синтагми Матије Властара, али се није ништа посебно додавало у Скраћеној синтагми. Сеоске службености нису регулисане ни у Синтагми ни у Јустинијановом закону. Чак је у Скраћеној синтагми избрисана једина одредба о водовађи (aquaeductus) која је постојала у Потпуној синтагми. Ова врста службености се ипак помиње у Скопској повељи из 1300.г.[49]

Видели смо да је Синтагма послужила као извор оних чланова о дозвољеним и недозвољеним поступцима приликом зидања у граду који су унети у текст Закона Константина Јустинијана. Ипак, као и у другим случајевима, приликом састављања ових чланова, одредбе из Синтагме су делимично измењене. Тако је остала актуелна мисао Р. Хубеа о византијскосрпској компилацији названој Закон цара Јустинијана која је у прерађеној варијанти добила назив Закон цара Константина Јустинијана. Р. Хубе далеких шездесетих година 19. века написао: „Vidjeti je da ona nije golom reprodukcijom ili prevodom ma kojeg djela pravnoga rimsko-byzantinskoga,

одредбе. Многе од њих се односе на воду. Намењене су и сеоским и градским насељима. У Синтагми је задржано 18 чланова (по Соловјеву).

[46] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, стр. 330-332.

[47] Он истиче да и Призренска тапија помиње слободан *пут с коловозом*. Уп. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, стр.127-129.

[48] О градовима у средњовековној Србији постоје бројни подаци у обимној литератури. Овде ће бити наведена само нека издања: *Градска култура на Балкану, (XV-XIX век)*, 1-2, Beograd 1984, 1988; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића, Од кнежевине до царства*: 1168-1371, Београд 1989; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1992; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, друго издање 1999; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад, 2002; Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд 2003; С. Ћирковић, *Срби међу европским народима,* Београд 2004; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Београд 2007; Ј. Калић, *Европа и Срби, средњи век*, Београд, 2006;

[49] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана,* стр. 127-128.

ali je lokalna posebno srbska kompilacija, sastavljena iz raznih byzantinskih spomenikah. Gradja joj je rimsko byzantinska, no cieli sklad i naprava srbska, u toliko bar, u koliko se to prama sadanjoj nauki tvrditi može.“[50]

Biljana MARKOVIĆ

ON BUILDING A HOUSE ACCORDING TO THE LAW OF THE EMPEROR CONSTANTINE JUSTINIAN

Summary

There are several provisions in the Canon of the Czar Stephen Dušan that regulate relations between neighbors living in urban environments. Some are related to acceptable and unacceptable actions when building a new house, adding or modifying different sections of the house. In older manuscripts (Codex tripartitus — Dušan's Code, Shortened Syntagm of Matija Vlastar, and Justinian's Code), there are in chapter v(2), of the k(20) composition of the Shorter Syntagm of Matija Vlastar; and in the more recent manuscripts (Codex bipartitus—Dušan's Code and Constantine Justinian's Code), in the Constantine Justinian's code entitled O novodïlotvoreújihy. The provisions carried over from the Syntagm into the Constantine Justinian's Code have been abridged, changed, r reformulated. Some were not taken at all, so the Syntagm text is more detailed and more complete.

Regulating conditions and ways for building reached its climax in Mediterranean lands, where city dwellings with houses were built close to one another. Such regulations were necessary for the Czar Dušan's judges, for they could be used in narrow medieval cities, such as Skopje, Ser, Prizren, and others. Beside that, since 13th century, mining towns and other economic centers develop in Serbia, so there was also an increased need for regulating building conditions. All building regulations are of Byzantine origin. Matija Vlastar probably followed existing legal solutions from the wide-covering chapter XXXVIII of Prochyron (9th century), much used Byzantine Code, listing various official norms, including various ones on building. Serb editors later took over a number f these rules, and put them in the abridged version of Matija

[50] R. Hube, *O značenju prava rimskoga i rimsko bizantinskoga kod slavjanskih narodah,* složio razjasnio i izdao J. Miškatović, Beč 1869, 23.

Vlastar's Syntagm, within Czar Stephen Dušan's legal system. In the new edition, in the late 17th and in the 18th centuries, some of these regulations, slightly changed, were included in the Byzantine-Serbian legal compilation, called The Code of Constantine Justinian. All recent editions include articles regulating building of houses, and differences between different manuscripts are small, and more often lexical than legal.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 23-29
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 23-29

УДК : 736.3(497.11)-032.42"08"

Tibor ŽIVKOVIĆ
The Institute of History
Belgrade

THE GOLDEN SEAL OF STROIMIR

Abstract: The golden seal of Stroimir, recently acquired by Historical Museum of Serbia, not bearing the official rank of his owner, could belong, either to a prominent and rich person unknown from other sources, or to the well-known member of the ruling family of Serbia from the second half of the 9th century – Stroimir.

Key words: Stroimir, Serbia, Bulgaria, Patriarchal cross, Byzantines seals.

The Historical Museum of Serbia recently acquired a Byzantine-styled golden seal.[1] It is not known where or when this seal was found. The Auction house did not provide this information.

The weight of the seal is 15.46 g, height 194 mm, and diameter 135 mm. It is made of solid gold.[2] The very small portion on the edge of the stamp-field is missing, but otherwise the degree of preservation is excellent. The shape of the seal is conical, with the small ring at the top. This kind of seal its owner held with him – most probably around neck or wrist –, and it served for the sealing of documents in wax. It is the only one golden Byzantine-styled seal of this kind. This peculiarity is easy to explain. Firstly, the owner of this kind of seal should be a rich and prominent person, what in turn decreases the number of such seals in circulation. Secondly, for the heir (son, brother, cousin) it was not of any use, since it had purpose only for his owner, and a heir could, most probably, use it as a material to melt, and to create a new one, which would bear his name. This could explain the rarity of this kind of seals.

[1] The seal appeared on the Auction, held in München on July 11 2006 (Gorny & Mosch, Maximiliansplatz 20). Prof. Đorđe Janković from Faculty of Philosophy, Belgrade, warned, on 9 July 2006, the authorities of Serbia about the appearance of this seal on the market, and urged for immediate action. Serbian government acted adequately and bought the seal for the Historical Museum of Serbia.

[2] According to an unofficial report from the Institute of Nuclear Physics, Vinča.

Description

There is a Patriarchal cross on one step is in the center of the seal. There is also a transversal bar below the top of the Cross. Endings of the bar are thick with wide edges. The step, too, is of the same appearance in shape as the upper transversal bar. The border of dots around the Patriarchal Cross is not closed at the step. Around the Patriarchal cross is a circular inscription:

+ <u>KE</u>	+ K(ύρι)ε
BOIΘ.	βοίθ(ει)
CTPOHMIP:	Στροήμιρ.

Border of dots around the inscription. The Greek orthography of the Serbian personal name Stroimir is preserved in *De administrando imperio* (*DAI*) – Στροήμηροσ.[3]

Lettering

The letters H, **C**, E, resemble letters on the seal *of Epiphanios, imp. Spatharios and strategos of Hellas*, dated in the 9th century.[4] The letters **C**, T, H, are very close to those on the seal of *George, imp. Spatharokandidatos and strategos of the Peloponnesos*, dated to the 9th century.[5] An identical Θ and especially typical K is to be found on the seal of *Constantine imp. Protospatharios and strategos of Sicily* (9th century). The same seal of Constantine has Patriarchal cross very similar to the one on the seal of Stroimir.[6] Furthermore, the inscription: K(ύρι)ε βοήθει τῷ σο δούλ(ῳ) runs around the Patriarchal cross, similar to the Stroimir's seal. Even the small cross, which marks the beginnings of the circular inscription, is identical with the cross on Stroimir's seal. On the seal of *Demetrios abydikos of Thessalonica* (9th century), almost all letters strikingly resemble to the same letters on Stroimir's seal: K, P, I, T, Θ, **C**.[7] Another seal of *strategos* of Thrace, published by

[3] *Codex parisinus gr. 2009*, f. 95v and f. 96v. This orthography is at least from 1070s, if it was not transcribed letter by letter from an earlier manuscript of the *DAI*.
[4] *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, ed. J. Nesbitt – N. Oikonomides, I – V, Washington D. C. 1991 – 1998, II, N° 8.42 (= *DO Seals*).
[5] *DO Seals II*, 22.25.
[6] *DO Seals I*, 5.11.
[7] *DO Seals I*, 18.1.

Zacos-Veglery, also has identical letters: K, O, **C,** M, P, T.[8] The same stands for the letters K, I, T, **C**, on the seal of *Theoktisos imp. Kandidatos and protonotarios of the Thrakesioi* (9th/10th centuries), and especially for the letter *kappa*.[9] The characteristically open *beta* on Stroimir's seal indicates the date after the 850s.[10] The same stands for *kappa* with shorten arms, being both separated from the vertical bar of the letter *kappa*.

The overall impression of lettering, points that Stroimir's seal belongs to the second half of the 9th century.

Patriarchal cross

There are many specimens of Byzantine seals with the image of Patriarchal cross. They differ from each other in the shape of endings – thick or thin – as well as to the regard of transverse bars – at the peak or below the peak of the Cross, and in the numbers of the steps. Usually, this type of cross has three or four steps. Similar to that on the Stroimir's seal are, for instance, those preserved on the four seals of *Constantine, imp. Protospatharios and strategos of Sicily* (9th/10th century),[11] but not to the one inscribed on the seal of *Basil imp. Strator and archon of Thessalonica* (9th/10th centuries) – which, eventually, could exclude the date of Stroimir's seal after the end of the 9th century.[12] The seal of *Marinos patrikios, imp. Protospatharios, and strategos of Thessalonica* (9th/10th centuries) has, not only the identical Patriarchal cross as Stroimir's seal does, but also the identical letters such as: T, P, K, I, **C** , as well as an identical small cross which marks the beginnings of the reading.[13] From the 9th century is the seal of *Basil (?) imp. Strator and archon of Christoupolis*, with the same Patriarchal cross as on Stroimir's seal.[14] In the case of Stroimir's seal, there is only one step at the bottom of the Cross, similar to the seal of *Basil imp. Strator and archon of Thessalonica* (dated in the 9th/10th centuries).[15]

The analysis of the Patriarchal cross on Stroimir's seal also showed up that this seal is most probably from the second half of the 9th century.

[8] *Byzantine Lead Seals I – III*, ed. G. Zacos – A. Veglery, Basel 1972, No 2080. This seal is dated in the first half of the 9th century.
[9] *DO Seals III*, 2.37.
[10] See commentary on No 27.1 in *DO Seals II*, p. 82.
[11] *DO Seals I*, No 5.11 – 14.
[12] *DO Seals I,* No 18.12. See, also, *DO Seals I*, No 18.47, *Theoktistos kommerkiarios of Thessalonica*, dated in the 10th century.
[13] *DO Seals I*, No 18.69.
[14] *DO Seals I*, No 39.2.
[15] *DO Seals I*, No 18.12.

Some peculiarities

The usual invocative formula on Byzantine lead seals is: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ. Most often, it is abbreviated in cruciform monogram ΚΘΗ, with the words τῷ | σῷ in the upper corners, and δού | λῳ in the lower corners. In the cases when this invocative formula is inscribed circularly, the craftsman usually write this formula in abbreviated form: either κε βοήθη,[16] κε βθ,[17] κε βο [18] or κε βοήθ.[19] There is no firmly established pattern to the regard of this kind of abbreviation. That, what is peculiar in the case of Stroimir's seal, is *iota* instead of *ita* in the word βοήθει. A craftsman wrote κε βοιθ, and marked the end of the word with the dot, which, most probably, has to be regarded as the abbreviation for the missing letters at the end of the word (η or ει). The replacement *ita/iota* in this formula is quite unusual, and could be a signal that this seal was not struck in Byzantium, but in the country where Stroimir lived.[20] Exactly the same mistake, *iota* instead of *ita* in the word βοήθει (βοίθει), is made on the seal of *Isaac, imp. protospatharios and strategos of Drougobitia* (10th/11th centuries).[21] There is another seal of the same person, *Isaac, imp. protospatharios and strategos of Thrace*, with the same mistake.[22] One should note that the same mistake occurs in the regions populated by Slavs (Drougobitia, Thrace and Bulgaria). This could be rendered as the typical Slav pronunciation and spelling of the Greek letter *ita* and, consequently, its replacement with *iota*. In other words, it could mean that a craftsman of Stroimir seal was not a Greek.

In addition, there are no abbreviations for τῷ σῷ δούλῳ or at least for τῷ, which usually stands in proper grammatical expression on Byzantine seals. On the other side, a craftsman had limited options to utilize proper grammar, since the size of the seal is to small to inscribe even the abbreviated forms of expected words. Therefore, the replacement of *ita* with *iota*, could also appear as the consequence of sparing the space. Since a craftsman deliberately made grammatical errors, to spare the space and preserve the equal distance from letters and their equal size (what he actually mastered superbly), which could

[16] E. g. *DO Seals II*, Nos 27.1 (9th/10th centuries) 38.2 (10th century).
[17] E. g. *DO Seals II,* No 33.1 (9th/10th centuries).
[18] E. g. *DO Seals II*, No 31.2 (11th century).
[19] E. g. *DO Seals II*, No 40.3 (10th century).
[20] The seal of *Nicholas imp. hypodiakonos and skeuophylax of St Thomas*, (10th century), has a similar abbreviation as Stroimir's seal, ΚΕ ΒΟΗΘΙ, where the last letter is *iota* instead of *ita* or *epsilon* and *iota* (ει); cf. *DO Seals V*, No 91.
[21] I. Iordanov, *Pečatite ot strategiata v Preslav (971 – 1088)*, Sofia 1993, No 220 – 221, fig. 221a, T. 47.
[22] *Ibid*. No 234, fig. 234, T. 23.

not be expected if this seal was struck in Byzantium by a Greek craftsman, we can assume that this seal was struck outside Byzantium. It is also probable that a craftsman was not familiar with Greek entirely, and maybe not being Christian himself, since he made peculiar mistake in the invocative formula.

One can have an impression that a craftsman followed the idea to create nice peace of work, neglecting the proper Greek expression on the inscription.

The owner of the seal

This seal, not bearing the official rank of his owner, could belong, either to a prominent and rich person unknown from other sources, or to the well-known member of the ruling family of Serbia from the second half of the 9th century – Stroimir. This Stroimir is known from Constantine Porphyrogenitus' the *DAI*. Porphyrogenitus writes that *archon* of the Serbs, Moutimir, had two brothers – Stroimir and Goinik. Their father, Vlastimir, defended Serbia against Bulgarian attacks during the three years. The ruler of Bulgaria at that time was Presiam (836 – 852). After father's death, the sons inherited the rule in Serbia, but very soon, the heir of Presiam, Boris, attacked Serbia, *wishing to avenge the defeat of his father Presiam.* This sequence of events points out that Moutimir and his brothers began to rule Serbia before 852, i. e., before Boris became the *khan* of Bulgaria. According to Porphyrogenitus' narrative, the previous war was not over by the deaths of Vlastimir and Presiam, respectively. Therefore, we assume that this war appeared to be waged around 853/54. After the peace agreement, settled near the frontier town of Ras (in the vicinity of modern town of Novi Pazar), Moutimir ruled together with his two brothers for a short span of time, when he had decided to be sole ruler and expelled his brothers in Bulgaria. Stroimir had a son Klonimir, to whom Boris gave a Bulgarian wife. Of him was begotten Tzaslav. On the other side, Moutimir kept Peter, the son of Goinik, in Serbia. Later on, after Moutimir's death, Klonimir, with Bulgarian help, tried to take rule in Serbia, but the *archon* of Serbia, Peter, defeated and killed him.[23]

The narrative preserved by Constantine Porphyrogenitus is most probably a shortened version of much extensive account. The Emperor did not

[23] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. R.J.H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington D.C. 1967, 32.38 – 78. There is dispute about the date of this war and opinions varied that it occurred from 854 – 860, 873, or even after 880. See, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, prir. B. Ferjančić, Beograd 1959, 51, n. 163; Lj. Maksimović, *O vremenu pohoda bugarskog kneza na Srbiju*, ZFF 14/1 (1979) 75; T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću*, Beograd 2002, 392 – 393; Idem, *Portreti srpskih vladara (IX – XII),* Beograd 2006, 22 – 23 (Živković, *Portreti*).

allow himself to explain complicated political circumstances, which led Bulgarian or Serbian rulers to theirs politically, or militarily actions. In that case, he would be forced to reveal the relations between Byzantium and Bulgaria, which were, until 866, very unfavorable for Byzantium. He preferred to stay quite on this topic, since he underlined several times in the *DAI* that Bulgarian were always in servitude and submission to the Byzantium.[24] It seems that Moutimir accepted Boris as his *senior* and that, in the following years, the Byzantines were looking to reverse political orientation of Serbia, and to be as it was during the rule of Vlastimir, Moutimir's father. Therefore, it is very probable that diplomatic activities of Byzantines provoked Moutimir to expel his brothers – who were, most probably, the objects of Byzantine diplomacy. Since he acknowledged Boris as his senior, it is quite understandable why he sent his brothers in Bulgaria. There they were kept as the hostages. To protect himself, Moutimir held Peter, the son of Goinik, at his court in Serbia.[25]

Therefore, after 855/56, Stroimir lived in Bulgaria. There his son took a Bulgarian wife. The wife of Klonimir should not be of common stock, since Boris himself made a choice of the bride. It seems that members of the Serbian ruling family were treated well in Bulgaria, with the all respects to their rang and nobility. Stroimir was held, almost certainly, in the capital of Bulgaria, Pliska.[26] Only after 893, Simeon transferred capital in Preslav.

The seal of Stroimir, which served as his signature for everyday purposes, and not bearing any rank or title, is to be expected if belonged to Moutimir's brother, Stroimir. After his expulsion, he eventually lost his title of *zupan*, the usual rank of the members of the ruling family in Serbia (in the 12th century). He could not be called *zupan* in Bulgaria. On the other side, the luxurious appearance of the seal points to the conclusion that its owner was a prominent and a rich man. Since we know that his son was married by the will and choice of Bulgarian *khan,* it seems that family was in fact respected and most probably rich enough to distinguish themselves with some luxurious objects. The absence of the rank or title on the seal confirms the idea that the seal belonged to Stroimir, Moutimir's brother. It is to be expected for a person stripped of his ruling rights. Since he died, most probably, before 896, when his son Klonimir tried to take the throne in Serbia, Stroimir's seal should be dated between 855/56 and 896.[27]

---

[24] *DAI I*, 32.29 – 30; 32.35 – 38.

[25] The extensive explanation of these political circumstances is given in, Živković, *Portreti*, 21 – 26.

[26] However, if Stroimir's seal belongs to Stroimir of Serbia, than one is to expect that it should be from Pliska.

[27] The appearance of the Patriarchal cross on the seal, does not necessarily mean that owner of the seal was a Christian. It could be was just a pattern of that time.

Тибор ЖИВКОВИЋ

СТРОЈИМИРОВ ЗЛАТНИ ПЕЧАТ

Резиме

Златни купасти печат са алком на врху, са натписом на грчком: *Боже помози Стројимиру*, откупљен је на аукцији у Минхену од аукцијске куће Gorny & Mosch, Maximiliansplatz 20, 11. августа 2006. године. Печат се данас налази у Историјском Музеју Србије.

Печат је висине 194 мм, пречника 135 мм. Тежина је 15.46 гр. Постоји мало оштећење испод кружног натписа које не утиче на иначе одличну очуваност печата. Овакав печат је служио за свакодневне потребе власника, односно, уместо његовог потписа. Чињеница да се овим печатом могао служити само његов власник, донекле објашњава због чега су овакви печати ретки. С друге стране наследници су могли да искористе материјал за израду свог печата или у друге сврхе.

На основу анализе слова и поређењем са оним која се могу наћи на византијским печатима који су прецизније датирани, може се закључити да печат потиче из друге половине IX века. Истоветан закључак се намеће анализом крста који се налази у средини печатног поља.

Власник овог печата није обављао никакву јавну функцију. Једноставан натпис упућује да је у питању печат за приватну, свакодневну, употребу. Оно што је упадљиво, јесте да је направљен од злата, што, последично, његовог власника ставља међу веома угледне људе свога времена. Будући да је познато према Спису о народима Константина Порфирогенита, да је млађи брат српског архонта Мутимира, Стројимир, живео у Бугарској после изгона из Србије, могло би се најпре помислити да је овај печат припадао управо овом Стројимиру.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 31-43
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 31-43

УДК : 930.85(495.02)"08/09"

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПУТОПИС ХАРУН ИБН ЈАХЈЕ

Апстракт: Харун ибн Јахја (IX-X век) је арапски аутор који је као заробљеник пребачен из Аскалана у Цариград. Сачувано је само једно његово дело, путопис који је записао путујући у Цариград и дуж обале Јадрана. Познате су две верзије овог путописа у делима арапских географа из X века, Ибн Ростеха и Ибн ал-Каса. Податак о сукобима Бугара и Византинаца наводи нас на датовање Харуновог путописа у 894/895. годину.

Key words: Haroon Ibn Yahya, travelogue, Istanbul, Slavs, Byzantium.

Путопис Харун ибн Јахје, сачуван у делима арапских географа из X века, Ибн Ростеха и Ибн ал-Каса, јединствен је запис о Цариграду.[1] Ибн Ростех је саставио детаљнији опис путовања Харун ибн Јахје, од Ибн ал-Каса.[2] Путопис почиње у Аскалану, одакле су заробљеног Харуна Византинци превезли бродом у Анталију, град у Памфилији.[3] Затим је преко градова Никија и Сункура стигао у Цариград.[4] Док је боравио у византијској престоници као заробљеник описао је цареву палату и најзначајније цркве, и божићну церемонију. Када је напустио Цариград

[1] Харун ибн Јахја (IX-X век) је арапски аутор који је као заробљеник пребачен из Аскалана у Цариград. Сачувано је само једно његово дело, путопис који је забележио путујући у Цариград и дуж обале Јадрана; видети, *The Oxford Dictionary of Byzantium I-III,* ed. A.P. Kazhdan, Oxford 1991, II, 903.

[2] Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Rosteh, *Kitab al-alak an-nafisa,* ed. M. J. De Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum,* Lugduni Batavorum 1892, 119-132 (= Ibn Rosteh, BGA).

[3] Античка Антиохија односно данашња Антакија је град на јужној обали Мале Азије. Видети, J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streufzüge*, Leipzig 1903, 208-210.

[4] По Василиеву назив Никија се односи на Коњу, а Сункура на Леуку. Видети, A. Vasiliev, *Harun-ibn-Yahya and his description of Constantinople*, Seminarium Kondakovianum, Prague 1932, 149-163 (= Vasiliev, Constantinople).

путовао је кроз Солун, одатле кроз словенску земљу, а затим дуж обале Јадрана, до Сплита и Венеције. Путопис завршава описом Рима, а помиње још Бургундију, Франачку и Британију. Другу мање познату верзију текста сачуваног у Британској библиотеци, записао је Ибн ал-Кас, а представио J. C. Ducène.[5] У прилици смо да представимо превод на српски језик овог изузетног текста Ибн Ростеха.

Опис Цариграда и царства византијског цара

Харун ибн Јахја наводи како је био прогнан и пребачен у Цариград бродом преко мора, из Аскалана, па су путовали три дана док нису доспели у град који зову Анталија. То је град на обали Средоземног мора и потребно је три дана да се дође до Евдијских планина, поља, и на крају стигне до града који зову Никија, огромног града са много становника, да би кроз три дана стигли у град који зову Сункура. То је мали град у пустари коју смо прешли пешке. Ишли смо пустаром[6], а десно и лево смо виђали византијска села док нисмо стигли до мора, отприлике за два дана.

Путовали смо преко мора један дан док нисмо стигли у град Цариград. То је огроман град од дванаест ферсеха, а ферсех је, како се наводи, миља и по.[7] Море га окружује са истока, а са запада пусти предео од којег се иде ка Риму. Ту је утврђен бедемом, а одатле врата од злата воде ка Риму, и на једној њиховој страни су стражари.[8] Зову се Златна врата и на њима је пет фигура у облику слонова и једна фигура у облику човека који стоји држећи узде тих слонова.[9] Постоје врата која воде ка полуострву и зову их Бигаз, место где се шетао краљ. То су врата од

---

[5] За дело Abū l'Abbās Ahmad ibn Abī Ahmad ibn al-Qāss-a, *Kitāb dalā'il al-qibla* видети, J. C. Ducène, *Un deuxième version de la relation d'Hārūn ibn Yahy sur Constantinople*, Der Islam, vol. 82, Berlin 2005, 241-255; Постоји пет рукописа *Kitāb dalā'il al-qibla,* али само један је комплетан, рукопис из Британске библиотеке, ms. Oriental 13315 (=Ibn al-Qāss, Kitab).

[6] За опис *пустаре* користи речи које означавају *пустињу, степу, равницу*, Ibn Rosteh, BGA, 119.

[7] Харун наводи да је ферсех миља и по, Ibn Rosteh, BGA, 119; византијска миља износила је 1460 м; cf. T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors before 1611,* Историјски часопис, књ. III, Београд 2006, 152.

[8] О западном бедему, Златним вратима и страни утврђеној морем видети A. Cameron - J. Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis syntomoi chronikai*, Leiden 1984, 59, 169-170 (= Cameron – Herrin, Parastaseis).

[9] Златна врата су декорисана по угледу на Тријумфалну капију у Риму са бронзаном квадригом коју вуку четири слона; cf. J. Freely - A. S. Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul,* Cambridge 2004, 44-47 (= Freely - Çakmak, Byzantine).

гвожђа, а у њиховој близини је црква.[10] *Усред града је краљевска палата.*[11] *То је дворац коме је са једне стране место које зову Базрун и личи на хиподром на коме се окупљају војсковође да би указали част цару из палате у центру града. На палати су представљени кипови ливени од злата у облику коња, људи, дивљих животиња, лавова итд. На западној страни хиподрома, на којој су златна врата налази се двоје врата. На ова двоја врата води по осам коња са двоје кола од злата. Свака кола вуку четири коња. Кола возе по два човека која носе одећу проткану златом. Они се брзо удаљавају одатле и пролазе кроз та врата, обиђу три круга око тих кипова, а на оног који први стигне баца се из цареве куће златна огрлица, и измери се злато. Сви из Цариграда долазе да виде те трке. Око царевог двора је опасан бедем који је окружио цео двор, а његова западна страна је „утврђена" морем и има троје врата од гвожђа. Једна врата се зову врата Бидрун, а друга врата Манкана, а трећа Врата мора. Врата Бидрун улазе у предворје дуго сто корака, широко педесет корака. На две стране предворја је тепих од броката, простирке, јастуци, а на њима људи из Судана*[12] *које су они покрстили, обучени у одећу проткану златом, а и копља су им била од злата. Од врата Мангана*[13] *улази се у предворје дуго двеста корака, а широко педесет корака, поплочано мермером, а у унутрашњости на странама предворја су Хазари.*[14] *У њиховим рукама су лукови. У предворју су су четири тамнице.*[15] *Једна од њих је тамница за муслимане, једна за народ из Тарсуса, једна за прост народ, и једна за обезбеђење. Врата мора улазе у предворје дуго триста корака, широко педесет корака, поплочано црвеном опеком, а у унутрашњости предворја је ткан тепих, а на њему су Турци.*[16] *У њиховим рукама су лукови и копља. Пролази се предворјем, тако да се оно завршава двориштем од триста корака, са завесом окаченом на врата која воде до палате.*

---

[10] По Василиеву то је царева црква, тј. Нова црква коју је изградио Василије I, а освештана је у присуству
патријарха Фотија 881. године; cf. Vasiliev, Constantinople, 156-157; Freely - Çakmak, Byzantine, 171.

[11] За Велику палату царева, Cf. П. Магдалино, *Средњовековни Цариград,* Београд 2001, 46-55 (= Магдалино, Цариград).

[12] Мисли на Етиопљане који су примали хришћанство већ од IV века.

[13] Cf. Магдалино, Цариград, 51.

[14] О Хазарима, Cf. Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 327 (= Oikonomidès, Listes); Cf. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae,* ed. I. Reiske, Bonnae 1829, 664.3-678.22 (= De cerim.).

[15] О тамницама у Цариграду, cf. Listes, 336-337.

[16] Мисли на Турке из Централне Азије; cf. Oikonomidès, Listes, 327-328.

Лево од улаза је царева црква која има десет врата.[17] *Од тога четвора врата од злата, а шест од сребра. У капели посвећеној цару је простор величине четири пута четири лакта украшен бисерима и safirima.*[18] *Јастук на који се он наслања је такође украшен бисерима и safirima. На олтарским вратима су четири стуба клесана од једног блока мермера. Дужина олтара на коме се моли свештеник је шест педаља, и ширина је шест педаља.*[19] *То је комад од алојиног дрвета украшеног бисерима и safirima на коме стоји царев свештеник и остало свештенство цркве. Све је израђено од злата и сребра. Ова црква има четири дворишта. Свако је широко двеста корака, а широко сто корака. У источном дворишту је базен исклесан од мермера дужине десет лаката и приближне ширине. Овај базен је окренут према капителу стуба од мермера и уздиже се од земље четири лакта. Изнад њега се уздиже купола од олова, а на врху те куполе је купола од сребра. Ову куполу носи дванаест стубова. Дужина сваког стуба је четири лакта. На капителу једног стуба је фигура сокола, на другом овна, на трећем бика, на четвртом петла, на петом лава, на шестом лавице, на седмом вука, на осмом јаребице, на деветом је паун, на десетом коњ, на једанаестом слон, а на дванаестом краљ. У близини ове куполе, у дворишту на двеста корака је цистерна из које тече вода према тим фигурама. Када је празнични дан, пуни се цистерна величине десет хиљада бокала вина и хиљаду бокала белог меда који се износи уз то вино и зачини се зумбулом, каранфилом, циметом, количине од једног хамла, и цистерна се напуни у потпуности. Када цар изађе напоље и уђе у цркву, спусти поглед на те фигуре, а оно пиће што потече из њихових уста и ушију сакупља се у базену док се не напуни, па се напију сви његови гости који су дошли поводом празника.*[20] *Ако се подигне завеса и уђе у кућу ту је огромно двориште дуго четристо корака, прекривено зеленим мермером. Два зида су украшена разнобојним мозаиком. Десно од улаза у кућу је царева ризница и у њеној средини је фигура коња са коњаником чије су очи израђене од рубина, а лево од улаза је дворана за седнице дуга двеста корака, широка педесет корака. У дворани је сто од вреса и сто од слоноваче, а у средини дворане је сто од злата. Кад прође прослава празника цар изађе из цркве, дође у ову салу и седне у прочеље, за сто од*

[17] О Новој цркви, cf. R. Janin, *Le geographie ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, Paris 1953, 374-378 (= Janin, Geographie).

[18] Лакат је мера „аршин" од 0,58 м; cf. T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Sarajevo, 1984, 1108 (= Rječnik).

[19] Педаљ је мера „шибр" од 22,5 цм; cf. Rječnik, 1647.

[20] Ibn Rosteh, BGA, 121-122.

злата. То је Божић и он наређује да му се доведу заробљеници муслимани, да седну за столове. Док он седи у прочељу стављају се четири стола од злата и журно се поставља сваки сто. Кажу да је један од ових столова био за Соломона, сина Давидовог, украшен бисерима и safirima, а други за Давида, такође украшен, трећи сто је Карунов[21]*, а четврти сто је од цара Константина. Они се поставе, али са њих се не једе, већ се они остављају све док је цар за својим столом. Када он устане и они устај, а затим се доводе муслимани. На тим столовима има свакаквих топлих и хладних јела. Затим позива царев гласник и каже: „Тако ми цареве главе, у овим јелима уопште нема свињетине.“ Даје им то јело у златним и сребрним посудама. Затим се доноси нешто што зову уркана, а добија се од четвртастог дрвета, у облику пресе за цеђење, а ова преса је прекривена кожом. Затим се у њу ставља шездесет цеви са главама од злата све до половине и изнад. Те цеви су превучене златом тако да се од њих види само мало, а по величини једна је дужа од друге. Поред ове четвртасте ствари је отвор на који је постављена пумпа као ковачки мех. Онда се доносе три крста. Два су постављена са стране, а један у средини. Два човека пумпају ту пумпу, а уважен човек устаје, броји те цеви и говори о свакој цеви, хвалећи при том цара. Сви људи седе за столовима и долази њих око двадесет са цимбалима у рукама које ударају све док једу. Ту једу дванаест дана, а када дође последњи дан сваком заробљеном муслиману се дају два динара и три дирхама. Затим цар устаје и излази кроз врата Бидрун.*

Одлазак цара у Велику цркву

Нареди се да се за њега простре тепих на путу од врата дворца до главне цркве у средишту града и да се на њега ставе босиљак и зеленило, а зидови се украшавају са десне и леве стране ходника брокатом.[22] *Са њим излази десет хиљада стараца на којима је црвени брокат. Коса им је до рамена. Они не носе бурнусе.*[23] *Иза њих иде десет хиљада младића на којима је бели брокат и они сви иду пешке. Онда долази десет хиљада младића на којима је зелени брокат. Затим долази десет хиљада слуга са бурнусима боје неба, а у њиховим рукама су секире украшене златом. За њима иде пет хиљада евнуха на којима су беле тканине са основом од*

[21] Karun (Qarun) је билијска личност, Мојсијев савременик.
[22] Велика црква је Св. Софија; cf. Cameron - Herrin, Parastaseis, 71-73; Janin, Geographie, 471-485; Freely – Çakmak, Byzantine, 88-89.
[23] Бурнус је огртач са капуљачом; cf. Ibn Rosteh, BGA, 124.

хорасанске свиле. Затим иде десет хиљада слугу на којима је брокат. У рукама су им златни крстови. За њима долази десет хиљада слуга, Турака и Хазара, на којима су пругасти прслуци, а у рукама су им копља и штитови, цели украшени златом. Затим долази сто високих војсковођа на којима је одећа од разнобојног броката, а у њиховим рукама су златна кандила којима каде алојиним дрветом. За њима иде дванаест патрицијa на којима је одећа проткана златом, а у рукама сваког од њих је лук од злата.[24] *Затим иде сто пажева, на којима је чувена одећа украшена бисерима, носећи у златним шкрињама цареву одећу за молитву. Затим уз њега долази човек кога зову милостиви.*[25] *Он утишава људе и говори им ћутите. Затим долази један старац у чијој је руци посуда за таљење и ибрик од злата украшен бисерима и safирима. Затим долази цар у одећи аксимуна*[26]*. То је одећа од свиле и драгуља, а на глави му је круна на којој су два драгуља. Један је црни, а други црвени.*[27] *Иза њега иде везир, а у царевој руци је сандучић од злата са земљом.*[28] *Он иде пешке и сваки пут када пређе два корака каже везиру њиховим језиком .....*[29]*, што значи: „Сећај се мртвих". Када му он то каже цар се зауставља, отвара сандучић, погледа у прах, окрене се, пољуби га, заплаче се и иде тако док не дође до врата цркве. Испред њега иде човек са посудом за таљење и ибриком. Цар опере своју руку и каже везиру: «Нисам крив за крв свих људи. Нека Бог не баца одговорност за крв тих људи на мене, јер то стављам на твој врат. Скида одећу и поклања је свом везиру. Узима Пилатову мастиницу, а то је мастиница човека који је зауставио крв Месије, мир*

[24] Према арапским писцима патрицијa (батрика) је увек дванаест, а од тога шест је у Цариграду, а шест из провинција; cf. N. Oikonomidès, *Une liste arabe des strateges byzantines du VII siecle et les origins du theme de Sicile,* (Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VIIe-Xve s.)), London 1976, 121-130.

[25] Аутори су различито тумачили реч ал-рухум. По Васиљеву то је човек који умирује, силентари; cf. Vasiliev, Constantinople, 159; Према Острогорском је епарх; cf. G. Ostrogorski, *Zum reisbericht des Harun-ibn-Jahja,* Seminarium Kondakovianum V, Prague 1932, 257 (= Ostrogorski, Harun), а по Грегорију човек који следи епарха; cf. H. Grégoire, *Un captif arabe á la cour de l'Empereur Alexandre,* Byzantion VII, Bruxelles 1932, 669 (= Grégoire, Captif); за опис сличне церемоније видети *Constantin VII Porfirogénète, Le livre des cérémonies, tome II,* Paris 1939, 1-2; cf. Oikonomidès, Listes, 296, 319-321.

[26] Одећа аксимуна је хламида.

[27] Василиев помиње ципеле, једну црна, а другу црвену; cf. Vasiliev, Constantinople, 159; међутим, у питању је круна (tāđ) украшена драгуљима; у De cerimoniis дат је опис царевог порфирног огртача и круне украшене драгуљима; cf. De cerim., 634. 11- 635. 6.

[28] Реч везир овде се највероватније односи на *logothetes tou dromou*; cf. Oikonomidès, Listes, 311-312.

[29] По де Гоеје-у овде постоји грешка у писању, а у питању су грчке речи написане на арапском: *μέμνησθε τοῦ θανάτου*; Видети коментар у, Ibn Rosteh, BGA, 124.

био с њим. Ставља је на везиров врат и каже му да учини са сандучићем као што је учинио Пилат са сандучићем. Иде са њим по цариградским пијацама и зову га да учини исто са сандучићем као што је цар уобичавао. Затим је цар заповедио да заробљеници муслимани уђу у цркву и погледају тај украс и три пута извикују: „Бог поживео цара много година.“[30] *Затим нареди да му скину одећу а иза њега води три тешко натоварене животиње на којима су седла од злата украшена бисерима и safirima и самари од броката украшени исто тако. Они их не јашу него их уводе у цркву држећи их за узде и кажу када коњ узме узде у уста савладаћемо исламске земље. Затим коњ долази и њуши узду, враћа се уназад и не прилази, а онда се каже да су ти коњи били од рода Апостата.*[31]

Затим цар одлази из цркве у своју палату. На десет корака западно од цркве је стуб висок сто лаката. Над стубом је постављен стуб. Стуб је причвршћен ланцима од сребра. На капителу стуба је четвртаста мермерна плоча, величине четири пута четири лакта. Изнад њега је гроб направљен од мермера и у њему је Јустинијан који је подигао ову цркву, а изнад гроба је фигура коња од злата, а изнад коња је кип Јустинијана.[32] *На његовој глави је златна круна украшена бисерима и safirima. наводи се да су круна и десна рука овог цара постављене као да зове народ у Цариград. На западним вратима цркве је сала. У њој је двадесет четворо ниских врата. Свака врата одговарају по једном сату дана и ноћи. Кад год прође један сат врата се сама отворе и затворе. Помиње се да је то направио Полониус. Наводи се да је њихова коњица обучена добро и не напушта своје место. Није им потребан неко ко ће их водити. Ако их напусте вође не оглашавају се, не праве гужву и стоје тако док њихов господар не изађе од цара. Каже, питао сам неке људе о њима и одвели су ме до три фигуре од злата у облику коња постављене на вратима цара која је направио Полониус као талисман за коње да се не повреде и не крену једни против других. На царским вратима су четири змије направљене од злата којима су репови у устима као талисман за змије да не нашкоде дечаку када крене према змији да је узме. После златних градских врата следи засвођен мост, а на средини града је пијаца. Ту су два кипа. Један од њих показује као да говори рукама дођи, а други показује рукама као да каже да се стрпи један сат. То су два талисмана који стоје између ова два кипа. Онда се доводе заробљеници да*

[30] Овај занимљив опис односа према муслиманским заробљеницима највероватније се односи на покрштавање, односно да је у Византији ова идеја била веома присутна.

[31] Кажу да коњи потичу од рода Апостата, односно мађионичара Анастаса Антиоха; cf. Grégoire, Captif, 668; Vasiliev,Constantinople, 163.

[32] Сачуван је опис стуба са Јустинијановом статуом, али не и гроба уз стуб; cf. Freely - Çakmak, Byzantine, 86, 150-151.

стоје између ова два кипа. Затим иде гласоноша који обавештава цара о томе, па се гласоноша враћа. Ако види да они стоје одводи их у тамницу, а ако види да пролазе поред ова два кипа они буду убијени и не остане ниједан.

Цариград има аквадукт у који се улива вода из земље коју зову земља Бугара.[33] *Тече према њој ова река на удаљености двадесет дана, па се када уђе у град дели на три дела. Један део долази до цареве куће, други део иде ка муслиманским тамницама, а трећи иде према купатилима војсковођа и осталих становника града. Они пију воду која је између слатке и слане. Бугари се боре против Византинаца, а Византинци се боре против њих. Харун помиње да су око Цариграда манастири у којима бораве монаси, а на вратима Цариграда је манастир који се зове манастир Сатиран у коме борави пет стотина монаха.*[34] *Ова река која улази у град и дели се на три дела тече његовом средином. А један ферсех северно од града је манастир кога зову Монас у коме је хиљаду монаха.*[35] *На четири ферсеха источно од Цариграда је место са четири манастира у којима је дванаест хиљада монаха. Један од њих је Монас, други Фусадар, трећи Кавкија, а четврти Мерим. Западно од града су два манастира у којима је шест хиљада монаха. Затим се излази и иде ка пустињи у којој су поља и насеља. После дванаест дана хода на крају се дође до града који зову Солун.*[36] *То је веома велики град. Источно од града су планине, а западно од њега је море и четири реке које га снабдевају водом. У њему је манастир који зову Маркаш и у њему је дванаест хиљада монаха.*[37] *Одатле се излази ка обали мора где су три ненастањена свратишта у пустари.*[38] *То је велики град у коме су пијаце,*

---

[33] Односи се на Валенсов аквадукт који је био дуго у употреби; cf. Freely - Çakmak, Byzantine, 39-40.

[34] Манастир Сатира је био познат у IX и X веку; cf., Магдалино, Цариград, 70.

[35] Cf. Janin, Geographie, 347.

[36] Салоникија је Солун. Податак да је потребно дванаест дана хода је нетачан. Раздаљина између Солуна и Цариграда износи приближно 250 км. Према византијским изворима могуће је утврдити колико се дневно путовало. Ако се има у виду да је за растојање од 60 км између Београда и Сирмијума потребно два дана хода, онда је могуће прећи пут од Цариграда до Солуна за осам дана; cf. DAI 1, 40, 31-32.

[37] Манастир под овим именом не постоји у визанантијским изворима. Није немогуће да је облик Маркаш искварен од Маркос, па би према томе у Солуну требало да постоји значајан манастир Св. Марка крајем IX века. Податак о дванаест хиљада монаха је свакако претеран.

[38] Де Гоеје помиње да део арапског текста недостаје, а да је ту град Китрос – Κίτρος. Град Китрос је античка Пидна, данашњи Катерини; cf. Ibn Rosteh, BGA, 127. Код Ибн ал-Каса после Солуна се пролази кроз Барикију. Град Барикија (Barūqija) је античка Бероа у Македонији, данас Veroia ili Verria, који се заиста још од античког времена налазио на путу Via egnatia, cf. Ibn al-Qāss, Kitab, 249. Разлике између два сачувана путописа Харун ибн Јахје показују да рукопис Ибн ал-Каса није могао бити позајмљен од Ибн Ростеха.

а око њих бројне реке. Он се снабдева водом из реке Мутран. Град окружују два бедема и ров.

Из њега се излази и иде у мочварно тло обрасло дрвећем усред земље Словена. У њој су куће од дрвета у којима живе. Они су хришћани, а покрштени су за време краља Басуса.[39] *Данас су хришћанске вере. Одавде се иде око месец дсана кроз шуме док се на крају не стигне у град који зову Сплит.*[40] *То је огроман град дуг око шест миља. У њему има много имања са маслинама и различитим врстама воћа и кроз њега теку две реке. То је град Лангобарда који су се населили у пустињама на удаљености од двадесет корака.*[41] *Они подсећају на Курде који живе у шаторима у пустињама. Из оваквог насеља се излази и иде око месец дана кроз мочвару и шуму*[42]*, а можда ћеш овде наићи на брежуљке у којима су разне врсте свратишта, док се не дође до насеља које зову Венеција.*[43] *Они живе у пустом пределу немајући ни села ни градова, већ њихове куће од дрвета изрезбарених страна. Они су хришћанске вере. Идеш око двадесет дана и одседнеш код њих и одеш од њих. Снабдеш се храном за пут док не стигнеш до града Рима.*[44]

---

[39] Према Василиеву и Острогорском Басус је цар Василије I; cf. Vasiliev, Constantinople, 162; Ostrogorski, Harun, 255. Међутим, Арапи име Василија I увек пишу Басил; cf. R. Blachér, M. Chouémi, C. Denizan, *Dictionaire arabe-français-anglais (arabic-french-english dictionary),* Paris 1967, 153; Према коментару Де Гоејеа бугарски краљ Борис помиње се као Басус код Ibn Rosteha i Ibrâhîm ibn Jakûbija; cf. Ibn Rosteh, BGA, 127.

[40] Балатис (Balātis) je Palatis – Spalato, тј. Сплит. Реке које Харун помиње односе се на Јадер и Жрновицу у залеђу Сплита. Када помиње Сплит не мисли само на величину града него на целу област града; cf. Ibn Rosteh, BGA, 128; Античка Салона је на ушћу реке Јадро; Cf. E. Marin, *Starokršćanska Salona,* Zagreb 1988, 9-12; G. Novak, *Split I,* Сплит 1978, 7-18, 38-51.

[41] Анкубардијана су Лангобарди. Харунов податак је нетачан, будући да је Сплит у ово време био под византијском влашћу. Није искључено да су германска племена код арабљанских писаца пре XI века називана истим именом Ал - Анкубард.

[42] Очигледно је да Јахја није путовао Далматинском обалом него залеђем, будући да помиње шуме, а доцније и мочваре. Пут је пролазио кроз унутрашњост Далмације по итинерару крсташке војске из 1096. године која је пролазила из правца северо-запада према југу; cf. С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима,* Београд 1893, 19-20.

[43] Бандакис (Bandaqis) би требало да је Венеција.

[44] Опис Рима налазимо и код арапског географа Ибн Хордадбеха; cf. Ibn Khordadhbeh, *Kitab al-masâlik wa'l mamâlik,* ed. M. J. De Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum,* Lugduni Batavorum 1892, 113-115.

Датовање

Према схватању Васиљева и Маркарта, Харун ибн Јахја је путовао у периоду од 880. до 890. године, односно за време цара Василија I (867-886) или за време Лава VI (886-912). Међутим, Острогорски сматра да је Харун путовао за време Александра (912-913), јер се за време дворских прослава и литија увек појављивао сам.[45] У Харуновом опису се не помиње цар савладар ни царица.

Међутим, за датовање је важано навести да је Ибн Ростех забележио Харунов путопис најкасније тридесетих година X века. Осим тога, датовање олакшава податак о прихватању хришћанства за време краља Басуса, односно бугарског краља Бориса. Харун у свом путопису помиње да се Бугари боре против Византинаца, а Византинци против њих. Када је Борисов млађи син Симеон (893-927) дошао на престо, избио је сукоб између Византије и Бугарске (894-896). Лав VI је претрпео пораз, па је 896. године склопљено примирје.[46] Доласком седмогодишњег Константина на власт обновљени су сукоби између Византије и Бугарске, 913/914. године. Податак о сукобима Бугара и Византинаца наводи нас на датовање Харуновог путописа у 894/896. или 913/914. годину. Византија је ратовала на Истоку против Арабљана 894/895. године. Јахја је био заробљеник, па је извесно датовање у 894/895. годину када је Византија повела рат против Бугара и Арабљана, што није случај 913/914. године.

[45] Ostrogorski, Harun, 230-256.
[46] Г. Острогорски, *Историја Византије,* Београд 1959, 248-257.

Irena Cvijanović

THE TRAVELOGUE OF HAROON IBN YAHYA

Summary

The Travelogue of Haroon ibn Yahya, preserved through the 10th century Arab geographers Ibn Rostech and Ibn-al Qas, represents a unique description of Constantinople. Ibn Rostech's account is a more detailed one. The Travelogue begins in Asqalan, from where Byzantines transported the captured Haroon by boat to Antalya, the city in Pamphilia. Then he reached Constantinople through the cities oh Nikia and Sunkur. While he was a prisoner in the Byzantine capital, he described the royal palace and the most important churches, as well as the Christmas ceremony. After leaving Constantinople, Haroon traveled through Thessalonica, then through Slav lands, and then along the Adriatic coast, to Split and Venice. The Travelogue ends with the description of Rome, and he also mentions Burgundy, Frank lands, and Britain. Another, less known version of text, from the British Library, was written by Ibn/al Qas, and presented by J. C. Ducène.

According to Vassiliev and Marckhart, Haroon ibn Yahya traveled during the reign of the Emperor Vassily I (867-886), or during Leo VI (886-912). Ostrogorski thought that he traveled during the reign of Alexander (912-13). However, when dating is concerned, it is important to note that Ibn Rostech copied Haroon's manuscript by 930s at the latest. Beside that, dating is facilitated by the fact of accepting of Christianity during the King Bassus, or Bulgarian King Boris. Haroon mentioned that Bulgarians were fighting Byzantines, and Byzantines them. When Boris's younger son Simeon (893-927) ascended to the throne, the conflict between Byzantium and Bulgaria erupted (894-896). Leo VI was defeated, so the peace was concluded in 896. When seven-years old Constantine ascended to the throne, the conflict erupted again, in 913-914. The mention of the war between Bulgarians and Byzantines leads us to date the Travelogue in either 894-896, or 913-914. As Byzantium was at war against Arabians in 894-895, the dating in 894-895 seems certain, as Byzantium was then at war against both Bulgarians and Arabians — which was not the case in 913-914.

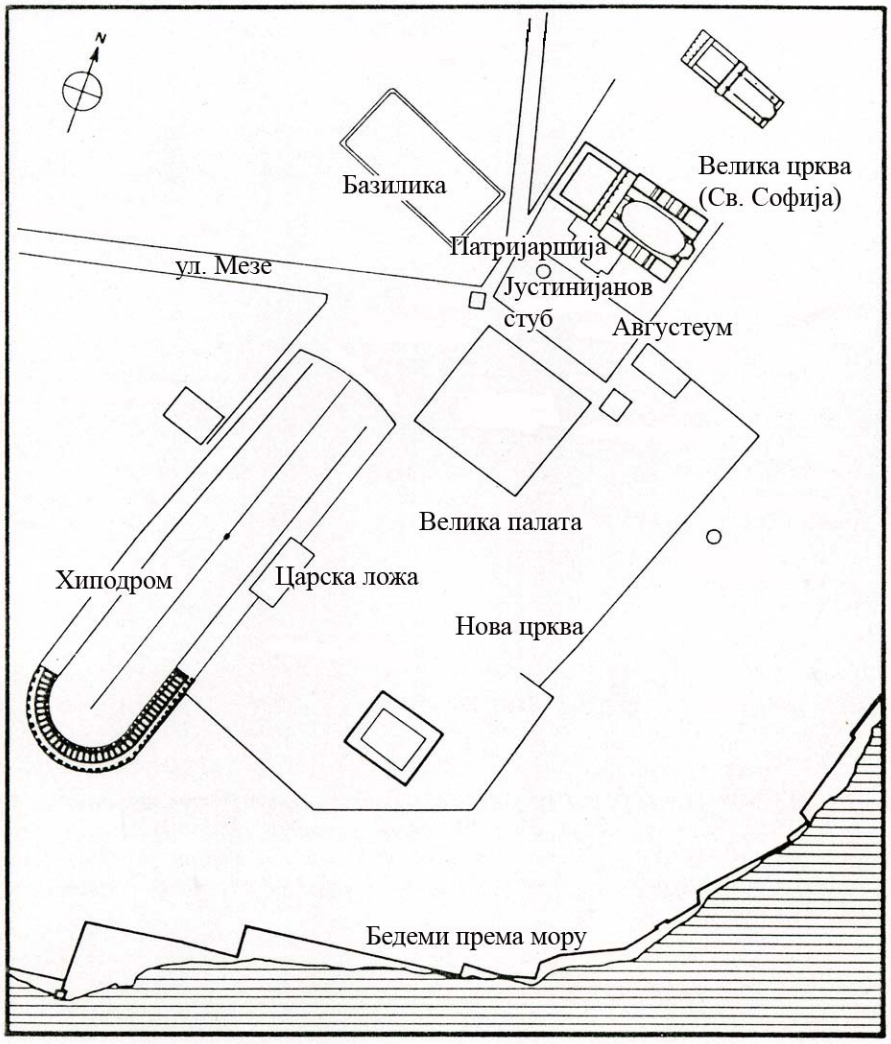

План области Царске палате у Цариграду

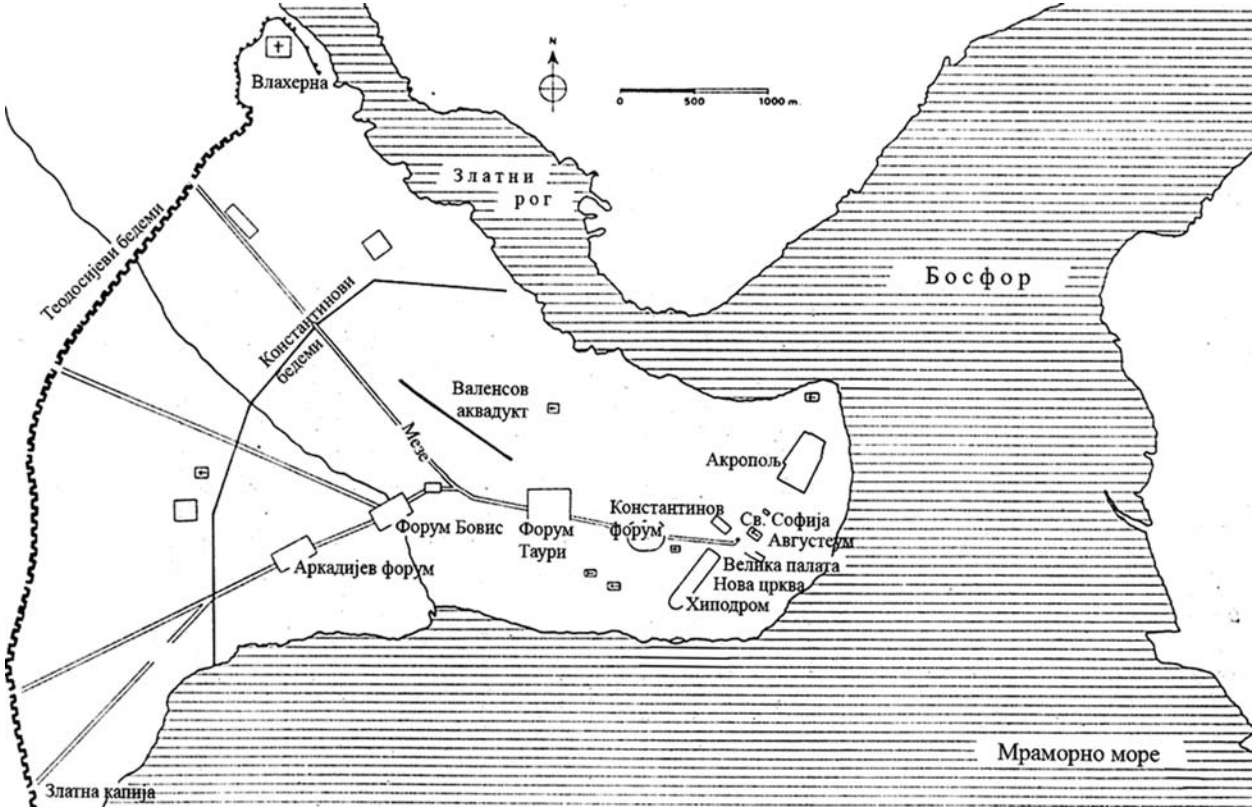

План Цариграда

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 45-62
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 45-62

УДК : 904(497.11)"04/14"

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

ГРАДИНА – КАЗНОВИЋЕ, РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт: Током 2005. године сондажно је истражен локалитет Градина-Казновиће, код Рашке. Како се показало реч је о двослојном локалитету. Времену градње утврђења припадају налази рановизантијске епохе, док је средњовековни слој манифестован остацима станишта и једним лонцем из 9-10. столећа.

Key words: Raška, gradina, fort, Early Byzantium, Middle Ages, ceramics.

Погодност за насељавање, коју је нудила широка долина Ибра, потврђена је бројним траговима прошлости. Плодност долине и рудна богатства разлог су настанка више насеља. Једно од последње истраживаних локалитета је Градина – Казновиће (кота 589.11) у општини Рашка.[1] Утврђење је истражено са пет пробних сонди, чиме је добијена основна стратиграфска слика локалитета, а површинским „праћењем“ бедема, одређен је и приближан габарит утврђења (Т. 1).

До локалитета се данас стиже тако што се са асфалтног пута од Рашке ка Копаониоку, односно Косовској Митровици, скрене у село Казновиће, а затим шумским путем излази на Казновићко брдо (Кота 625), изохипсом заобилази врх Дубови и стиже изнад утврђења. Одавде једна коса води до улаза које је одвојено сувим ровом. Помињаном косом локалитет је везан за брдо Дубови и једино је са ове стране приступачан

[1] У периоду од 16.05 -19.05. 2005, обављено је сондажно археолошко истраживање локалитета, за потребе пројекта Историјског института бр. 1390, којим руководи др Тибор Живковић. Руководилац теренских радова био је Дејан Булић, док је руководилац археолошких ископавања био др Вујадин Иванишевић.

(Т. 2/1). Овакав прилаз локалитету са сувим ровом, како је већ уочен на Градини – Лисина, [2] очигледно је уобичајен у овом крају.

Утврђење је приближно овалне основе правца СЗ-ЈИ и до сада је било познато само из једног кратког прегледа античких локалитета на Копаонику.[3] Хрбат по дужини дели утврду правцем СЗ-ЈИ и од њега терен пада на две стране, ка СИ и ЈЗ. Са северне и СЗ падине пружа се поглед ка данашњем путу Рашка – Радошиће и Радошићкој реци.

Деловање ерозије је готово потпуно однело културне слојеви и остатке објеката у унутрашњости утврђења. Да није било лако пронаћи сачуван слој види се из резултата ископавања сонде 1 која није задржала ни хумус. Танак слој земље над живом стеном био последица њеног осипања, преко које се ухватио травнати покривач (Т. 3/1). Негативан резултат добијен је и сондом 3, која је била постављена у мањем улегнућу терена окруженог гомилом камена, у коме нису констатовани трагови шута (Т. 3/5). Пронађен је једино мањи комад сиге.

Најважнији ископ за стратиграфију и схватање утврђења добијен је сондом 2, позиционирана у шумском растињу на мањој заравни.

Ископ димензија 3,80 м х 1,10 м, оријентисан је приближно И-З. Са јужне стране ископа је нагомилан камени материјал, који се акумулирао осипањем са највише тачке утврђења, који је у непосредној близини. Ова највиша тачка је представљала улазни део утврђења где су евидентирани остаци бедема, и где се вероватно некада налазила кула, а претходио му је суви ров.

Испод површинског хумуса је слој црвено - мрке земље. У слоју се појављује грумење лепа углавном аморфног облика, али и комади са траговима плетера на читавој површини сонде у недефинисаном устројству. Леп је црвене боје, са окер тоновима. Садржи велики проценат крупнијег песка и дробљеног камена; код појединих комада уочава се додатак плеве. (Т. 7/3). На релативној дубини 0,52 м, констатован је слој гарежи. И у нивоу гарежи појављују се мањи комади угља и трагови лепа.

---

[2] Д. Булић, *Рановизантијско утврђење Градина-Лисина на западном Копаонику*, Историјски часопис LIV, Београд 2007, 43-62 (=Булић, *Рановизантијско утврђење*).

[3] Т. Михајловић, *Нови антички локалитети на Копаонику,* Гласник САД 13, Београд 1997, 150, 153. Локалитет је регистрован систематским рекогносцирањем западног дела Копаоника, обављеног у периоду 1988-1991. године, у оквиру научно-истраживачког пројекта Археолошког института из Београд: „ Рударење у праисторији, антици и средњем веку на Руднику“ (директор Б. Јовановић). У оквиру поменутог пројекта постојала је посебна тема: „Споменици старог рударства и металургије на Копаонику“ (НМ краљево, руководилац мр. В. Богосављевић)). У непосредној околини утврђења пронађени су спорадични уломци грнчарије, а аутор за ове две локације сматра да су највероватније повезане.

Готово сав пронађени археолошки материјал потиче из нивоа до 0,50 м релативне дубине, а то је неколико уломака средњовековне керамика и два фрагмента рановизантијске керамике (Т. 7/1 - 2). У доњим зонама слоја је пронађен мањи број уломака животињских костију.

Уз сонду 2 са њене северне стране налазила се агломерација камена која је са источне стране имала поређан камен у једном низу. Камен је био видљив на површини и није био везан. Ископом смо се уверили да се ради о само једном реду камена, а ископ је попримио неправилан облик трапезоида са три странице дужине 1,20 м и једном страницом од свега 0,90 м. Облик ископа је проузрокован поштовањем облика поменуте агломерације. Овде је пронађен само један фрагмент керамике и неколико уломака лепа (Т. 7/4). Агломерација камена није схваћена као било какав објекат .

Јасно је што се тиче сонде 2 да је читава ова зона страдала у пожару, што илуструју трагови гарежи и интензивни слојеви црвене земље, док остатке станишта осликавају бројни комади лепа.

Стратиграфска слика на локалитету је утврђена и квантитативно обогаћени керамички налази ископима 4 и 5. У оквиру сонде 4 пронађено је неколико уломака керамике (Т. 6/1; Т. 8/1:2; Т. 8/2), фрагмент вршника (Т. 6/2; Т. 8/1:1) и једна опека дебљине 2,5 цм (Т. 8/ 1: 3). Релативна дубина ископа износила је од 0,40м до 0,65м (Т. 3/6; Т. 5/3). Сонда 5 се налазила на североисточној падини утврђења у зони где је требало да буде повећана акумулација материјала услед близине бедема. Испод слоја хумуса је слој мрке земље са каменом различите величине и спорадичним налазима животињских костију и керамике (Т. 6/5; Т.8/3 - 4). Уочене разлике у боји земље (мрка, тамно - мрка и светло - мрка земља) нису се одразиле на разлику у материјалу. Као и на целом локалитету стерилна подлога је стена (Т. 5/1 - 2).

Основа утврђења је установљена на основу уочених партија бедема и њиховим површинским праћењем. На јужном делу локалитета некадашњи бедем местимично се манифестовао као плашт осутог камена и његова траса је само делимично реконструисана (Т. 1). Тамо где се услед густог растиња и наслага хумуса бедем није могао уочити, након његовог утврђивања, откриван је „на прескок“ у дужини која је била могућа, а да није захтевала веће интервенције и ископавања. На овај начин утврђена је траса бедема до зоне са сондом 5. Даље је могуће само претпоставити правац пружања бедема и његово откривање захтева отварање ров - сонди. На овај начин дужина утврђења износи 123 м, док се ширина из

поменутих разлога није могла установити. Измерена ширина јужног бедема код некадашњег улаза износи 1,80 м. За зидања коришћен је ломљени камен везан кречним малтером, а фундирање бедема обављено је на живој стени (Т. 2/ 3-4).

Материјал

Основни критеријум за датовање пружају нам керамички налази. Других археолошких налаза готово и нема, осим остатака станишта у виду лепа. Мало је пронађених уломака грнчарије, али и у квалитативном смислу слика није ништа боља. Последица овога је мали број типолошки одредивих фрагмената, односно мали избор облика посуда. Мали број налаза могао би да указује на ограничену временску употребу утврђења, уз извесну дозу опреза јер су спирања материјала на овим локалитетима врло интензивна.

Грађевинску керамику одсликава налаз типичне рановизантијске опеке (Т. 8/1:3). Пронађено је још неколико мањих уломака имбрекса (Т. 8/2: 2 - 3). У типичне комаде рановизантијске керамичке продукције спадају и тамно- сиви готово црни фрагменти, танких зидова и квалитетене израде (Т. 8/2: 4-5), као и калотаста здела или поклопац (Т. 6/6; Т. /2: 1). Примерак је тамно сиве боје, равномерно печен од земље са примесама песка. То је ниска посуда, косо разгрнутог обода са жљебом и равно засечене усне. Посуда је због поменутог жлеба опредељена као здела, мада није искључена и њена употреба као поклопца. Слични примерци проналажени су у рановизантијским слојевима на Ђурђевици у Ђерекарама,[4] у области Аквиса,[5] на Хуму код Тутина.[6] На њихове античке узоре указују сличности са примерцима опредељеним као поклопци са Градине над Пазариштем.[7]

Одломак светло црвене боје печења и ребрасто профилисане површине, израђен на брзом витлу од одлично пречишћене глине, могао би бити део амфоре, али пре крчага,. (Т. 6/3; Т. 7/4).

[4] М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама,* НПЗ 7, Нови Пазар 1983, 34. Т.II и Т.III. керамички материјал је опредељен у 6. век.

[5] Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII столећа,* Београд 1981, 135, сл. 51/В. Више тип здела јавља се у слојевима између 535-585/6. године, при чему би овај аналогни био најмлађи. (= Јанковић, *Подунавски део*).

[6] В. Иванишевић, *Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина,* НПЗ 12, Нови Пазар 1988, 8-9, сл. 2/6-7. (=Иванишевић, *Рановизантијско утврђење*).

[7] М.Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999, 90, сл. 36/7 и сл. 46/18 -20. Примерци потичу из слоја нивелације испод куће 5 са краја 4. и почетка 5. столећа, односно из куће 13, датоване новцем Аркадија. (=Поповић, *Тврђава*).

Са једним примерком репрезентовани су вршници. Комад је црвено-мрке боје са тамним нијансама као последица горења. Вршник косих зидова, имао је при врху пластичну моделовану траку украшену косим зарезима (Т. 6/2; Т. 8/1: 1). Наликује примерку из куће 7 са Градине над Пазариштем, која је датирани у 6. столеће,[8] као и примерку са лок. Гај – Бабреж, такође из 6. столећа.[9]

Једини глеђосани комад је израђен од глине црвено - мрке боје печења и глазиран са унутрашње стране окер бојом. (Т. 8/2: 6).

Коначно, из сонде 5 потиче и један већи крчаг израђен од црвено - мрке печене земље, песковите фактуре. Овоидно тело је неукрашено, а обод, кратак благо разгрнут и канелован. Дршка, која недостаје, вероватно је повезивала трбух и прстенасто задебљање на грлићу (Т. 6/5; Т.8/4). Праве аналогије нисмо пронашли иако има крчага у рановизантијским слојевима на Царичином граду,[10] Хуму код Тутина,[11] у области Аквиса…[12]

Питоси, амфоре и пехари нису констатовани на локалитету, као ни било какви други покретни археолошки налази, који би указивали на начин привређивања и занатства. Једино су били спорадични налази животињских костију. Одсуство поједине керамике, у првом реду глеђосане указивало би на донекле различито време употребе утврђења у односу на Градину у Лисини.[13]

Према општим карактеристикама , керамички облици 6. столећа имају своје порекло у керамици позног 4. столећа. Ипак у датом случају наведени примерци који припадају старијем хоризонту, на основу наведених аналогија са локалитетима из непосредне околине Рашке, Новог Пазара, Сјенице и Тутина могу се датирати у 6. и почетак 7. столећа.

Млађи, средњовековни хоризонт обележава налаз само једног лонца, пронађеног у сонди 2 у оквирима објекта који је опредељен у средњовековно раздобље, налазом исте посуде. Лонац је косо разгрнутог обода, равно засечене усне, украшен снопом вишепруте валовнице до готово дна посуде. Тело посуде је овоидно, најшире на средини, средње величине са малим ребром на споју обода и врата. Израђен је на спором

[8] Поповић, *Тврђава,* 90, сл 41/2 -3.

[9] Д. Премовић- Алексић, *Касноантичко утврђење у Бабрежу,* НПЗ 13, Нови Пазар 1989, 26, Т.II/8.

[10] LJ. Bjelajac, Keramika Caričinog grada, Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1983. године, 113. Према облику врата може се уочитити сличност са типом VII/3.

[11] Иванишевић, *Рановизантијско утврђење*, 8-9. Два примерка са овог локлитета су зелено, односно браон глеђосана.

[12] Јанковић, *Подунавски део*, 138, сл. 54.

[13] Д. Булић, *Рановизантијско утврђење,* 49.

витлу и оквирно је опредељен у 9 - 10. столеће, на основу архаичног украшавања готово до дна посуде (Т. 6/4 и Т. 7/1). Лонци оваквих карактеристика на локалитету Велики Градац сврстани су 10. столеће, у оквиру прве групе посуда.[14] На београдској тврђави се датују нешто шире од 9 - 11. века, такође у оквиру прве групе посуђа.[15] Сличности уочавамо и са лонцима из јаме 9, са локалитета Слатина код Брзе Паланке где су опредељени у 9. и прву половину 10. столећа.[16]

Утврђење, иако лако приступачно из залеђа, налази се на скривеној позицији. Премда је мала удаљеност од главног комуникацијског правца дуж Ибра, виша брда у залеђу (Дубови и Врапчевица) чинила су локалитет скривеним и обезбеђивали сигурност становништву (Т. 2/1). Овакав положај чинио је локалитет неуочљивим и са неколико околних рановизантијских локалитета. Поменута брда онемогућавала су визуелни контакт са Градинама у Доњој Рудници[17] и Кончулићу, визуру према Градини - Лисина на Копаонику онемогућавало је брдо Тиоце и Козија Глава. Тако је ово утврђење остало изоловано, и могло се уочити једино из непосредне близине или са пута који данас прати ток Казновићке реке са СЗ стране утврде. Међутим, локалитет је са те стране захваљујући реци и стрмом успону остао неприступачан.

Слободна основа утврђења прилагођена је конфигурацији терена. Облик утврђења и ширина бедема су уклопљени у економичан приступ градњи. Једноставне је градње и од затеченог материјала. Куле нису уочене, али је бар једна морала постојати на улазу, који је уједно и највиша тачка утврђења. Овде се налазио нагомилан камени материјал и интензивнији слој шута. Прилаз је био могућ само са једне стране, што је олакшавало посао браниоцима.

Постојање пута уз Радошићку реку није потврђено, али постојање важног рудног ревира у области Козије Главе[18] у раном периоду турске власти указивало би на овај комуникацијски правац ради експлоатације руде. Рударска активност је већ потврђена у непосредној близини на лок. Градина-Лисина, током рановизантијске епохе,[19] а постојање средњовековне

---

[14] М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X-XI веку*, Београд 1981, 49-51.
[15] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда,* Београд 1994, 31-33.
[16] М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1994, 111-112. Примерак под кат. бр. 101/27 одговарао би обликом, док по начину украшавања нашем примерку одговара 101/29 из исте јаме, за коју је установљено да је полуукопана кућа.
[17] Михајловић, *Нови антички,* 149.
[18] *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*. Dešifrovao, preveo i obradio: Adem Handžić. Građa, knj XXVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 22. ANIBIH i SANU, Sarajevo 1986 (sa faksimilima), 25, 97. Рудници Козија глава су припадали царском хасу.
[19] Д. Булић, *Рановизантијско утврђење*.

цркве у Радошићима, у непосредној близини данашњег рудника Кижевак, само подржавају ову тезу.

За утврђивање времена настанка градинских утврђења у области данашње Рашке битни су налази новца, који би могли да укажу до ког времена су трајала насеља у долинама.

На 4 км од села Корлаће у радничкој колонији у Бањевцу на Ибру (рудник Јарандо) 1953. године истражена је једна рановизантијска гробница, датована новцем Аркадија (395-408). Гробница се налазила, по мишљењу аутора у склопу веће грађевине - базилике.[20]

Из касноантичке некрополе у Ланишту, село Корлаћа код Бањевца потиче више примерака новца.[21] Пронађени новац је из гроба 4 и припада периоду од треће деценије до краја осме деценије 4. века, односно: Константину, Констанцију II, Грацијану, док два примерка припадају Валентинијану, Валенсу или Грацијану.[22] Иако није тако протумачен, очигледно је првобитно припадао остави новца.

Врло је вероватно да је и 15 примерака новца који потичу са најнижих позиција града Брвеника, такође првобитно припадало некаквој остави новца, због врло блиског временског распона.[23] Сви читки примерци припадају крају 4. и почетку 5. столећа, односно Валентинијану II (379-392) и један примерак Аркадију (395-408).[24]

Ако смо у праву да су оба налаза новца припадала оставама новца, у том случају су, највероватније, формирана у време најезде Хуна, 441. године, или нешто касније у време напада Гота, који су 457. године извели низ напада на Илирик, а 459. године заузели Дирахион.

Као што смо видели постојање насеља у долини Ибра и током краја прве половине 5. столећа, указују на то да је так након овог времена могло доћи до формирања насеља на градинама.

Околност да готово ни једно познато ранословенско утврђење није подигнуто на засебној локацији, већ увек користећи раније рановизантијско утврђења, још више истиче значај истраживања рановизантијских утврђења. Словени ће један број напуштених утврђења привести за своје

---

[20] Д. Петровић, *Рановизантијска гробница у Бањевцу на Ибру*, Старинар XV-XVI, Београд 1966, 257-8.

[21] В. Богосављевић, *Ланиште код Бањевца, касноантичка некропола*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 15-34 (=Богосављевић, *Ланиште*).

[22] Богосављевић, *Ланиште,* 26. Од 69 примерака бронзаног новца који се наводи у теренском инвентару у Завод- Краљево је стигло 12 примерака.

[23] Новац представља поклон господина Миломира Чекића и само је део првобитне збирке.

[24] Анализу новца обавио је А. Црнобрња, археолог Музеја града Београда, на чему му се захваљујем.

потребе. Они, колико се за сада зна, на нашем простору готово никада не граде нова утврђења. Изградња нових утврђења би била нерационална и можда максимално напрегла њихове економске и људске потенцијале. Уместо тога користиће - када буде било потребе - већ утврђене просторе на стратешки одабраним и опробаним тачкама. Најчешће неће ни подизати нове куће, већ ће искористити остатке раније изграђених кућа, а само надоградњом ће их привести намени становања. У овом случају је станиште потпуно новоизграђено јер старијих камених темеља нема. Могуће је, да је реч о привременом објекту, лаке конструкције како је већ уочено на утврђењу код манастира Илиње у Овчар бањи.[25]

Танак средњовековни слој презентован са свега неколико уломака керамике, указује на коришћење утврђења у једном краћем периоду. Средином 9. века гранична област између Србије и Бугарске је била око Раса.[26] Б. Ферјанчић на основу података расутих у разним деловима списа *De administrando imperio* закључује се да се граница Србије простирала према југоистоку до долине Ибра, западних падина Копаоника и до Метохије, а према северу скоро до Саве.[27] И други аутори се слажу да је Ибар источна граница. По М. Благојевићу, источни гранични појас Србије је захватао долину Ибра, прелазио Западну Мораву, а потом се вероватно долином Колубаре приближавао Сави.[28]

Без обзира налазило се на простору српске или бугарске државе, као погранично утврђење могло је наћи примену у време српско-бугарских ратова средином 9. столећа, у време Симеоног освајања Србије 926. године, током успостављања катепаната или у доба Самуиловог освајања. На немирна времена указује слој пожара у сонди 2, захваљујући коме смо и констатовали остатке станишта.

Да закључимо истраживања скромног обима, ипак су омогућила сагледавање приближне основа утврђења и њеног хронолошког оквира. Пронађени археолошки материјал показује да је реч о двослојном археолошком локалитету. Градња утврђења датира из периода ране Византије, из шестог столећа које прати највећи број керамичких налаза. Следи употреба овог простора током 9 - 10. столећа, што је потврђено присуством керамике и остацима станишта.

---

[25] Д.Булић, *Манастир Илиње код Овчар бање, рановизантијско и средњовековно утврђење,* Историјски часопис 53, Београд 2006, 59 – 60.

[26] С. Ћирковић, *Србија између Византијског Царства и Бугарске,* ИСН I, Београд 1981, 162.

[27] Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења),* ЗРВИ 35, 150.

[28] М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије,* Зборник ИМС 20, 58.

Dejan Bulić

GRADINA-KAZANOVIĆE, RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH

Summary

One of the last researched localities in the Ibar valley is Gradina-Kazanoviće, in the municipality of Raška. The only access to the site was through a slope, from the peak of Dubovi. There was probably a tower at the entrance, and a dry ditch right before it. Although it was only slightly away from the main communication route along the Ibar, higher hills in the background made the site hidden, and provided security for its population. Such a location made the site unnoticeable even from some surrounding Early Byzantine localities.

The citadel was explored with five exploratory probes, and the approximate oval base, 123 meters in length, was established based on the noted wall parties and their superficial covering, while in some parts of the site the previous fortification manifested as a layer of scattered rock. The measured width of the south wall at the former entrance was 1.8 m. Broken rock tied by stucco plaster was used for construction, and the funding of the walls was done on the live rock.

The recovered archeological material indicate that this is a two-layered archeological site. The construction took place in the Early Byzantine period, in the 6th century, and the space was also used during 9th and 10th centuries. The main criteria for dating is provided by the ceramics. Specimens belonging to the earlier horizon, based on analogies with nearby localities around Raška, Novi Pazar, Sjenica, and Tutin, could be dated to late 6th and early 7th century.

More recent, Medieval horizon, is marked by the find of a single cauldron, found in the probe 2, within the Medieval structure. It is put approximately into 9th-10th century, based on analogies and archaic pot decoration. Traces of burn and intensive layers of red earth indicate that there was a fire, while the remnants of Medieval site are illustrated by numerous pieces of lep.

In order to establish the time of construction of Early Byzantine forts in the area of present day Raška, coins found in the Early Byzantine tomb in Baljevac and in two pantries: a Late Antiquity necropolis in Lanište, by Baljevac, and from the town of Brvenik. These likely pantries were formed in the mid-5th century, after the 441 Hun invasion, or slightly later, during the Goth raids. The existence of settlements in the Ibar valley in mid-5th century indicates that the formation of settlements on gradinas could have occurred only afterwards.

No known Early Slav citadel in Western Serbia was built on a separate location, but always where there were earlier Byzantine forts. Slavs used parts of the previous citadels for their own needs. Most often, they did not even construct new houses, but adapted the existing ones.

In mid-9th century, the frontier between Serbia and Bulgaria was around Ras, which indicates that the border of Serbia at the time went northwards following the Ibar, and our fort would have been on Bulgarian territory. However, there could have been some shifts in the border, either during the reign of Časlav, or during the 10th century, following the establishment of catepanate in Ras, between 971 and 976, when Serbs regained their independence. Regardless of in whose territory it was located, as a frontier outpost, the site would have been useful during the Simeon's conquest of Serbia in 926, during the establishment of the catepanate, or during Samuil's conquests.

Лок. Градина - Казновићи

Т. 1

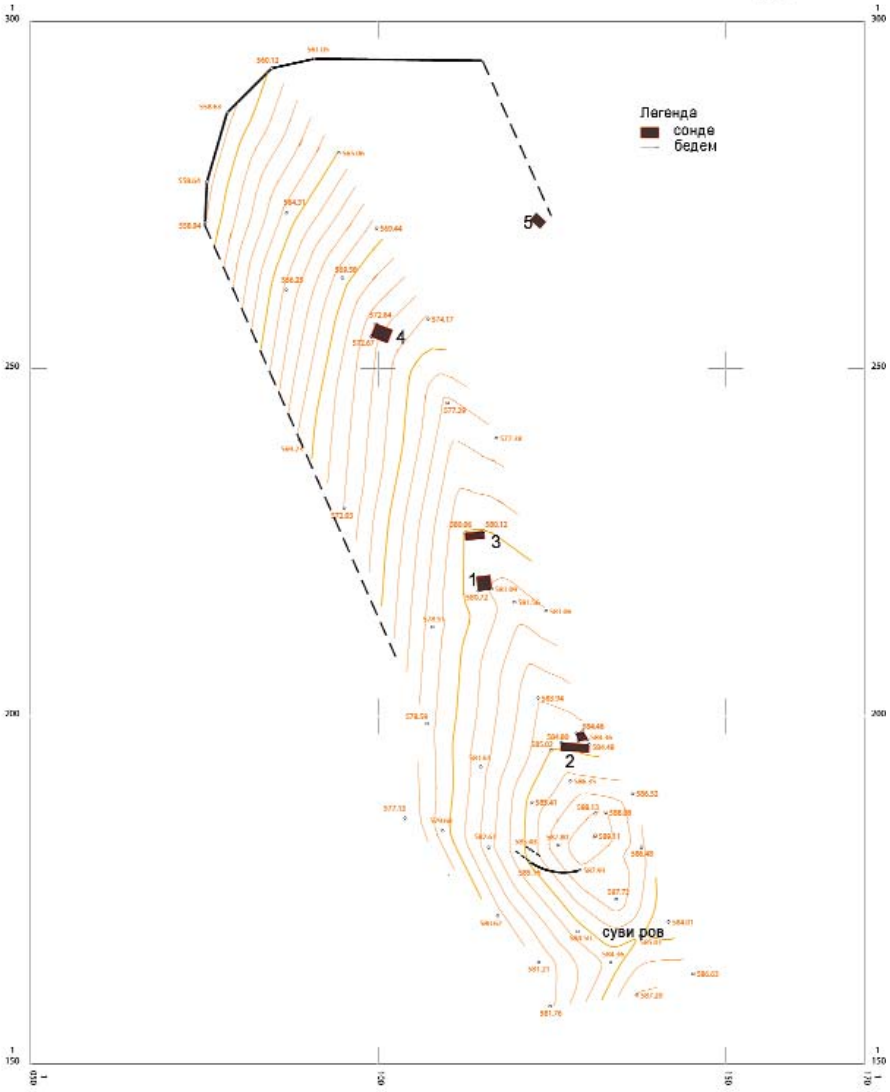

Еквидистанција 1м

Напомена: Положај сонде 5 је приближан

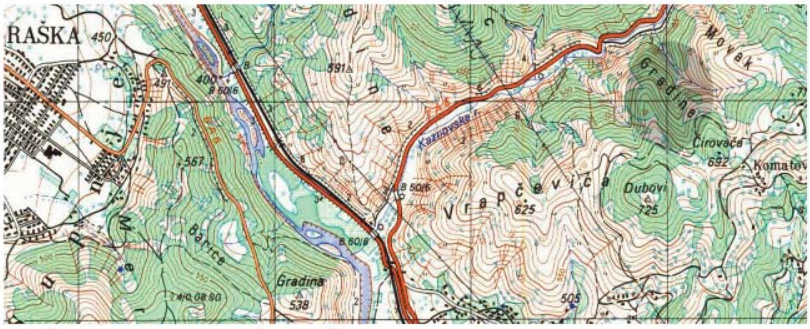

1. Исечак карте са положајем утврђења

2. Поглед на утврђење са ЈЗ

3. Бедем на улазу у утврђење

4. Остаци западног бедема

1. Сонда 1

2. Сонда 2

3. Сонда 2, профил б - ц

4. Сонда 2, профил а - д

5. Сонда 3

6. Сонда 4, профил

Т. 4
Градина - Казповиће
Сонда 2
Основа и профили Ц-Д и Б-Ц

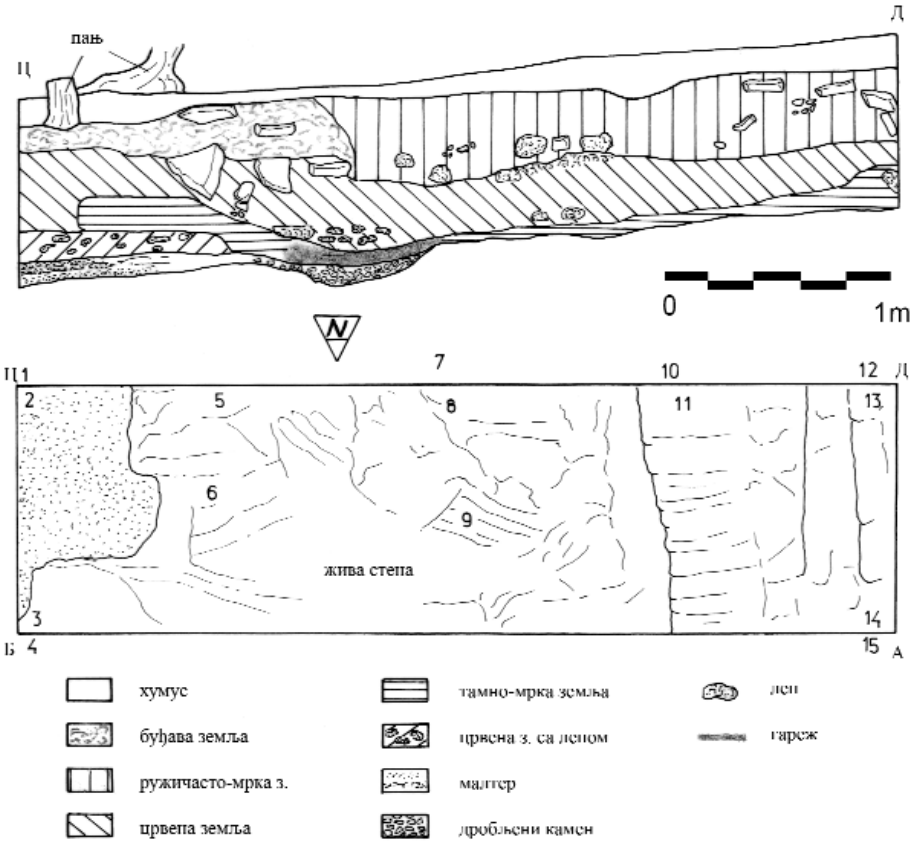

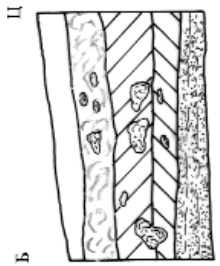

1 584.81
2 583.97
3 583.94
4 584.67
5 584.05
6 584.06
7 584.91
8 584.18
9 584.22
10 585.01
11 584.24
12 585.09
13 584.32
14 584.29
15 585.02

Т. 5
Градина- Казновићи
Сонда 5
Основа и профил Б-Ц

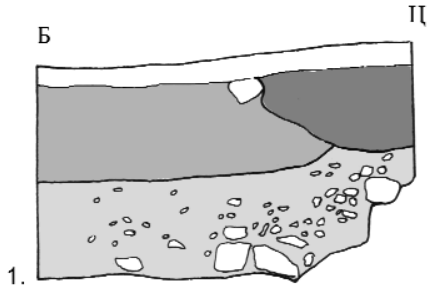

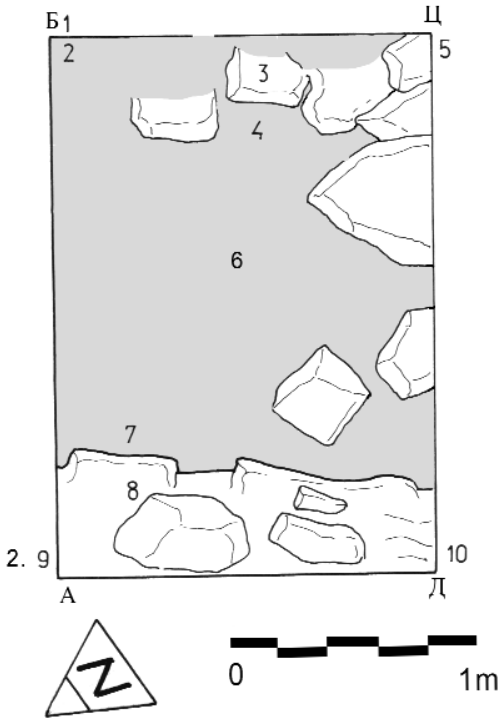

Релативне дубине:

1	177
2	257
3	242
4	262
5	170
6	266
7	266
8	266
9	177
10	166

Легенда:

- Хумус
- Мрка земља
- Тамно мрка земља
- Светло мрка земља

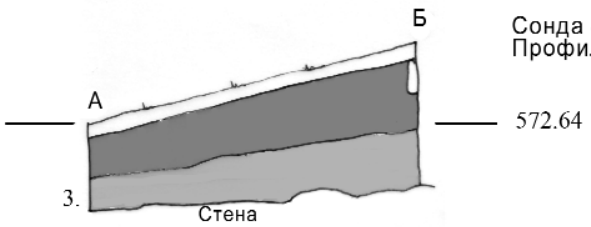

Сонда 4
Профил А - Б

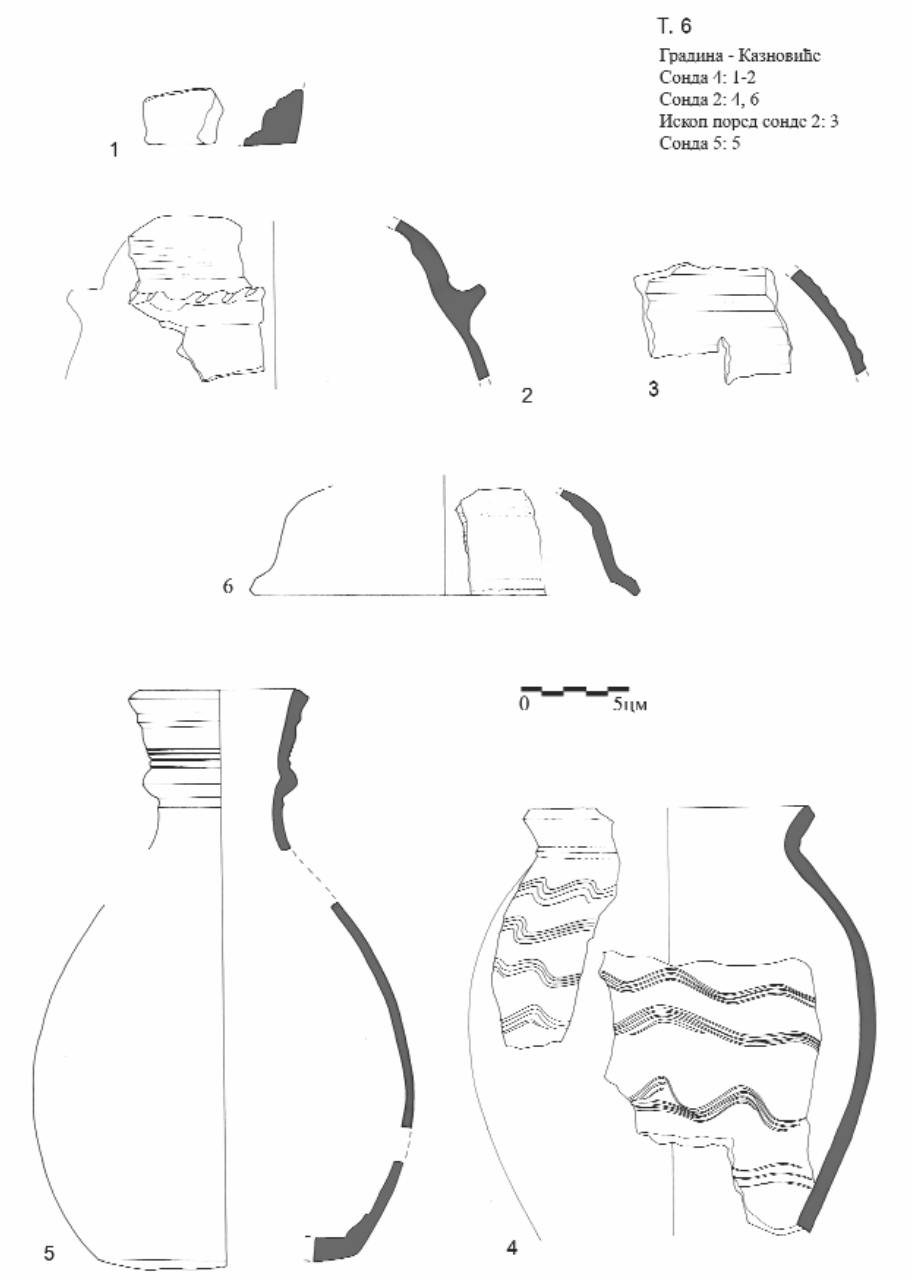
Т. 6
Градина - Казновићс
Сонда 1: 1-2
Сонда 2: 1, 6
Ископ порсд сондс 2: 3
Сонда 5: 5
1
2
3
6
0
5цм
5
4

Т 7

2. Сонда 2

4. Искон порсл сонде 2

1. Сонда 2

3. Сонда 2

Т 8

2. Сонда 4

4. Сонда 5

1. Сонда 4

3. Сонда 5

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 63-71
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 63-71

УДК : 929.52 Цицеровић

Ружа ЋУК
Историјски институт
Београд

ДУБРОВАЧКА ПОРОДИЦА ЦИЦЕРОВИЋ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Апстракт: Према сведочењу Чингријине генеалогије Антунина породица Цицеровић деловала је у Дубровнику до 1642. године или око три века и то кроз седам генерација. У српским земљама током XV века пословала су три члана ове породице и три генерације. Углавном су се бавили посредничком трговином између српских земаља и Медитерана.

Key words: Serbia, Ragusa, Venice, Kotor, Cicerović family, Silver, Fibers.

Цицеровићи припадају појединцима и породицама који су дошли из зетских приморских градова у Дубровник још у првој половини 14. века. Многи од њих су, испунивши потребне услове, добијали дубровачко грађанство и трајно остајали у граду под Срђем. У круг дубровачких грађанских породица које, према Чингријиној генеалогији Антунаина, воде порекло из зетских приморских градова убраја се и породица Цицеровић.

Према казивању Чингријине генеалогије Антунина породица Zizeri (Zizero, Zizerouich) пореклом је из Котора. Један члан ове властеоске породице по имену Марин дошао је у Дубровник око 1340. године. У Дубровнику је отпочео нови живот и убрзо се оженио Аном, кћерком Матка de Zaulego, которског властелина.[1] Двадесетак година су провели у браку, али нису имали деце. После Анине смрти Марин је оженио Катарину, кћерку Ђурђа Лешића.[2] У овом браку рођено је двоје деце – син Михаило и кћерка Радула.[3]

[1] Анина «carta dotis» настала је 10. августа 1349. године. Библиотека Историјског института, *Genealogia Cingria, L'origini e genealogie dei citadini Ragusei che furono delle confraternita di S. Antonio,* 200, (даље: *Genealogia Cingria*).
[2] Катаринина «carta dotis» забележена је 23. фебруара 1387. године. *Genealogia Cingria,* 200.
[3] *Genealogia Cingria*, 200.

Дакле, Марин је био родоначелник породице Цицеровић у Дубровнику. Његово порекло, година доласка у Дубровник и сталешка припадност не могу се проверити у осталој дубровачкој и которској грађи.[4] Међутим, сва даља излагања о Марину која су забележена у Чингријиној генеалогији Антунина несумњиво су поуздана, јер су писана на основу вести сабраних из серије Liber dotius.

О Мариновом животу и раду нема, нажалост, више података у архивској грађи која нам је била на располагању. Такође није позната ни година његове смрти, а није сачуван ни његов тестамент.

Заслуге за успех и успон породице Цицеровић у Дубровнику припадају Мариновом сину Михаилу (Михочу), од којег су потекли сви доцнији Цицеровићи. Михаило је рођен вероватно крајем последње деценије 14. или на самом почетку 15. века. По свему судећи, рано се почео бавити трговачким пословима. Већ почетком двадесетих година 15. века налазио се у Приштини, која је у то време била познати привредни центар за трговину племенитим металима. Наиме, у судском спору од 24. октобра 1421. године Михоч Цицеровић се јавља, заједно са двојицом Дубровчана, као тужени.[5] И наредних шеснаест година (до 1436) боравио је и радио у Приштини. Према подацима из одлука дубровачког Малог већа Михаило је готово сваке године водио судске спорове са својим суграђанима у Приштини, некад и више пута у току једне године, а углавном је био тужитељ и тужени. [6] Само два пута, 1. јуна 1425. и 22. јануара 1428, дубровачка влада именовала га је за члана судске комисије у Трепчи[7] и Приштини[8] и то у својству судије. Из Приштине ширио је своје послове и на суседна рударска места Јањево и Трепчу.[9]

Следећих деценија делатност Михаила Цицеровића је била веома интензивна. Пословао је кроз трговачка друштва која је склапао са једним

---

[4] Додуше, о припадности породице Цицеровић властели сведоче подаци настали у првој половини 15. века. Наиме, у трговачким књигама браће Кабужић испред имена Мариновог сина Михаила налази се титула сер (ser Michil di Marino Çiçer). Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Caboga) 1426-1433,* Споменик САНУ CXXXVII, Одељење историјских наука 11, 1999, 96, 101-102, 112, 257. И у грађи из которског архива испред Михаиловог имена постоји титула сер (ser Michael Marini Ziçerouich de Ragusio, ser Michael ser Marini Ziçerouich de Ragusio). Историјски архив Котор, SN vol. VII, 168-169, 170-171.

[5] А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460),* Београд 1997, 87.

[6] Исто, 90, 120, 127, 134, 154, 157, 177, 193, 198, 200, 214, 216, 227, 276, 279-280, 286, 361. У дубровачкој архивској грађи презиме Цицеровић написано је најчешће као Zizerouich, затим Zizer и Çiçer.

[7] Исто, 152.

[8] Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Lettere di Levante 10 fol. 38' .

[9] А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 134, 198.

или више компањона, а предмет њихове трговине било је углавном сребро и гламско сребро.

Михаилови дугогодишњи компањони су били браћа Мартол и Марин Мишљеновић, дубровачки трговци који су такође годинама деловали у Србији.[10] Михаило Цицеровић и Мартол Мишљеновић су пословали у Приштини као ортаци (socii) већ почетком маја 1424. године.[11] Као и сви оновремени успешни трговци тако је и Михаило имао у Приштини слуге, које су му помагале у обављању разних послова.[12]

У раздобљу од 1424. до 1457. године Михаило је образовао са браћом Мишљеновић десет трговачких друштава за пословање сребром и гламским сребром у српским земљама, Дубровнику и Венецији. Додуше, Марин Мишљеновић је учествовао у раду само два трговачка друштва, која су деловала у Србији почетком тридесетих година 15. века. Марин се помиње последњи пут у изворима 1441. године. После тога времена стални компањон Михаила Цицеровића још дуго је био Мартол Мишљеновић.[13] Од самог почетка послове су изгледа организовали тако што су Михаило Цицеровић и Мартол Мишљеновић набављали сребро у Србији, а потом га слали у Дубровник и Венецију. Истовремено, Марин Мишљеновић боравио је у Венецији и свакако бринуо о продаји доспелог сребра и о куповини друге робе.[14]

Касније су послове у Венецији обављали и са другим ортацима. Тако је у трговачком друштву које су закључили 12. октобра 1442. године Михаило Цицеровић и Мартол Мишљеновић са Дубровчанином Иваном Angela de Maxi било договорено да Иван живи и послује у Венецији. У друштво је уложено укупно 2400 дуката, предвиђено је било да траје две године, а требало је да компањони тргују сребром, воском и другом робом на релацији од Дубровника до Венеције и обратно.[15]

Михаило Цицеровић и браћа Мишљеновић уложили су у трговачка друштва укупан капитал у износу од 29866 дуката. Капитал друштава је био различит - кретао се од најнижег 200 до највишег - 8937 дуката, а

---

[10] Мартол је боравио и радио У Приштини једанаест година (1424-1434). Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку,* Историјски часопис XXII, 1975, 52; Р. Ћук, *Дубровачка породица Мишљеновић*, Зборник за историју БИХ, 3, 2002, 82.

[11] А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији,* 127.

[12] По имену су познати Бенко, Вук, Љубиша и Милић. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији,* 117, 125, 142, 148, 165, 361.

[13] Р. Ћук*, Дубровачка породица Мишљеновић у средњем веку*, 84-86.

[14] Исто.

[15] HAD, Diversa Notariae (Div. Not.) 26 fol. 105' - 106; Р. Ћук, *Дубровачка породица Мишљеновић,* 84.

време њиховог трајања од једне до три године. За сва ова друштва карактеристично је да су деловала на широком простору (од Србије, преко Дубровника, до Венеције), затим да су располагала високим износим капитала, веома разгранатим пословима, а у њиховом раду су, поред двојице или тројице сталних партнера, често били укључени и други ортаци, како истакнути пучани, тако и властела.[16] Међу њиховим ортацима посебно се истиче Дубровчанин Никша Петровић који је учествовао у раду неколико трговачких друштава тридесетих година 15. века.[17] Михаило Цицеровић и Мартол Мишљеновић престали су изгледа да послују са Никшом Петровићем почетком четрдесетих година 15. века. Међутим, Никша се у то време налазио у Котору, а својим некадашњим компањонима остао је дужан већу своту новца. Стога су Михаило и Мартол настојали крајем априла 1441. године да им Никша измири део дуга у износу од 300 дуката.[18]

Дугогодишња успешна пословна сарадња Михаила Цицеровића и Мартола Мишљеновића окончана је крајем шесте деценије 15. века. Није познато зашто је до тога дошло, јер су обојица још дуго живели у Дубровнику.[19]

Михаило је после прекида сарадње са Мартолом Мишљеновићем, образовао више трговачких друштава са новим компањонима. Најпре је склопио два трговачка друштва – 1455. и 1456. године - са Марином Ратка Менчетића, дубровачким трговцем. Михаило је уложио у прво друштво 400 дуката[20], а у друго 592 дуката и 12 гроша венецијанских. Истовремено Марин се обавезао да иде у Сребреницу и да поменути новац инвестира у куповину сребра.[21]

У раздобљу од 1456. до 1460. године Михаило је пословао кроз још пет трговачких друштава, а компањони су му били браћа Никола и

---

[16] Р. Ћук, *Дубровачка породица Мишљеновић,* 85.

[17] Р. Ћук*, Дубровачка породица Мишљеновић*, 83-84. Никша је иначе 20 година (1429-1448) живео и радио у Приштини и све време бавио се посредничком трговином између српских земаља и Медитерана. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 53.

[18] Никша се помиње 29. априла 1441. године као становник Котора (ser Nixa Petrouich de Ragusio ad presens habitator Cathari). ИАК, SN vol. VII, 168-169, 170-171. О Никши као њиховом дужнику сведочи и нешто ранији податак. Наиме, Михаило и Мартол су дали Никши 27. фебруара 1441. године салвумкондуктум, што значи да је и, поред дугова, слободно могао доћи у Дубровник. HAD, Div. Not. 25 fol. 22' .

[19] Р. Ћук, *Дубровачка породица Мишљеновић,* 85.

[20] Друштво је требало да траје два месеца, добит и штету морали су да деле на једнаке делове. После обављеног посла друштво је ликвидирано. HAD, Debita Notariae (Deb. Not.) 30 fol. 88' (19. XII 1455).

[21] Друштво је ликвидирано тек 2. децембра 1473. године. HAD, Deb. Not. 30 fol. 92 (30. XII 1456).

Матко Смољановић, дубровачки трговци који су годинама деловали у Србији. Михаило је у друштва улагао различите суме новца – од најниже 157 дуката до највише 1500 дуката, а браћа Смољановић су имали задатак да тргују у Србији. У раду два друштва Михаилов ортак је био Јаков Христофора де Алберти, који је иначе био његов зет. Њих двојица су у то време усмерили своје пословање и на тржишта Јужне Италије.[22] Михаило је набављао тканине у Дубровнику и испоручивао их браћи Смољановић, који су их потом продавали у Србији. Новац добијен од продатих тканина браћа Смољановић су улагали у куповину сребра и допремали га у Дубровник.[23] Јаков је потом сребро носио највероватније у Јужну Италију.

Иначе, током педесетих година 15. века Михаило се веома интензивно бавио трговином тканинама. Тканине је набављао тако што је кредитирао дубровачке сукнаре, који су му потом дуг измиривали сукнима или је пак од њих откупљивао тканине. У почетку је откупљивао 20 сукана годишње, а 1458. године откупио је чак 143, 5 комада тканина. У послове са тканинама Михаило је укључио и свога сина Марина, а тканине је, осим у Србију, слао на продају у Романију (ad partes Romanie).[24]

Михаило Цицеровић је био, као и његови компањони Мартол и Марин Мишљеновић, сарадник браће Кабужић, познатих извозника племенитих метала и воска на Медитеран, посебно у Венецију и градове Марке. О томе речито сведоче подаци из трговачких књига браће Кабужић (1426-1433). Михаило је са Мартолом Мишљеновићем и другим ортацима набављао у Србији сребро и гламско сребро и отпремало их за компанију Кабужић у Венецију.[25] У августу 1430. године Михаило је послао, заједно са браћом Кабужић, неколико пошиљки сребра и гламског сребра из

[22] Јаков је примио у мају 1455. године 649 дуката од Михаила Цицеровића и обавезао се да ће новац инвестирати у робу «Neapolim aut in partibus Abrucii et Apulee». М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442-1495),* Београд 1971, 111; Р. Ћук, *Породица Алберто (Боно) у Дубровнику у позном средњем веку*, Зборник РВИ XLI, 2004, 385.

[23] У остала друштва Михаило је уложио приближно исте своте новца – 600, 660, 661 дукат. Време трајања друштава је било два и три месеца и годину дана. Добит и штету компањони су делили на једнаке делове. HAD, Deb. Not. 30 fol. 154' (4. V 1456), fol. 155 (4. V 1456); Deb. Not. 31 fol. 120 (21. II 1456), Deb. Not. 32 fol. 183 (1. II 1459), Deb. Not. 33 fol. 19 (17. III 1459). Браћа Смољановић су, преносећи сребро из Србије у Дубровник, трпели и штете. Тако је забележено 20. марта 1459. године како је Матко Смољановић идући претходних дана из Србије «per viam Schutari» нападнут на реци Бојани. Тада му је украден један пар бисага у којем је било 135 литара сребра. Матко и Никола Смољановић обећали су Михаилу Цицеровићу да ће му дати за сребро 283 дуката. Div. Not. 42. fol 92' (20. III 1459).

[24] Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 246.

[25] Такође су обављали и разне меничне послове. Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић,* 96, 100-102, 112, 257, 272, 298, 307.

Дубровника у Венецију.[26] Највећу пошиљку упутили су 15. августа 1430. године: 94 литре, 2 унче, 5 аксађа сребра чија вредност је била 370 дуката.[27] Истовремено, Михаило је слао, заједно са Марином Бицићем, мање количине воска, који је требало да преузме Франческо Ардовини, познати трговац воском из Пезара а такође сарадник Кабужића.[28]

Осим трговачких послова, Михаило се бавио и разним кредитним трансакцијама. Двадесетих година 15. века Михаило Цицеровић и Лука Бунић кредитирали су више трговаца из Дријева и Босне.[29] Током треће и четврте деценије 15. века Михаило Цицеровић и браћа Мишљеновић су били повериоци дубровачких трговаца који су пословали у Србији и Венецији.[30] Михаило је, као што је већ речено, често позајмљивао новац дубровачким сукнарима, а дугове су му измиривали сукнима.[31]

Михаило Цицеровић је био већ двадесетих година 15. века успешан трговац и угледан грађанин. На то указује и чињеница што се, приликом деобе новостечених земљишних поседа у Конавлима 1423. и 1427. године налазио међу најистакнутијим грађанима. Том приликом је добио једну четвртину земље.[32] Осим тога, Михаило је постао члан братовштине Антунина пре 1430. године. Као угледан и богат трговац налазио се 1439. године на челу корпорације Антунина, односно обављао је функцију гасталда.[33]

О Михаиловом имовном стању и породичном животу подаци су малобројни. Захваљујући дугогодишњем успешном пословању стекао је

[26] Једна пошиљка је садржала 3 литре, 7 унча, 4 аксађе гламског сребра, чија цена је била 27 дуката и 8 гроша за литру, а укупна вредност износила је 98 дуката и 5 гроша. Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић*, 101, 275.

[27] Сребро су купили 14. августа 1430. године по цени 22 перпера и 6 гроша за једну литру (1 дукат износио је 34, 5 гроша). Назначено је да су 47 литре, 1 унча, 2,5 аксађе купили Кабужићи, а остатак Михаило. Сребро је требало да преузме у Венецији Ратко ди Надал. Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић,* 101, 279-283.

[28] Исто, 102, 257, 278. О Франческу Ардовинију уп. Д. Ковачевић-Којић, *Писмо Бартоломеја Зопија и Франческа Ардовинија браћи Кабужић у Пезару 26. јула 1426. године*, Мешовита грађа (Miscellanea), књига XXII, 2004, 111-116. О извозу воска у средњу Италију, Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис, књ. VIII, Београд 1971, 143-163.

[29] Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978, 181.

[30] Р. Ћук, *Дубровачка породица Мишљеновић,* 86.

[31] Од тридесетих до шездесетих година 15. века Михаило је склопио више уговора о задуженима са дубровачким сукнарима. Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 169, 181-182, 236, 246.

[32] Р. Грујић*, Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, 1926, 63.

[33] *Genealogia Cingria,* 389.

несумњиво велики капитал који је улагао у покретна и непокретна добра у Дубровнику[34] и Србији. Такође је располагао знатним земљишним поседима у Конавлима и Жупи.[35] У браку са Маргаритом, кћерком Влахоте Хранковића,[36] дубровачког трговца који се бавио посредничком трговином између српских земаља и Медитерана, имао је двоје деце – сина Марина[37] и кћерку Катарину.[38] У наредних двадесетак година Михаилов живот и рад нису познати.[39] Михаило је умро вероватно у дубокој старости почетком девете деценије 15. века. Његов тестамент је регистрован у дубровачкој канцеларији 1482. године.[40]

Марин, Михаилов син, а потом и унук Михаило (Михо) наставили су породичну традицију – обојица су се успешно бавили трговачким пословањем. Наиме, Михаило је изгледа веома рано увео у трговачке послове сина Марина. Већ педесетих година 15. века Марин је сам располагао знатним капиталом, који је улагао у трговачка друштва. Средином марта 1455. године Марин и његов рођак Јаков Христофора Алберти, склопили су трговачко друштво са Радичем Богчиновићем – уложили су укупно 444 дуката и 29 гроша, а требало је да друштво послује где желе компањони.[41] Пола године касније Маринови компањони су били Мароје и Иван, синови Никше Ђиновића. Према уговору који су закључ-

[34] Михаило је поседовао у Дубровнику лепу кућу од камена чији су прозори били украшени витрајем. Он је склопио 8. јуна 1439. године уговор о украшавању прозора са Петром Божичковићем, стакларским мајстором. Том приликом Петар се обавезао да ће застаклити све прозоре са «белим» и колорисаним стаклом. Петар је примио од Михаила 16 перпера и 2 гроша као део плате за посао који је требало да обави. Годину дана касније, 7. маја 1440, Петар је изјавио да је примио од Михаила целокупни износ новца. В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV-XVI век)*, Београд 1979, 64-65; Иста, *Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век)*, Београд 1981, 67.

[35] Уп. нап. 32; A. Marinović, *Libro negro del Astarea*, Zagreb-Dubrovnik 2005, 77, 100, 112, 122-126.

[36] Маргаритина «carta dotis» настала је 4. фебруара 1430. године. *Genealogia Cingria,* 200; Đ. Tošić, *Dubrovačka porodica Hranković,* Anali JAZU XXVI, 1988, 87, 88 нап. 8.

[37] Марин је био ожењен Русом, кћерком Николе Руска Котруљевића. Русина «carta dotis» настала је 29. априла 1457. године. *Genealogia Cingria,* 200.

[38] Катарина је била удата за Јакова Христофора де Алберти. Катаринина «carta dotis» забележена је 14. јануара 1450. године. *Genealogia Cingria,* 200.

[39] У изворима који су нам били на располагању Михаило се последњи пут помиње 17. маја 1460. године у Дубровнику када је примио од својих компањона браће Смољановић 200 дуката као део капитала и добити од трговачког друштва. HAD, Deb. Not. 33 fol 19.

[40] *Genealogia Cingria,* 200.

[41] Добит и евентуалну штету требало је да деле на три дела. Радич је примио 28. јуна 1455. године од Марина и Јакова 149 дуката и 23 гроша. HAD, Deb. Not. 29 fol. 176. (15. III 1455). Тих година Јаков је пословао и са Мариновим оцем Михаилом. Уп. нап. 22 и 23.

чили 14. октобра 1455. године укупни капитал друштва износио је 500 дуката. Предвиђено је било да друштво траје годину дана, а да добит или могућу штету деле по пола.[42] Током друге половине 15. века Марину је у обављању трговачких послова помагао син Михо. Они су деловали у Олову и Врхбосни осамдесетих и деведесетих година 15. века. У Босни су куповали олово, а потом га извозили у Дубровник и Венецију.[43]

Дакле, према сведочењу Чингријине генеалогије Антунина[44] породица Цицеровић деловала је у Дубровнику до 1642. године или око три века и то кроз седам генерација. У српским земљама су током 15. века пословала три члана ове породице и три генерације.

Цицеровићи су се углавном бавили посредничком трговином између српских земаља и Медитерана. Управо захваљујући трговачким пословима стекли су богатство и углед. То се нарочито односи на Михаила који је интензивно пословао од двадесетих до краја четрдесетих година 15. века, односно у време привредног успона српских земаља с једне, и Дубровника с друге стране. Као успешан трговац и угледан грађанин постао је члан братовштине Антунина, корпорације најбогатијих трговаца бродовласника и финансијера.

[42] Друштво је после истека предвиђеног рока ликвидирано. HAD, Deb. Not. 30 fol. 61' (14. X 1455).

[43] У Олову су имали стовариште за робу. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку,* Београд 1952, 283-284; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља,* 171 нап. 41.

[44] *Genealogia Cingria,* 200-204.

Ruža Ćuk, Ph.D.

THE DUBROVNIK FAMILY CICEROVIĆ IN THE MIDDLE AGES

Summary

According to Čingrija's Antunin genealogy, the family Cicerović lived in Dubrovnik until 1642, or, around theree centuries and through seven generations. In the 15th century, three members of this family and three generations did business.

Cicerovićs were mostly intermediaries in trade between the Serb lands and the Mediterranean. They acquired wealth and prestige due to trading. This was especially true for Mihailo, who was in the business from 1420s until 1440s, that is to say, during the economic prosperity of both Serb lands and the Dubrovnik itself. As a successful merchant and respected citizen, he became a member of the Antunin brotherhood, the corporation of the wealthiest merchants, ship owners, and financiers.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 73-82
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 73-82

УДК : 339.1-051(497. 16)"13":929

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

BISTE DE PRIMUTIS, КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН (XIV ВЕК)

Апстракт: На основу досадашње литературе објављене и необјављене грађе из Которског и Дубровачког архива приказана је делатност которског властелина прве половине 14. века Бисте Примути. Био је способан и успешан трговац. Трговачке послове водио је пре свега са Которанима, Дубровчанима, људима из Србије и Млечанима. Захваљујући пословном умећу стекао је углед и богатство, што му је омогућило учешће у бављењу дипломатским и другим пословима у Србији, на двору српског краља Стефана Дечанског. Један је од најистакнутијих дворана краља Стефана Дечанског.

Key words: Kotor, Serbia, merchant, metals, Dubrovnik, Venice.

Которска властеоска породица Примути (Primuti, Prumuti), односно њени истакнути појединци имала је запажену улогу у трговачком пословању у српским средњовековним земљама (Србији и Босни) и Дубровнику. О овој породици има података у монографским студијама, које се баве племством Дубровника и Котора.[1] Исто тако има понеки податак у радовима који обрађују привредне и друштвене везе Дубровника и српских средњовековних земаља.[2] У новије време овај истакнути члан

У архивској грађи јавља се као Bisti de Primutis ili Biste de Primutis (Primuti, Prumuti, Premuti).

[1] М. Накић, *Трипе Буђа котрски властелин и дипломата средњовековне Србије* ИГ 4(1954) 3-31, 28; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку,* Београд 1960, 217, 238, 461.

[2] М. Динић, *Дубровачки трибути,* Глас САНУ 158(1935) 228; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1978, 86 (репринт издање); Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку,* Глас САНУ CCXLVI (196)109, 118, 120; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века,* ЗКЈ I, Београд 1962, 150, 195; J. Martinović, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Godišnjak PMK XII (1964)33-69, 65-66. ; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века,* Нови Сад 1995, 183-184.

породице добио је простора у најновијим радовима[3] али није још добио заслужену и целовиту биографију о животу и раду.

У овом раду настојаћемо да прикажемо на основу досадашње литературе, објављених извора и необјављене грађе из Которског и Дубровачкг архива, делатност Бисте Примути (Biste de Primutis) у првој половини 14. века.

Поред которских породица Буђа, Тома-Драго и Примути су имали значајну улогу у друшвено-економском развоју средњовековне Србије. Бисте Примути (Biste de Primutis) као њен најистакнутији члан имао је запажену улогу на двору српског краља Стефана Дечанског. Био је посланик српског краља у Дубровнику. Носио је титулу кнеза у Србији, „кнез Бистета“ како су га ословљавали српски извори. Он је унутрашњи милосник и управник целокупне владареве имовине-„куће краљеве“. Према томе један је од истакнутих дворана и блиски сарадник краља Стефана Дечанског.[4] На краљеву интервенцију Велико веће у Дубровнику примило је Бисту 30. децембра 1326. године за дубровачког грађанина, под условом да за годину дана купи посед у Дубровнику у вредности од 500 перпера. Пошто Бисте то није могао да реализује због рата који је вођен у то време између Србије и Дубровника, рок му је померен почетком децембра 1328. до св. Влаха (почетком фебруара).[5] Бисту Примути српски краљ шаље као свог посланика у Дубровник ради подизања Светодмитарског дохотка за две године. Имао је обавезу да изврши поравнање узајамних потраживања, због насталих штета у рату између краља Стефана Дечанског и Дубровника.[6]

Он је један од ретке которске властеле који је заједно са Павлом Томе Драго примљен у Великом Већу за дубровачког грађанина[7] То је

[3] М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама,* Београд 1997, 36, 188-190, 104—110.

[4] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма,* Срм. Карловци-Београд 1929, 42. Он је *унутарњи милостник куће краљеве кнез Бистета.* Види опширније о томе М. Благојевић, *Државна управа,* 188-190, 104-110.

[5] *Monumenta Ragusina libri reformationem* II, Zagabriae 1879, 319, 321; V, Zagabriae 1897, 254 (даље *Monumenta Ragusina*); Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства,* 118; Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије* 1327-1328, ЗРВИ 11 (1968) 202.

[6] *Monumenta Ragusina V,* 254; М. Динић, *Дубровачки трибути,* 228; М. Благојевић, *Државна управа*, 104 нап. 22. Из одлука Великог већа од 3. децембра 1328. одлучено је у Дубровнику да се не задржава исплата Светодмитарског дохотка, због штета које су дубровачки поданици претрпели на Пељешцу. Према наведеној одлуци доходак се имао исплатити у целини „Bisti de Primutis nuntio ipsius domini regis”. Српски краљ ипак није добио целокупну суму од 4000 перпера пошто је 367 перпера одбијено као надокнада за штету коју је починио Бранко Бранивојевић у Жупи Дубровачкој. (М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 730).

[7] Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства,* 109, 110.

велика почаст коју су му указали у Дубровнику. Касније ће се родити са дубровачком властелом. Которско и дубровачко племство било је родбински повезано упркос повременим забранама у Дубровнику. Бисте је удао своју кћер Нуцу за Ивана, сина Нала Цријевића, дубровачког племића, и дао јој у мираз 1000 перпера, 100 аксађа злата и друге ствари према обичају племкиња.[8]

О Бистином детињству и младости нема вести. Он се јавља у Котору 1326. као зрео послован човек. У исто време делује и у Србији, где је био на двору краља Стефана Дечанског и обављао важне послове за српског краља и државу као што смо навели. Његова пословна активност била је везана за Котор, Србију и Дубровник. Склапао је мешовита трговачка друштва са Которанима, Дубровчанима, Млечанима и људима из Србије. У његовом трговачком пословању били су у оптицају углавном млетачки перпери и которски крстати перпери. Јавља се у улози јемца, повериоца, заступника и дужника. Бисте је одржавао сво време пословне везе са људима из свог родног града. Склапао је трговачка друштва и друге кредитне послове са познатом которском властелом: Николом Бућом, Томом Павловим и његовим оцем, Трипом Бућом, Марком Симоновим, Михом Спицом, Марином Мекшом, Марином Голијом, и другима.[9] Његови трговачки односи били су чешћи са оним Которанима који су као и он боравили на српском двору.

У два наврата задужио се код Николе Буће у току 1335. и 1336. године.[10] Први пут се задужио на износ од 1000 перпера. Рок враћања дуга био је пет година. Други пут је сума била упола мања и износила је 500 перпера, али је рок враћања био двоструко дужи то јест 10 година. У овом последњем уговору прецизно су наведени услови враћања дуга. Договорено је да уколико у одређеном року не врати дуг, Бистина кућа ће припасти Николи, а ако не буде толико вредна, може ући у Бистин посед који му се свиди.

Други познати Которанин са којим је пословао био је Тома Павлов. Оба су били у исто време на српском двору. Бисте је и са Томом Павловим и са њговим оцем Павлом, често пословао. Бисте и Тома били су и родбински повезани, јер је Тома оставио после своје смрти цело своје

---

[8]*Kotorski spomenici Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337,* ed A. Mayer, Zagreb 1981(даље *Kotorski spomenici* II)366 nr. 1453.

[9] *Kotorski spomenici Prva knjiga kotorskih notara God. 1326-1335 ed. A. Mayer, Zagreb 1951, (Kotorski spomenici I), 309 nr. 917,* 386 nr. 1137; II, 391 nr. 1570; М. Маловић-Ђукић, *Которски властелин Тома Павла Тома, ИЧ XLVIII(2001) 65.*

[10] *Kotorski spomenici I,* 386 nr. 1137; II, 391 nr 1570.

покућство Бистиним синовима које назива нећацима.[11] Он је био присутан у Дубровнику као сведок приликом регистрације Томиног тестамента.

Плодну пословну сарадњу Бисте је остваривао и са познатим которским трговцем и дипломатом Трипом Буђом. Обојица су се бавили трговином бакром. Њих двојица су уговорили крајем августа 1329. са четворицом Которана да им довезу у Котор до средине септембра 25 милијара бакра по дубровачкој мери (8198 килограма). Договорили су се уколико у наведеном року не испоруче бакар платиће казну од 45 перпера по једном милијару.[12] Уговор ће почети да се реализује тек две године касније крајем маја 1331, када је један од обвезника (од четворице Которана) Марко Симонов, испоручио свој део, четвртину од целокупне суме, 6250 фунти бакра по дубровачкој мери.[13] Бисте и Трипе Буђа наставили су трговачко пословање и у каснијем периоду. Наиме, почетком маја 1334. Трипе Буђа је изјавио да је њему и Бисти Примути Трифун Скитов исплатио дуг од 200 перера за неки бакар.[14]

Бистина пословна сарадња наставља се са још једним познатим Которанином-Михом Спицом. И овог пута реч је о трговини бакром. Михо Спица се обавезао средином фебруара 1333. да ће Бисти Примути допремити 7000 фунти бакра у Котор до Духова, по цени 100 перпера за сваку хиљаду фунти. Казна је износила 60 перпера на хиљаду (фунти).[15] Наставио је Бисте пословну сарадњу са својим сународницима. Почетком фебруара 1332. задужили су се код Бисте Примути Бела, удовица Јована Драга и њен син Драго на суму од 300 перпере. Рок враћања кредита је Св. Михаило.[16] Наставља Бисте пословну сарадњу са својим Которанима и у наредним годинама. Код њега су се задуживали Которани улажући куће и земљу за позајмљени новац.[17]

О угледу и богатству Бисте Примути говоре нам следећи примери. Он је као и други богати трговци из Котора, који су припадали племству и богатом грађанству био понекад и кредитор которској општини, када је западала у финасијске тешкоће, и онда када јој је хитно била потребна готовина. Тако је которска општина позајмила крајем јануара 1332. године

---

[11] М. Динић, *Крстати грошеви,* ЗРВИ1 (1951) Prilozi I, Testamentum Tome filii quondam Pauli de Thoma, 106 (Terstamentum).
[12] *Kotorski spomenici* I, 187-188 nr 525; М. Накић, *Трипе Буђа,* 27.
[13] *Kotorski spomenici* I, 227 nr 643; М. Накић, *Трипе Буђа,* 27.
[14] *Kotorski spomenici* II, 217 nr. 880
[15] *Kotorski spomenici* II, 63 nr 259.
[16] *Kotorski spomenici* I, 309 nr. 917. Пословао је и са Палмом Базилијем и његовим синовима (*Kotorski spomenici* I, 229 nr 649; II, 392-393 nr. 1575)
[17] *Kotorski spomenici* I, 50 nr. 203; II, 309 nr. 918.

600 перпера од Бисте де Примути, браће Николе и Миха Буће, Марина Мекше, Марина Симонова, Петра Бугона и још неколико угледних Которана.[18] Општина се обавезала да ће дуг вратити за месец дана са каматом од 10 одсто по центенару. Ако на време општина не врати новац кредитори узимају которску царинарницу до намирења дуга. Уколико се неко супростави следила би казна: краљу 500 перпера и кредиторима исти износ. Неколико година касније догодило се опет нешто слично. Крајем марта 1336. године , богати которски трговци , међу којима је био и Бисте Примути, Михо Бућа, Марин Мекша, Марин Голија и други (њих 12) су се у име которске општине задужили код млетачког трговца Рамбалда Бона на суму од 950 млетачких перпера, које је требало да врате у октобру текуће године. Исплата се може извршити из соли или из друге трговине уколико кредитор буде хтео.[19]

Није само которска општина дуговала Бисти, понекад је било и обрнуто. Бистина супруга Рада и син Грубе, вероватно у његово име пошто је он тада био одсутан, изјавили су средином августа 1333. да ће исплатити которској општини 2500 крстатих перпера до празника Св. Марије у септембру.[20] Овај податак говори, да су послове обављали уместо њега, супруга и син, када није био у Котору.

Бисте је захваљујући свом богатству стекао и друштвени углед, како у Србији као што смо навели, тако и у Котору. Када је био у Котору обављао је важне друштвене функције у граду. Био је судија у Котору у првој половини 1337. године.[21] Породица Примути имала је и свој грб као и остале которске патрицијске породице.[22] Исто тако када је боравио у родном граду куповао је куће и земљу.[23]

Осим с Которанима Бисте је трговао и са дубровачком властелом и пучанима. Посебно место у Бистином трговачком пословању имао је Паскоје Гучетић. Тако су Бисте Примути. Паскоје Гучетић и Павле Тома Драго склопили трговачко друштво, пре 1326. године, јер је Паскоје остао дужан после Павлове смрти његовом сину Томи 100 перпера.[24] Не зна се колико је новца уложено у наведено друштво. Само су у току једне године Бисте Примути и Паскоје Гучетић склопили два трговачка друштва.

---

[18] *Kotorski spomenici* II, 302nr. 890.
[19] *Kotorski spomenici* II, 405-406 nr. 1629; М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерак сллски,* ЗРВИ 41 (2004) 457.
[20] *Kotorski spomenici* II, 105 nr 422.
[21] *Kotorski spomenici* II, 386-387 nr. 1545, 1546, 1547.
[22] J. Martinović, *nav. delo, 65.*
[23] *Kotorski spomenici* I, 293 nr. 859.
[24] *Testamentum, 106* М. Маловић-Ђукић, *Тома Павла Тома,* 63.

Средином октобра 1331. године у које је Бисте уложио 7000 перпера а Паскоје 3000 перпера, где је сам Паскоје водио послове. Обрачун је требало извршити већ после два месеца при чему би Бисти припале две трећине а Паскоју једна трећина добити или штете.[25] Њихово пословање је било изгледа успешно, јер су већ 31. децембра исте године уговорили нови заједнички посао, у који је додуше, уложен мањи капитал. Бисте је уложио 1600 перпера а Паскоје 1000 перпера, али је зато друштво требало да траје преко две године. И овог пута Паскоје је водио послове и требало је да му припадне две петине добити.[26]

И друга дубровачка властела пословала је са Бистом Примути. Тако је дубровачки племић Витко Матије Ђорђића јамчио за Бисту Примути, вероватно у вези с неким царинским закупом, те је морао да плати српском краљу 2000 крстатих перпера. Бисте је крајем јануара 1335. потврдио да је дужан Витку Матије Ђорђића суму од 2000 крстатих перпера,[27] коју ће му вратити током маја месеца текуће године.

Бисте је имао пословне али и родбинске везе са дубровачким властелином Налом Цријевићем. Нале је изјавио почетком децембра да је дужан Бисти Примути 500 перпера, који ће му вратити за две године.[28] Иако се успешно бавио трговачким пословима са Дубровчанима, у Дубровнику се Бисте није настанио, него је само повремено долазио.

Бисте је у Србији неко време живео и пословао. О Бистином пословној делатности у Србији мало је сачувано извора, с обзиром на његов друштвени статус и углед на двору српског краља Стефана Дечанског. Пошто је био на краљевом двору Бистини новчани послови били су везани за српског краља. Тако је српски краљ, вероватно краљ Душан, крајем новембра 1333. измирио дугове фирентиском трговцу (Luti Francissci) од добара (ствари) Бистиних.[29] Вероватно је то дуг од раније, али се не зна се ким је Бисте уговор склопио или са краљем Стефаном Дечанским или са краљем Душаном. Исто тако, српски краљ је наплатио износ од 2000 перпера, од дубровачког властелина Витка Матије Ђорђића који је јамчио за Бисту Примути. Бисте Примути је изјавио у јануару 1335. године да Витку Ђорђићу дугује тај износ(2000 перпера).[30] Вероватно је то од раније

[25] *Kotorski spomenici* I, 266 nr760; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 238.
[26] *Kotorski spomenici* I, 295 nr. 864; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 238.
[27] *Kotorski spomenici* I , 385 nr. 1135; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат, 217.*
[28] *Kotorski spomenici* I, 289 nr. 841; И. Манкен *Дубровачки патрицијат,* 461.
[29] *Kotorski spomenici* II, 121 nr. 491.
[30] *Kotorski spomenici*I, 385, nr. 1135; И. Манкен*, Дубровачки патрицијат,* 217. Истина, овде се не зна када је уговор склопљен нити са којим краљем(краљем Стефаном Дечанским или краљем Душаном).

дуг од неких царина. Бисте је стално био у вези са српским краљем и онда када није био на двору или Србији већ у Котору. Тако је почетком априла 1333. дошло до судског спора у Котору, због ствари које је српски краљ послао Бисти Примути по једном Которанину.[31]

Подаци о Бисти Примути у которској архиваској грађи су веома оскудни за период од 1326. до 1331. године. У том периоду сигурно је живео и деловао у Србији. Био је на двору уз свог краља Стефана Дечанског до његовог насилног свргавања са престола 1331 године.

Успешну пословну сарадњу Бисте је имао и са појединим млетачким трговцима који су боравили у Србији, Котору, Дубровнику у двадесетим годинама 14. века. Међу млетачким трговцима са којима је Бисте трговао били су Рамбалдо Боно и Марко Квинтавало.[32]

Бисте је био способан и велики трговац. Предмет његове трговине били су метали (бакар и сребро), со и друга роба. Стекао је велики капитал који је улагао у покретну и непокретну имовину углавном у Котору.

О Бистиним породичним приликама и целокупном имовном стању ускраћени смо јер није сачуван његов тестамент. На основу которске грађе може се углавном саставити мозаик о његовој имовини у Котору и Србији, али не и у Дубровнику. Пошто је био дубровачки грађанин морао је поседовати непокретности (кућу и земљу) у Дубровнику. У Котору је имао неколике куће и радњу.[33] Бистина земља, њиве и виногради налазе се разасути по целој которској територији (Прчању, Столиву, Корвешу, Бијелој, Тивту, Грбљу и другим местима).[34] Осим имовине у Котору поседовао је земљу и кућу у Србији (у Брскову).[35] Имао је на својим поседима кметове посаднике, као и друга которска властела. Зависност његових посадника трајала је онолико колико је трајао уговор и односила

[31] *Kotorski spomenici* I, 377 nr. 1121.

[32] *Kotorski spomenici* i, 301 nr. 888. Млетачки трговац Марко Квинтавало изјавио је 25. јануара 1332. да су му подмирили све дугове Которани Трипун и његов син Бисте. види напомену 15.

[33] *Kotorski spomenici* II, 37 nr. 149, 49 nr. 197, 67 nr. 274, 128 nr. 342, 191 nr. 770, 293 nr. 1131, 312 nr. , 1210.

[34] *Kotorski spomenici* II, 35 nr. 139, 183 nr. 732, 195 nr. 787, 227 nr. 915, 293 nr. 1132, 321 nr. 1243, 354 nr. 1394, 433 nr. 1756.

[35] *Kotorski spomenici* I, 309 nr. 918. Земљу у Брскову залажу Бисти за 60 перпера, крајем децембра 1332. Брата, удовица Пашка Бугона, њен син Павле и Петар Гости. Рок враћања дуга је веома кратак, износио је 15 дана. Они имају сви земље и куће у Србији (у Брскову, Руднику и Брвенику) (*Kotorski spomenici* I, 175 nr. 496). Вероватно је и Бисте имао земљу и кућу у Брскову, те му зато залажу земљу баш у Брскову. С обзиром на то да је био уважена личност у Србији, на двору краља Стефана Дечанског, можда је имао непокретну имовину осим у Брскову и у другим местима и трговима Србије.

се само на економску односе.[36] Имао је и слуге као и сви богати трговци, који су му помагали у трговачком пословању.[37]

О Бистином детињству и младости извори ћуте. Јавља се у двадесетим годинама 14. века као зрео послован човек као што смо навели. Син је познатог которског трговца Трифуна Примути, који је био ожењен Радом, али се не зна одакле и од ког рода је била.[38] Рада није вероватно Бистина мајка већ да је он из неког другог Трифуновог брака. Имао је брата Марина (Мара) и сестру Славу.[39] Бисте је био ожењен, и његова жена се звала Рада, а о њеном пореклу се не зна ништа. Имао је троје деце, синове Груба[40] и Јака[41] и ћерку Нуцу, удату за дубровачког властелина. Брат Марин није се бавио трговачким пословима. Бистини синови Грубе и Јако нису се посебно истицали у трговачком пословању. Грубе је живео и радио у Котору, али није био толико познат, док је Јако своје трговачко пословање пренео у Дубровник[42] Дединим стопама је једино кренуо унук Трипе.

Трипе, син Јаков и унук Бистин (Tripe Jache de Biste de Catharo) био је успешан послован човек. Посебно се истакао у трговачком промету између српских средњовековних земаља и Дубровника у другој половини 14. века. У Дубровнику је био само у пролазу, јер је у њему имао своје заступнике.[43] Пословно је био више везан за тргове и градове у Босни (Горажде, Сребреница). Трговао је житом. Трипу је крајем септембра 1383. дозвољено да жито које је имао у Горажду може довести у Слано, а одатле дубровачким баркама где год буде хтео. За узврат је морао да из општинског кумерка солског узме соли у вредности количине довезеног жита. Имао је обавезу да довезе 400 грла ситне стоке за клање од чега је 100 грла могао да извезе, а остатак да препусти дубровачкој кланици.[44]

---

[36] *Kotorski spomenici* II, 223 nr. 903, 386 nr. 1545.
[37] *Kotorski spomenici* II, 322 nr. 1248.
[38] *Kotorski spomenici* I, 128 nr. 342
[39] *Kotorski spomenici* I, 121 nr. 324; II, 392-393 nr. 1575. Марин (Маро) је Бистин брат по оцу и Маринова мајка је Рада. (*Kotorski spomenici* I, 128 nr. 342).
[40] *Kotorski spomenici* II, 10 nr 38, 105 nr. 422.
[41] *Monumenta Ragusina* II, Zagrabiae 1882, 153. У дубровачкој грађи помиње се Jache Biste de Primutis, вероватно Бистин син. Которски извори помињу само Бистину дјецу , сина Груба и његову мајку Раду и ћерку Нуцу.
[42] Грубе је заједно са мајком понекад замењивао оца у трговачким пословима када Бисте није био у Котору. (*Kotorski spomenici* II, 105 nr. 422). Јаке је у Дубровнику пословаао са млетачким трговцем Андријом Мемом, код кога се задужио средином јуна 1356. на суму од 344 перпера , дајући му у залог 6 комада обојеног сукна. (*Mon. Rag.* II, 153;Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника,* Београд1982, 42).
[43] *HAD, Diversa Cancellariae* (*Div. Canc*). XXIII, 122; М. Динић-Кнежевић, *Миграције,* 183.
[44] M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike* I, Beograd 1951, 385; Д. Ковачевић, *Трговина у средњовековној Босни*, Сарајево 1961, 33; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције,* 183.

Трипе се најдуже задржао у Сребреници , где му је у пословима помогао слуга Мароје, који је у октобру 1392. упутио по дубровачким трговцима неке Трипине ствари (један сребрни појас и прстење).[45] Он је пословао и са познатим дубровачким трговцем Цветком Турчином, са којим је крајем априла 1389. извршио обрачун и обавезао се да га у својим потраживањима неће више узнемиравати.[46]

Колики је углед и богатство имао у Котору види се и по томе што су његови синови 1430. године добили земљу у Грбљу.[47]

Бисте Примути био је способан и успешан трговац. Трговачке послове водио је пре свега са Которанима, Дубровчанима, људима из Србије и Млечанима. Стекао је велики капитал који је улагао у непокретну имовину у Котору, Србији и Дубровнику. У свом пословању највише се бавио трговином металима, посебно бакром. Захваљујући пословном умећу стекао је углед и богатство, што му је омогућило учешће у бављењу дипломатским и другим пословима у Србији, на двору српског краља Стефана Дечанског. Један је од најистакнутијих дворана краља Стефана Дечанског. Први је Которанин који је обављао послове управника целокупне краљеве имовине „куће краљеве“. Одласком са политичке сцене и из живота краља Стефана Дечанског, завршава се и Бистина политичка каријера у Србији али не и трговачки послови како у Котору тако и у Србији и Дубровнику.

[45] *Div. Canc. XXX;* 150; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције,* 183.
[46] *Div. Canc.* XXVI, 184; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 183-184.
[47] I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj* Dodatak Katastik Grblja sastavljen za provizora Ivana Balbi god. 1430, Split 1941, 131. Имали су пет карата земље у Горњем Грбљу.

Marica Malović-Đukić

BISTE DE PRIMUTIS, A 14TH CENTURY KOTOR GENTLEMAN

Summary

Biste Primuti was a capable and successful merchant. He traded primarily with people from Kotor, Dubrovnik, Serbia, and Venice. He accumulated significant wealth, which he invested in the real estate in Kotor, Serbia, and Dubrovnik. He traded mostly in metals, especially copper. Due to his business capabilities, he acquired reputation and wealth, which enabled him to take part in diplomatic and other affairs in Serbia, at the court of the Serbian King Stefan Dečanski. One of the most prominent members of the court of the King Stefan Dečanski was the first Kotor citizen who administered the whole King's possession, "the King's house". With Stefan Dečanski's departure, Bista's political career in Serbia ended, but not his business affairs.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 83-98
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 83-98

УДК : 94(497.6:497.5)"13":929

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

ПО ДРУГИ ПУТ О ТВРТКОВОМ ПРОТОВЕСТИЈАРУ ТРИПИ БУЋИ

Апстракт: Поријекло Трипе Буће и његово ступање на пословну и јавну сцену Котора. Стицање дубровачког грађанства (1378) и племства (1388) и пресељење у Дубровник. Трипина дјелатност у служби дубровачке општине: синдик у Апулији (1381) у дубровачки посланик на босанском двору (1382). Стицање друштвеног признања у Дубровнику и Босни: „dominus“ и „miles“. Трипе у служби министра финансија (1386-1391) на двору босанског краља Тврткa I Котроманића. Вријеме послије обављања министарске дужности и повлачења из Босне у Дубровник и Котор. Старање о стеченим земљишним посједима на Стону и Жупи дубровачкој, те наслијеђеним имањима у Котору (Доброта, Грбаљ и Друмидрана). Улагање стеченог новца у трговачке и кредитне послове.

Приказани живот и рад Трипе Буће као примјер пословног човјека карактеристичног за Приморје у наредним стољећима, с једне, и основа за проучавање привредне и друштвене историје Дубровника и Котора у другој половини XIV вијека, с друге стране.

Key words: Tripe, Buće, Bosnia, Dubrovnik, Kotor, Tvrtko, protovestiyar, agriculture, trade, credits.

Послије више од тридесет година поново се враћамо „лику и дјелу“ Тврткoвог министра финансија Трипе Буће. Када смо још далеке 1974. објавили у Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине рад о њему недостајале су нам неке релевантне вијести из Которског и Дубровачког архива.[1] Сада смо, захваљујући њима, у могућности да детаљније прикажемо живот и рад овог средњовјековног посленика прије ступања на ту дужност и послије њеног напуштања.

[1] Đ. Tošić, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića (Tripe Buća)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (GDI BiH) XX (1972-1973), Sarajevo 1974, 25-39.

У погледу поријекла, претпоставка њемачке историчарке Ирмгард Манкен да би Трипе Буђа могао бити унук Николе Буће, протовестијара цара Душана не налази потврду у архивским списима.[2] Напротив, у једном дубровачком документу изричито стоји да је „Triphon Buchia quondam ser Petri domini Triphonis miles et prothouistiarius… domini Stephani Tuertchi".[3] То значи да није био унук Душановог протовестијара Николе већ моћног которског властелина и дипломате средњовјековне српске државе у доба краља Милутина, Трипе Буће.[4] У каквом су степену сродства биле ове двије породице Буђа, није нам познато, али је вјероватно морало бити у питању блиско сродство.[5] Трипе је имао четири сина: Петра, Павла, Џиву и Луку, од којих су Џиве и Лука били ожењени из истакнутих дубровачких породица, а кћерка Филипа удата у чувену кућу Менчетића.[6] Трипини синови, иако им је временом додијељено дубровачко грађанство били су, попут оца, стално настањени у Котору.[7] Тек се за Петровог сина, који је носио дједово име Трипе, поуздано може тврдити да је живио у Дубровнику. У ствари, још поткрај 1378, било је додијељено грађанство Трипи Петра Буће и Никши Бубалици из Котора, са захтјевом да до средине новембра исте године морају са породицом доћи у Дубровник на становање и заклети се на вјерност према граду, као и други дубровачки грађани, уз обећање да ће стално остати у њему и одрећи се старог которског грађанства.[8]

Далеко прије примања дубровачког грађанства и пресељења, вјероватно заједно са породицом, у град испод Срђа, Трипе је имао иза себе плодну пословну каријеру у родном Котору. Он је још 1364. ступио у неке пословне аранжмане са групом својих суграђана, поводом којих је „свиђао" рачуне с њиховим насљедницима чак три и по деценије касније.[9] Као већ формиран и зрео човјек, Трипе се први пут 1367. оженио Катарином, кћерком дубровачког племића Лауренција Волкасића и са њом добио сина Ивана (чувеног дубровачког каноника) и кћери Франушу (удату прво за

[2] И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку (Дубровачки патрицијат)*. Посебно издање САНУ, књ. CCCLX, Београд 1954, 165.

[3] Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): *Diversa Notariae, (Div. Not.)* X fol. 145, 6. III 1391.

[4] М. Д. Накић, *Трипе Буђић, которски властелин и дипломата средњовековне Србије (Трипе Буђић)*. Историски гласник 4, Београд 1954, 3-33.

[5] И. Манкен, (*Дубровачки патрицијат*, 162) и М. Д. Накић, (*Трипе Буђић*, 4) сматрају да су Никола и Михаел браћа, а да им је Трипе (дјед нашег Трипе) био брат од стрица.

[6] J. Gelcich, *Monumenta Ragusina II, Libri Reformationum,* Zagreb 1882, 95; М. Медини, *Дубровник Гучетића,* Београд 1953, 51-52 и Isti, *Starine dubrovačke,* Dubrovnik 1935, 142.

[7] М. Д. Накић, *Трипе Буђић,* 4

[8] J. Gelcich, *Monumenta Ragusina IV, Libri Reformationum,* Zagreb 1896, 3. XI, односно 17. XI 1378. Упор. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 94.

[9] Istorijski arhiv Kotor (IAK): Sudsko notarski spisi (SN) II, 406-407, 28. III 1397; 481, 3. XI 1397.

Матка Држића, а потом за Андреаса Бундића) и Ануклу (удату за Гауча Пуцића). Иако се не зна тачно када, прва Трипина жена је, вјероватно, умрла а он се поново оженио 1373. године кћерком Добре Менчетића Томушом, са којом је изродио синове Добру (ожењеног Катарином, кћерком Николе Болице) и Марина (који је са женом непознатог имена имао сина Трипка) и неудату кћерку Декушу.[10] На вријеме у коме је живио, радио и заснивао породицу у Котору, подсјећа и Трипин помен „расадника винове лозе и јендог модија земље смјештеног у њему из баштине“ (calamentum et dictum modicum terre positum in eo est de hereditate) и „куће његовог становања“ (domum mei habitatione).[11]

Очуване архивске вијести свједоче, с друге стране, да је Трипе послије примања дубровачког грађанства био у служби општине третиран као и сви други њени поданици. Она му је од самог почетка, након преласка у Дубровник, повјеравала одређене функције у јавном и пословном животу града. Једна од њих је дужност синдика на коју је, у пратњи слугу, распоређен у Апулију да набави жито за потребе комуне, уз одобрење да остане на путу мјесец дана.[12] Ускоро потом, власти су га слале као свога посланика „ad d. Regem Rascie et Bosne pro novitatibus“ и наложиле му да се успут „informet de pulchris equis et de valorem ipsorum“ у Босни, о чему је морао реферисати по повратку у град.[13] Међутим, када се Трипе на челу овог дубровачког посланства нашао код босанског краља, кнез и Мало вијеће су му, по налогу Вијећа умољених, наредили да се одмах врати назад.[14] Прави разлози доношењу такве одлуке, као и тачно вријеме када је Трипе, након што је био позван стигао поново у Дубровник нису познати. Једино је сигурно да се тамо налазио већ 7. марта наредне (1382) године, када је предвиђено да му се исплати 100 перпера „pro labore suo“ који је завршио приликом боравка у Босни.[15]

Након исплате горе поменуте суме 7. марта 1382. па све до 27. априла 1386. године (када се први пут јавља у изворима као протовестијар босанског краља Твртка),[16] о Трипи се више ништа из књига Дубровачког

---

[10] И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 329, 422. О генеаологији породице Буђа уопште, па према томе и генеаологији Трипе Буђе и његових потомака види у другој књизи И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* табела XIV

[11] IAK: SN II, 324, 11. VII 1396; 331-332, 20. VII 1396; 371, 18. X 1396.

[12] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I (Одлуке већа I),* Београд 1951, 138, 27. V 1381; 143, 14. VI 1381.

[13] М. Динић, *Одлуке већа I,* 181, 11. XII 1381; 182, 13. XII 1381.

[14] Исто, 207, 12 II 1382.

[15] Исто, 210, 7. III 1392.

[16] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике II (Одлуке већа II),* Београд 1953, 265, 27. IX 1386.

архива не може сазнати. Нешто дуже од четири године његово име, из непознатих разлога, у изворима се, дакле, потпуно губи. Да ли би тај прекид могао стајати можда у некој вези са поменутом Трипином мисијом код краља Твртка, којом због нечег Дубровчани нису били задовољни, немогуће је утврдити, пошто у документима о томе ништа није забиљежено. Додуше, с почетка тога периода помиње се неки други Трипе Буђа који се не смије ни у коме случају идентификовати са Трипом Буђом о коме је овдје ријеч. У прилог мишљењу да се у овом случају ради о два сасвим различита човјека, истог имена и презимена, говори чињеница што је жена покојног Трипе Буђе била сестра Николе Гундулића,[17] док је Трипе Петров Буђа, касније Твртков протовестијар, био ожењен, као што смо видјели, из чувене властеоске породице Менчетића.[18] Осим тога, поуздано се зна да је овај имењак Трипе Буђе већ крајем 1382. био мртав, јер су у то вријеме Никола Гундулић и Мароје Буђа одређени за заштитнике његових насљедника.[19]

Ова временска празнина, када се у изворима више од четири године губи сваки траг Трипи Буђи, као озбиљна сметња у стварању потпуније и јасније слике о његовом животу и раду, чини нам се да је у међувремену (од писања наше расправе о протовестијару Трипи па до данас) у доброј мјери отклоњена. Анализирајући кратак, али садржајан тестаменат Мароја Буђе, регистрован 24. јуна 1384. године у Дубровнику, др Ружа Ћук је показала да је тестатор своје робе и ствари (тканине, простирке, коже, уље, со, одјевне предмете и трговачку књигу са уписаним дуговима у Новом Брду), препустио бризи Трипе Петровог Буђе, кога је, заједно са Ђивом (вјероватно Трипиним старијим братом) и женом Унком именовао за епитропа тестамента.[20] Поменути „Tripe de Piro de Bucha“ био је, без сумње, Твртков протовестијар Трипе који је наведене четири године провео, вјероватно, у Новом Брду.

Послије узимања краљевске титуле у октобру 1377. године, Твртко је настојао да свој двор уреди по узору на српски. Преузео је многа дворска звања, службе и церемонијал српског двора.[21] Доводио је људе из разних области своје државе и повјеравао им најодговорније дужности.

[17] М. Динић, *Одлуке већа II,* 92-93, 22. IX 1384.
[18] HAD: *Diversa Cancellariae (Div. Canc.).* XXXI fol. 158’-159, 6. V 1394., упор И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 329.
[19] М. Динић, *Одлуке већа I,* 272, 25. IX 1382.
[20] Р. Ћук, *Тестамент Мароја Буђе*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, књ. XXII, Београд 2004, 105-109.
[21] В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925, 92 и С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964, 139.

Поред логофета Владоја, родом из Србије, Твртко је, по примјеру српског двора, увео и друге дворске чинове. Византијског поријекла, а преузета из Србије, била је и служба протовестијара.[22] На његовом краљевском двору протовестијар је замијенио некадашњег казнаца на мјесту руководиоца већ нараслих и разгранатих финансијских послова.[23] С обзиром на деликатност и важност финансија у државном животу средњовјековне Босне, функција протовестијара била је додјељивања људима способним и од великог повјерења. Отуда, вјероватно, и Твртко за првог министра финансија поставља 1378. године духовно лице, Дубровчанина, свештеника Ратка, доцнијег бискупа у Требињу.[24] Њега је, послије неколико година, на томе положају замијенио управо Трипе Буђа, члан которске властеоске породице Буђа, која је обављала ову службу и на српском двору још у вријеме Стефана Дечанског, цара Душана и Уроша I.[25] Први податак који поуздано говори о њему на томе положају датира од 27. априла 1386. године, када је повјерено кнезу и Малом вијећу да о одлуци донесеној у Вијећу умољених писано обавијесте Трипу Буђу, протовестијара босанског краља.[26] Врло је вјероватно да је Трипе и прије овог времена, али не зна се тачно откада, почео обављати дужност министра финансија на Твртковом двору.

Упоредо са успјесима које је постизао најприје као дубровачки трговац, а још више касније као Твртков протовестијар, Трипе је, како у Дубровнику, тако и на босанском двору, добијао све већа признања, а његов друштвени углед био је праћен и наглашаван разним спољним обиљежјима. О Буђином успону сликовито говори и титула „dominus“ која се у изворима често среће испред његовог имена. Истина, Трипе се као „dominus“ почиње да јавља тек након што је постао протовестијар босанског краља.[27] Међутим, то ипак не би требало доводити у везу с његовим избором на ову дужност, пошто се и друге личности, без обзира на то што нису обављале сличне функције, у документима врло често јављају под овом ознаком. Много занимљивија од ове била је титула витеза, која се среће уз Трипино име. У науци је до сада владало мишљење да се

[22] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI-XV века*, Глас САН 78, Београд 1908, 260-263 и Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ, књ. CCCXXXVI, Београд 1960, 19, 90, 156.

[23] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 139.

[24] Ђ. Тошић, *Дубровчанин презвитер Ратко, стонски канцелар, капелан и протовестијар краља Твртка I и требињско-мркањски бискуп*, ГДИ БиХ XXVII-XXX (1977-1979), Сарајево 1979, 39-58.

[25] М. Д. Накић, *Трипе Буђић,* 3 и И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 163.

[26] М. Динић, *Одлуке већа II,* 265, 27. IV 1384.

[27] Исто, 265, 27. IV 1384.

витешка титула уводи у Босни тек након 1430. године.[28] Али, у једном дубровачком документу већ у марту 1391. за Трипу се каже да је био „miles et prothouestiarius serenissimi et excelentissimi principis domini Stephani Tuertchi".[29] Пошто је витешки наслов носио сразмјерно мали број људи у средњовјековној Босни,[30] то је Твртково додјељивање тога наслова Буђи видан доказ његовог друштвеног успона коме се на овај начин одавало и стварно признање. То не би требало да изненађује када се има на уму читав низ различитих послова које је Трипе обављао у служби свога новог господара, на кога је, вјероватно, оставио утисак озбиљног и савјесног човјека још приликом првог међусобног сусрета крајем 1381. године.

Послије одласка у Босну и преузимања повјерене му дужности, Трипе је, изгледа, знао да на вјешт начин искористи овај положај за многе приватне послове којима се, и поред тога што је био протовестијар, бавио готово с несмањеним интензитетом. По свој прилици, он није престајао да и даље Дубровчанима чини разне услуге због којих су му они, у знак захвалности, додјељивали повремено и неке поклоне (тканине, восак, креч и др.).[31] Поред користи практичне природе, Трипе је успио, иако не одмах, да од дубровачке општине добије и племство, као највећу почаст коју су му Дубровчани могли додијелити у своме граду. Када је тражио племство, његов захтјев није прошао без опозиције, па стога Трипин случај може послужити и као најбоља илустрација процедуре пријема међу дубровачку властелу. То је уједно и доказ како су Дубровчани, високо цијенећи своје племство, тешко отварали странцима врата свога вијећа.[32] Поред почасти која је, без сумње била на првом мјесту, додјељивање племства за Дубровчане је имало и одређену реалну вриједност. Било је то, уистину, средство којим су се појединци могли чвршће везати за интересе свога града, а вјешти Дубровчани су, несумњиво, познавали најбоље начине на које се то средство дало искористити.[33]

Када се 12. децембра 1388. године расправљало у Вијећу умољених о захтјеву Трипе Буће, протовестијара босанског краља, „quod recipiatur in nostrum civem consilio", препоручено је да се предлог достави Великом вијећу, да би се истог дана, вјероватно због јаке опозиције, гласало још у

[28] С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић (Почтени витез),* Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968, 272.
[29] HAD: *Div. Not.* X fol. 145, 6. III 1391.
[30] С. Ћирковић, *Почтени витез,* 272.
[31] М. Динић, *Одлуке већа II,* 302, 20. XI 1386; 397, 14. VI 1387.
[32] Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку (Додељивање дубровачког грађанства)*, Глас САН 247, Београд 1961, 98.
[33] Đ. Tošić, *Tripe Vića*, 34.

два маха, при чему је оба пута, уз мале измјене у броју гласова „за“ и „против“, предлог био усвојен.[34]

У Великом вијећу, које се састало три дана касније, водила се жива дискусија о поднијетом предлогу, који је у почетку био одбачен, а доцније је ријешено да се ипак одлука о томе донесе. Када је предлог у начелу био прихваћен са 59 за а 27 гласова против , расправљано је о извјесним ограничењима која је требало поставити. У писаној форми су поднијети услови којих су се морали да придржавају не само Трипе Буђа него и његови насљедници. Та ограничења била су, истина, касније за потомке одбачена, док су и даље Трипу обавезивала. У неколико тачака су формулисани ти услови. Захтјевало се најприје да Трипе положи уобичајену заклетву Републици на вјерност и да стално ради за добро њених грађана. Од њега се затим тражило да купи у Дубровнику или његовом дистрикту један посјед од најмање 1000 перпера вриједности. Ако не би могао да купи поменути посјед, требало је да положи наведену суму новца у државну благајну. И најзад, одлучено је да у томе добру „pro cautela comunis“ не смије нико други, осим Трипе, имати каквог удјела. Уколико се не би придржавао свега тога, било би му одузето додијељено племство, а с њим би изгубио и речени посјед, или, пак, оних 1000 перпера депонованих за његову куповину.[35]

Трипе је на крају пристао на све постављене услове и положио тражену заклетву. Како није одмах могао да купи захтијевани посјед у Дубровнику, дао је као залог 1000 перпера које су му Дубровчани, када је касније купио некретнине у граду, крајем марта 1392. вратили назад.[36]

Уз снажну опозицију и низ наметнутих му услова, Трипе је добио најзад дубровачко племство. Иако се нигдје не каже да је Твртко интервенисао за свога протовестијара. Вјероватно је амбициозни Буђа, захваљујући моћном патрону, успио да оствари свој захтјев у Дубровнику. Можда, у ствари, и није била у питању отворена интервенција, али Дубровчани су због босанског краља показивали дужну предусретљивост према његовом протовестијару.[37] Но, било како било, од Трипиног времена је могуће пратити стално присуство которске породице Буђа у граду св. Влаха, чији се коријен „запретао“ тамо, управо онда када је овај његзин моћни изданак стекао, не тако често и само изабраним додјељивани статус, дубровачког племића.[38]

---

[34] М. Динић, *Одлуке већа II,* 447, HAD: *Reformationes (Ref.)* XXVII fol. 78, 12. XII 1388.

[35] М. Динић, *Одлуке већа II,* 427-428, 15. XII 1388; HAD: *Ref.* XXVIII fol. 113, 15. XII 1388. Упор. Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства,* 98-99 и Ђ. Тошић, *Tripe Buća*, 34.

[36] М. Динић, *Одлуке већа II,* 427-428, 15. XII 1388; 428, 23. III 1382.

[37] Ђ. Тошић, *Tripe Buća*, 35.

[38] Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства,* 99.

О томе до када је Трипе обављао дужност министра финансија на босанском двору међу историчарима постоје подијељена мишљења: једни (Р. Ковијанић и И. Стјепчевић) сматрају да је ову службу престао обављати још за Твртковог живота, а други (И. Манкен) тврде да је на томе положају остао чак до 1393. године.[39] Међутим, архивска грађа даје основа за доношење другачијих закључака, према којима је крај ове Трипине службе био везан за смрт краља Твртка I. Посљедња вијест која поуздано свједочи да је био још увијек протовестијар босанског краља датира од 6. марта 1391. године, када је узео учешћа у регулисању имовинских односа његове сестре Belixe, а жене покојног Петра Трифониса из Котора.[40] Значи само неколико дана непосредно пред Твртковy смрт, он се јавља у звању његовог министра финансија, па отуд и претпоставка да се на томе положају задржао до самог краја Твртковог живота постаје прихватљива.[41] У смутњама и нередима у босанској држави, изазваним династичким борбама након Твртковe смрти, способнији и окретнији Жоре Бокшић потиснуо је Трипу Буђу са положаја министра финансија на босанском двору. И већ на почетку Дабишине владавине Жоре се јавља као протовестијар новог босанског краља, обављајући ту функцију све док га на самом крају XIV вијека смрт није спријечила у томе.[42]

И у времену када више није вршио функцију протовестијара, Трипе Буђа је и даље задржао ту титулу која се, истина, не наводи увијек испред његовог имена. У дубровачким документима, не баш тако ријетко, након што је престао обављати дужност министра финансија на босанском двору, каже се само „ser Tripe de Buchia“, без навођења икаквог звања. Међутим, у другим случајевима, у архивској грађи дубровачке и которске провенијенције, стоји Трипе Буђа, протовестијар[43], али не и протовестијар

[39] Р. Ковијанић-И. Стјепчевић, *Босански протовестијар Жоре*, Историјски записи 8, 1-2, Цетиње 1955, 353-356 и И. Манкен, *Дубровачки патрицијат,* 165.

[40] HAD: *Div. Not*. X fol. 145, 6. III 1391. Занимљиво је да је И. Манкен (*Дубровачки патрицијат*: табела XIV, у другој књизи), по свој прилици, замијенила поменуту Belixu са особом Bielçe, која није била Трипина сестра, већ сестра његовог оца Петра (значи Трипина тетка), удата за Дубровчанина Мароја Гучетића, а не за Которанина Петра Трифониса.

[41] Прве вијести о смрти босанског краља Твртка доспијеле су у Дубровник 17. марта 1391. године. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 165.

[42] D. Kovačević, *Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva,* GDI BiH XIII, Sarajevo 1962, 289-310.

[43] HAD: *Div. Canc.* XXXI fol. 152, 7. III 1395; HAD: *Div. Not.* XI fol. 45, 9. IV 1393; fol. 18, 17. IV 1393; HAD: *Sentenza Cancellariae (Sent. Canc)*.III fol. 162, 8. V. 1396; fol. 165, 26. VI 1396; IAK: SN II, 264, 2. XII 1395; 314, 14. VI 1396; 315, 20. VII 1396; 317, 10. VI 1396; 324, 11. VII 1396; 331-332, 28. VII 1396; 333-334, 25. VII 1396; 337-338, 28. VII 1396; 371, 18. X 1396; 406-407, 28. XII 1397; 481, 13. XI 1397; 649, 2. III 1399.

босанског краља. То значи да се титула протовестијара није односила више на поменуту службу него је само по некој инерцији стављана иза Трипиног имена. Да је то заиста тако најбоље показује чињеница што се за Трипу понекад у изворима каже да је „olim prothouestiario".[44]

Да ли се Трипе, и након што је смијењен са положаја министра финансија на босанском двору, задржавао и даље у Босни, о томе нема сачуваних вијести. Изгледа да се одмах повукао у Дубровник и тамо стално живио. Прави разлози његовом повлачењу и потпуном напуштању Босне сасвим су јасни. У неописивом метежу који је послије Твртковe смрти захватио ову средњовјековну земљу морао се неизбјежно компромитовати велики број краљевих најближих сарадника, међу којима се сигурно налазио и Трипе Буђа. У таквим околностима, Твртков бивши протовестијар био је присиљен да напусти Босну, у којој је, захваљујући личним способностима и оданости према краљу, дошао до једне од највећих дворских служби, те да се поново врати у Дубровник, не заборављајући при томе никада ни на родни Котор и, вјероватно, у Дубровнику дочека крај живота.

Након што се Трипе вратио из Босне у Дубровник, нигдје се ништа не каже да ли је напустио и све јавне фунције у овом граду. Судећи по оном што пружа сачувана архивска града, он се бавио, углавном, својим приватним пословима. Нарочито је водио рачуна о имовном стању свога домаћинства. Куповином једног посједа на Стону, а доцније и још једног са виноградом у Жупи дубровачкој,[45] Трипе је увелико проширио имање на коме је живио са бројном породицом. Обезбиједити егзистенцију тројици синова и припремити мираз за три кћери, могло се само ако се имао солидан земљишни иметак у посједу. Зато је предузетни Буђа строго водио рачуна и о свакој стопи земље коју је имао у Котору. Располагао је земљишним посједима изван града: у Доброти, Грбљу и контрати Друмидрани, називаној каткад и Бобовиште.[46] Биле су то, углавном, њиве засијане житом, виногради, вртови и удолине на којима су успијевале бројне ратарске културе. Пошто због одсутности није могао вршити лични надзор над њима, Трипе је те своје парцеле давао, уз

[44] HAD: *Ref.* XXX fol. 19, 23. VIII 1395; HAD: *Debita Notariae (Deb. Not.)* X fol. 161, 20. IX 1392; *Deb. Not.* XI fol. 105, 5. XI 1394.

[45] HAD: *Div. Canc.* XXVIII fol. 53, 27. IV 1391; fol. 54, 3. IV 1391.

[46] IAK: SN II, 324, 11.VIII 1396; 331-332, 20. VI 1396; 333-334, 25. VII 1396; 337-338, 28.VIII 1396; 371, 19. X 1396. И у једном црквеном катастику из 1431. године помиње се чак три деценије послије његове смрти нека „земља господина Трипе Буће, протовестијара" (la terra de misser Tripe de Buchia, protovistiario). L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki Kotorskoj 1200-1500 (Hrišćanstvo u Boki Kotorskoj)*, Podgorica 2006, 479.

земљарину – ad agraticum, или са тачно наведеним количинама стара жита, оствареним на основу квалитета жетве, стално настањеним становницима Котора.[47] Тако је синовима Радича Косачића, Брајиславу и Божићку, уступио све своје вртове које је имао на посједу у Доброти да их у наредних пет година обрађују, уз обавезу да му сваке године на дан Св. Илије у јулу доставе до куће у којој је боравио 12 стара доброг и чистог жита, мјереног „по каменој мјери которске општине" (ad mensuram lapidi comunis Cathari), те 3 стара зоби и 30 добрих смокава.[48] У случају да се деси нешто због чега браћа Косачићи „не би могли имати жито и плодове" (non posset haberi bladum et fructus), нису били дужни давати те године ништа, осим да једна половина вина произведеног на томе посједу буде речене браће, а друга половина земљодавца Буће.[49] Слично се договорио и са Прибилом и Рајком, синовима покојног Богне, да му сљедећих шест година обрађују комад земље, такође у Доброти, за шта ће му давати по осам стара жита годишње, мјерених на исти начин као и у претходном случају. Усљед евентуалних неприлика које би могле довести у питање реализацију постигнутог уговора, Прибил и Рајко нису морали „за земљарину" (ad agraticum) давати ништа, изузев једне трећине пожњевеног проса, док би преостале двије трећине остајале њима.[50] Осим у Доброти, Трипе је имао један карат земље (unam meam carubam) у жупи Грбаљ, „у ждребу" (in sdrebo) који је био унајмио ser Николи Загуровићу, уз заку-

[47] О давању земље „за земљарину – ad agraticum – или са тачно навођеним количинама стара жита" види: Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку (Грбаљ и Грбљани)*, Грбаљ кроз векове, Грбаљ 2005, 393, а о значењу појма „villa" – почев од куће на посједу изван града, преко села, па до (најчешће употребљаваног) земљишног посједа изван града, с кућом у којој је становао господарев тежак – погледај: I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 271, нап. 141.

[48] IAK: SN II 324, 11. VII 1396. Количина житарица давана господарима земље, на име закупа, изражена у которским старима, била је од 1397. провјеравана „према которској каменој мјери" (ad mensuram lapidi comunis Cathari), с тим што се тај камени суд „чија је запремина одговарала тежини которског стара жита" налазио пред општином, вјероватно испред градског улаза. Према тој истој одредби, жито је морало да буде „добро и чисто" (boni et nitidi), тј. очишћено од пјеве, како би се од њега добијало добро и квалитетно брашно. Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани*, 391.

[49] М. Благојевић, (*Државна управа у српским средњовековним земљама (Државна управа)*, Београд 1997, 192) је добро примјетио да је Брајислављев и Божићков отац Радич био, без сумње, савременик Драгаша Косачића који је такође живио у Котору, не знајући притом да ли су и у каквом сродству били.

[50] IAK: SN II, 331-332, 20. VII 1396. Тврдњу да Трипе, као властелин града Котора, никада није раскидао с родним мјестом, М. Благојевић (*Државна управа,* 192, нап. 25) образлаже чињеницом да је само у јулу 1396, боравећи у завичају, издао своје посједе под закуп, на име чега је требало да добије количину од 21 стара пшенице, не рачунајући смокве и друге пољопривредне производе.

пнину од једног стара жита које би му овај до краја живота давао на уобичајени начин у Котору, све док поменута жупа не би пала у нечије руке чиме би престала и правоснажност овог уговора.[51] Трипе није само давао своје земље под закуп, већ их је понекад уступао и црквама. Тако је, вјероватно, за спас душе, завјештао самостану Мале браће у Котору помињани „расадник винове лозе“ (calamentum), састављен од „једног модија земље у који се може засијати око једног стара жита“ (unum modicum tereni in quo seminatur circha starum unum furmenti) у мјесту Брестино у Друмидрани.[52] Био је то, по свој прилици, дио оног посједа од тридесет квадрањола, од којих је 18 припадало Трипи, а преосталих 12 квадрањола је држао дом Лука покојног Марка Ратиславе, опат и ректор цркве св. Марије од Гурдића, које је оставио цркви Трипин старији брат Циве у своме тестаменту.[53] Трипе је уз бављење земљорадњом, узгајао на своме посједу и разноврсну стоку (говеда, браве и свиње), коју је најчешће преко љета давао људима из дубровачког залеђа на припашу.[54]

Најтеже послове на дубровачком имању Буђа је обављао, углавном, захваљујући раду својих слугу.[55] Слично је држао и слугу Радоша у Котору који је женидбом Богне, кћери Кјуре жене покојног Басе Безантиса, добио на име мираза у одјећи, покућству, накиту и тканинама 90 которских перпера.[56] Стекао је на крају и кућу у контрати цркве св. Трифуна, али, и поред тога, је остао вјеран и привржен своме патрону.[57]

Као дубровачки племић, Трипе је, разумије се, имао у Стону и себи потчињене људе, попут Билоја Намрића, над којима је имао сва она права каква су имала и остала дубровачка властела над својим кметовима.[58] По основу которског племства, он је исто тако у прољеће 1399. примио за своје „људе и сељаке“ (homines et vilanos) Радељу и Добрића, браћу Бјеловиће из Луштице који су му обећали „бити вјерни и служити добро и легално“ (esse fidelis et servire bene et legaliter) као што то „чине други

[51] IAK: SN II, 337-338, 28. VII 1396. О земљишној парцели ждр(ij)еб (sdrebo), која се дијелила на карате (carattum), или карубе (carruba) види: Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани*, 389 и Д. Маликовић, *Закуп земље у Грбаљској жупи на крају XIV и у току XV века,* Грбаљ кроз вијекове, Грбаљ 2005, 182.
[52] IAK: SN II, 371, 18. X 1396.
[53] IAK: SN II, 33-334, 25. VII 1396.
[54] Тако му је Радослав Летховић примио на чување и припашу двије краве, два јунца, пет јараца, четири козе, два прасца и двоје прасади. HAD: *Div. Canc.* XXX fol. 6’, 19. III 1393.
[55] HAD: *Div. Canc.* XXIX fol. 135, 18. IX 1390; *Div. Canc.* XXXI fol. 152, 7. III 1395. упор. Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 37
[56] IAK: SN II, 317, 10. VI 1396.
[57] L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki Kotorskoj*, 485.
[58] HAD: *Div. Canc.* XXXI fol. 161, 15. VI 1395; упор. Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 37

сељаци патронима својим“ (faciunt altri rustici patronibus suum) према „постојећим обичајима“ (consuetudinibus concietis). Зато им је дао цијели посјед који се „зове Пруће“ (vocatum Peruçe), изузимајући „стабла која рађају жир“ (arboribus que producunt gladens), а они се, за узврат обавезали њему сваке године на дан св. Михаила у мјесецу септембру давати по 3 которска перпера.[59] Посредник између Трипе и његових укмећених поданика био је свештеник Стојко Окуша, власник куће у Котору и винограда у Прчању, које је, са неким покућством, завјештао на име мираза својој ванбрачној кћери Домуши када се удала за которског пучанина и занатлију Срећка (Alegrato) Велију.[60]

Издвајајући закључак о дјелатности Трипе Буће у периоду његовог живота послије повлачења из Босне у Дубровник, треба на прво мјесто истаћи да се у том добу појављује као крупан земљопосједник и моћан феудалац који располаже солидним сумама готовог новца. Управо, новац који је зарадио у Босни, као Тврткoв министар финансија, почео је да улаже, поред осталог, и у трговину, О томе свједоче и трговачка друштва (colligancie), склапана са старим суграђанима из чувене которске породице Мекша. Тако је као улагач капитала (socius trans) добијао трећину зараде остварене у пословном подухвату, а његов партнер Симко покојног Михе Мекше трговао тим новцем и као „socius tractans“ примио двије трећине исте.[61] Трипе је пословао и са другим Мекшиним сином Јунијем кога је убрзо ослободио свих рачуна који су произлазили из њиховог међусобног удружења.[62] Которско поријекло и мноштво заједничких послова водили су настајању неминовног повјерења између Буће и Михиних потомака, о чему свједочи Симково именовање Трипе за епитропа свога тестамента којим му је оставио неко сребро у либрама, а жени му (Томуши) завјештао лични накит, у виду разног прстења.[63] Поред пословања са суграђанима и старим знанцима из Котора и Дубровника, Трипе је, приликом посјете кнежевству познате ђеновљанске породице Guittelisio, стизао чак и до острва Метелино. Пошто је тамо са једном групом Дубровчана био опљачкан, Мало вијеће је 29. августа 1396. године

[59] IAK: SN II, 649, 2. III 1399. упор. I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 212, 271, нар. 146.

[60] О Окушиној кући у Котору и винограду у Прчању, које је дао ванбрачној кћери Домуши (коју је имао са слушкињом Бјелосавом) у мираз када се удала за поменутог Срећка види: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki Kotorskoj*, 477 и Ista, *Žene srednjovjekovnog Kotora,* Podgorica 2002, 301-302.

[61] HAD: *Deb. Not.* XI fol. 15, 9. IV 1393; упор. Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 37, нар. 88.

[62] IAK: SN II, 314, 14. VI 1396.

[63] М. Маловић-Ђукић, *Тестамент Симона Миха Мекше*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, књ. XXVII, Београд 2006, 101-104.

одлучило да пошаље свога посланика на Метелин ради процјене штете учињене њиховим грађанима.[64] То је питање након три године поново стављено на дневни ред када су оштећени Трипе Бућа и његови компањони именовали своје пуномоћенике у Метелину.[65]

Све учесталије и снажније Трипино залажење у трговачке воде неминовно је условљавало и његов сусрет са кредитним пословима. Постоји заиста мноштво вијести које свједоче да је у Дубровнику, не само посуђивао новац за своје послове, већ се јавља и као кредитор на прилично знатне износе.[66] Исто тако, сваки свој сусрет са родним Котором користио је за обављање сличних послова. Занимљиво је да је у таквим приликама рјешавао понекад неке своје готово деценијама застарјеле дугове, попут оног у износу од 9,5 либри бијелог финог сребра за које су га Катена, жена Драгона Серђа Базилиа и Добра, жена Матеја Серђа Базилиа ослободиле у име својих већ одавно преминулих мужева.[67] Новчани износи које је посуђивао Которанима били су различити и нису прелазили суму од 100 перпера, а рокови задужења износили су и до годину дана.[68] Понекад је давао новце својим дужницима на зајам и уз одређени залог, какав је био случај његовог компањона и даљег рођака Лауренција, сина Ивана Трифониса Буће, који му је за дуг од 65 дуката заложио четвртину једне куће у дубровачкој Пустијерни. У случају неблаговременог враћања дуга, Трипе је могао располагати четвртином поменуте куће као својом властитом ствари.[69] У цјелини гледано, Бућино учешће у кредитним пословима не значи само наговјештавање појаве онога типа пословног човјека какав се касније на јадранском приморју среће кроз читав низ наредних вијекова. Оно је у исто вријеме значајно и као непобитно свједочанство о одређеном степену развоја градског привредног живота у Дубровнику и Котору тога доба.[70]

Са жаљењем треба констатовати да у Дубровачком и Которском архиву није регистрован Трипин тестаменат, због чега ћемо остати

[64] HAD: *Ref.* XXX fol. 19, 23.VIII 1393. (Још далеке 1974. овај архивски податак уступила нам је проф. др Десанка Ковачевић-Којић, на чему јој се и овом приликом најтоплије захваљујемо). Упор. K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa Handelgeschichte des Mitterlalters*, Wien 1899, 84, nap. 91.

[65] HAD: Div. Canc. XXXIII fol. 108, 19. II 1389. О томе опширније види: B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen Age*, Ecole Practique des Hautes Etudes – VI section, Paris 1961, 239 No. 458.

[66] HAD: *Deb. Not.* X fol. 176, 8. IX 1392; *Deb. Not.* XI fol 69', 29. IV 1394; fol 105', 5. XI 1394.

[67] IAK: SN II, 406-407, 28. XII 1397; 481, 3. XI 1397.

[68] IAK: SN II, 264, 2. XII 1395; 315, 20. VII 1396.; 325, 12. VII 1396; 338, 26. III 1396.

[69] IAK: SN II, 264, 2. XII 1395.

[70] Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 38.

ускраћени за приближно тачно вријеме његове смрти. Да је, без сумње, доживио сами крај XIV вијека показује напријед помињани которски документ у коме је 22. марта 1399. забиљежено укмећивање браће Бјеловића из Луштице код овог которског властелина.[71] Недостатак Буђине опоруке ставља пред истраживача и низ других потешкоћа. Спрјечава га, прије свега, у доношењу неког прецизнијег закључка о његовом имовном стању, за које би се могло претпоставити да није било баш тако скромно, када се имају на уму два имања на Стону и у Жупи дубровачкој, од којих посљедње са виноградом, у вриједности од 2500 перпера, а да и не говоримо о бројним баштинским посједима (de hereditate) које је Трипе наслиједио у Котору.[72] Из тестамента би се, вјероватно, дало нешто више закључити и о његовој породичној ситуацији. Како је напријед речено, његова друга жена Томуша водила је поријекло из познате дубровачке властеоске породице Мечетића. Била је то врло способна и окретна жена која је повремено с успјехом завршавала неке послове у име свога мужа, а послије његове смрти остала, изгледа, главни ослонац породице.[73] Од све Трипине дјеце (из оба брака) можда се највише појединости зна о сину Добри, захваљујући његовом тестаменту из 1448. године.[74] Како немамо Трипиног тестамента лишени смо, дакле, бројних вриједних и, за оваку врсту посла, драгоцјених података, који би нам помогли да у цјелини и са много више потребних појединости заокружимо слику о његовом животу и раду.

И након што је постигао у животу много тога што је било могуће постићи човјеку његовог времена, Трипе је вјероватно крајем XIV вијека умро, пошто му се послије поменуте 1399. године губи сваки траг у списима Дубровачког и Которског архива.[75]

* * *

У архивским вијестима у којима се срећу први подаци о њему, Трипе Буђа се јавља као већ зрео човјек, с одређеном улогом у пословном животу родног му Котора. Најприје као трговац, а потом синдик, отпреман у Апулију да набави жито за потребе општине, започео је своју плодну каријеру и у сусједном Дубровнику. Предводећи једно дубровачко

[71] Види нап. 59.
[72] HAD: *Div. Canc.* XXVIII fol. 53, 27. IV 1391; fol. 54, 3. V 1391; IAK: SN II, 371, 18. X 1396.
[73] HAD: *Div. Canc.* XXXI fol. 158'-159, 6. V 1397; IAK: SN III, 249, 21. VII 1419.
[74] HAD: *Testamenta Notariae (Test. Not.)* XV fol. 166-168, 20. I 1448. Упор. Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 38.
[75] Тиме је крај Трипиног живота помјерен за још једну годину уназад, пошто смо у претходном раду (Đ. Tošić, *Tripe Buća,* 38.) предпостављали да је умро још 1398. године.

посланство у Босни, дошао је у лични контакт с првим босанским краљем Твртком који му је неколико година касније повјерио једну од најважнијих и најодговорнијих дужности на своме двору. У својству Твртковог министра финансија обављао је бројне послове у којима је долазила нарочито до изражаја његова посредничка улога између босанске државе и Дубровника. Он спада у ред оних которских, а потом дубровачких и босанских феудалаца, чији је први дио живота испуњен трговачким и другим активностима, обично скопчаним за напорна и дуга путовања изван мјеста становања, да би се послије тога повукао у мирнији и лагоднији живот на своме имању. Поред брига о пословима на властитом посједу, он је са знатним средствима улазио у важне друге, у првом реду трговачке дјелатности, које су му, вјероватно, доносиле сигурну зараду.

Приказани живот и рад Трипе Буђе послужиће у првом реду као доказ какву су улогу и какав значај имали странци у средњовјековној Босни. Његова сложена дјелатност на Твртковом двору свједочи о све већем њиховом ангажовању и укључивању у разне видове живота босанске државе, с тим што се њен најмоћнији владар није устручавао да се њиховим услугама обилато користи у обављању и оних најважнијих послова какви су били финансијски. Истовремено, гледан с друге стране, Трипин примјер може послужити и као основа за проучавање привредне и друштвене историје Котора и Дубровника у другој половини XIV вијека.

Đuro Tošić, Ph.D.

ON TVRTKO'S PROTOVESTIAR TRIPE BUĆA, FOR THE SECOND TIME

Summary

Tripe Buća is from the famous Kotor gentry family Buća, which for years gave finance ministers and famous diplomats in Medieval Serbia and Bosnia. Already during 1360s, he is mentioned as a mature man, who took part in his cities' various affairs. He married in Kotor and formed family. Soon afterwards, he moved with his family to the neighboring Dubrovnik, were, after acquiring citizenship (in 1378), he joins Dubrovnik gentry (in 1388). As a dynamic and active businessman, he went to Bosnia, where, between Spring of 1386, and the death of King Tvrtko I in the Spring of 1391, he served as the finance minister in his court. Following his return from Bosnia to Dubrovnik, Buća tended to his private affairs, primarily in agriculture and cattle, through his servants and fiefs, and taking part in trading and investments in person. On the one hand, Buća's life and work shows what was the role of foreigners in Medieval Bosnia, and, on the other, witness the economic and social development of Kotor and Dubrovnik in the second half of the 14th century.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 99-111
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 99-111

УДК : 728.83:94](497.11)"13/14"

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ГРАД НЕКУДИМ И НЕКУДИМСКА ВЛАСТ

Апстракт: Некудим се у историјским изворима од краја 14. до почетка друге половине 15. века помиње као тврђава, насеље и резиденција деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Први и до скоро непознати податак о тврђави Некудим (castrum Nicodem) потиче из једне повеље угарског краља Жигмунда из 1389. године. Некудим се налазио код села Придворице југозападно од Смедеревске Паланке, и био је у време владавине деспота центар војно-административне области (Некудимске власти). Након османског освајања Србије 1459. године, формирана је нахија Некудим, док је câмо насеље Некудим био мање село - 1476. године бројало је 12 кућа.

Key words: Nekudim, Nekudim county, Nekudim nahiya, city, court, town, Despot Stefan Lazarević, Despot Đurađ Branković.

Некудим, један од дворова деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, налазио се у долини Јасенице, код села Придворице, југозападно од Смедеревске Паланке. Овај двор и територијално-управна јединица Некудимска власт одавно су познати у српској историографији.[1] У домаћим дипломатичким изворима из времена деспота Некудим се јавља као место издавања неколико правних аката, а среће се и у дубровачкој архивској грађи. Кратак опис Некудима који је дао Бургунђанин Бертрандон де ла Брокијер пружио је једине, самим тим врло драгоцене податке о двору

[1] J. Ристић, *О историчной важности успомена старіи путника неки, кои су крозъ Србиію прошли, а особито Бертрандона де ла Брокиіера,* Гласник ДСС 6 (1854) 215-216, није знао за Некудим, па је Брокијерове вести о овом месту везао за Смедерево (нап. 3). Повељу Ђурђа Бранковића Дубровчанима из 1428. године, издату у Некудиму, објавио је потом F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosniae Ragusii*, Vindobonae 1858, 352-355. Правилну идентификацију Некудима дао је М. Милићевић, *Кнежевина Србија,* Београд 1876, 163-164.

и насељу. Некудимска власт документована је у две повеље, на основу којих се не може одредити њена територија.[2] Како нису вршена детаљна археолошка и топографска истраживања, још увек постоје различита мишљења о тачном положају Некудима на терену.[3] Ову више него непотпуну представу коју имамо о средњовековном Некудиму и Некудимској власти могуће је сада допунити једним значајним податком из угарске грађе, а за ову тему корисне су и информације о насељима Некудимске нахије из првог османског пописа Смедеревског санџака из 1476. године.[4]

Хронолошки први податак о Некудиму налази се у једној до скора непримећеној повељи угарског краља Жигмунда из 1389. године. Као што је већ добро познато, угарски краљ је након Косовске битке, у јесен 1389. године, провалио са војском у Србију, опседао и заузео градове Борач и Честин у Гружи, а затим се преко Ковина повукао у Угарску.[5] На том путу краљ Жигмунд је прошао и поред града Некудима. Он је последњу повељу под Борчем издао 11. новембра 1389. године, да би већ сутрадан, 12. новембра логоровао prope castrum Nicodem. Нема никаквих назнака да је тврђава Некудим тада доспела у угарске руке.[6] Одатле је краљ продужио за Ковин, где је боравио 21. новембра, да би се два дана касније поново нашао у Србији, поред реке Ломнице.[7] Узроци и околности

[2] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1967) 156; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.,* Споменик СКА 3 (1890) 3-4; исти, *Старе српске повеље и писма I/2,* Београд-Сремски Карловци 1934, 11-21; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi,* Byzantinoslavica 6 (1935-1936) 182-183; Б. Брокијер, *Путовање преко мора,* превод и комен тар М. Рајичић, Београд 1950, 131-132; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962, 37.

[3] М. Милићевић, *Кнежевина Србија,* 164; Б. Дробњаковић, *Јасеница,* Насеља и порекло становништва 13 (1923) 221, 342; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија,* Београд 1956, 86-87 (З. Симић-Миловановић); И. Здравковић, *Истраживање остатака двораца у Брњацима, Рибнику и Некудиму и неких споменика у њиховој околини,* Зборник заштите споменика културе 17 (1966) 71-72.

[4] Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlik Devlet Arşivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defteri* (=BBA TTD) No. 16 (1476), (копије у Историјском институту у Београду).

[5] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године,* Историјски гласник (=ИГ) 1-2 (1959) 96-100; В. Јовановић, *Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији,* ИГ 1-2 (1985) 14-18; М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске од Косовске до Ангорске битке,* Београд 2006, необјављена докторска дисертација, 148-149.

[6] Повеља коју је угарски краљ издао код Некудима није досад објављена, а извод из ње не доноси ни E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I,* Budapest 1951, па зато није била позната нашим истраживачима. Документ се чува у Државном архиву у Будимпешти (Dl 7530), а податак о Некудиму саопштио је P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I*, Budapest 1996, 375.

[7] E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I,* 150; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби,* 98-99; В. Јовановић, *Борач и Честин,* 18; М. Шуица, *Исто.*

Жигмундовог поновног боравка у Србији нису познати, али је он трајао кратко, будући да се краљ одмах затим вратио у Ковин. Из Ковина је отишао у Темишвар, где је био већ 1. децембра 1389. године.[8]

Река Lownicha, крај које је угарски владар издао једну повељу, није идентификована. Према Антуну Вранчићу, шума Ломница била је код ушћа Јасенице, и у њој се налазило село Ливада.[9] Мавро Орбин и Јаков Лукаревић, причајући о рату цара Душана са угарским краљем Лудовиком I, наводе да се српски цар са војском повукао дан хода од Дунава, иза велике шуме Ломнице и Рудника.[10] В. Трпковић је стога реку Ломницу сместио у руднички крај, али се чини да би је ипак требало тражити нешто северније. И ова река би морала бити „дан хода“ од Дунава, уколико је краљ Жигмунд 23. 11. 1389. једну повељу издао код Ломнице, а другу у Ковину.[11] У дефтерима из 1476. и 1516. године у нахији Кучево уписана су села Горња и Доња Ломница, али су и она за сада неубицирана. Будући да су била у Кучеву, ова села су се налазила негде између Дунава, Мораве, Јасенице и Космаја. У нахији Кучево уписано је и код Вранчића поменуто село Ливада (Ливађе), код Великог Орашја на Морави.[12] Између 1523. и 1528. године била је формирана пространа нахија Ломница, која је обухватала и раније нахије Кучево и Некудим.[13]

Након Жигмундове повеље, Некудим се поново среће у изворима нешто више од две деценије касније. „*У месту Некудиму*“ 29. јануара 1412. године деспот Стефан Лазаревић донео је (или потврдио) рударски закон и статут Новог Брда.[14] На основу овог податка може се извући закључак да је у то време у Некудиму већ постојао деспотов двор, који ће,

---

[8] E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I,* 147, 150-151; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби,* 98-99.

[9] A. Verancsics, *Összes munkái,* Monumenta Hungariae Historica, Scriptores II, Pest 1857, 301-302; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vieka. Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553,* Rad JAZU 71 (1884) 22.

[10] М. Орбин, *Краљевство Словена,* Зрењанин 2006, 36-37; G. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa,* Ragusa 1790, 97.

[11] E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I,* 150, бр. 1265, 1266; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби,* 98-99, допушта могућност да је повеља у Ковину издата неки дан доцније, тј. да се датовање in Clementis односи на читаву седмицу, а не на сам дан св. Климента (23. 11.).

[12] BBA TTD 16 (1476); BBA TTD 1007 (1516); А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера,* Историјски часопис (=ИЧ) 49 (2003) 153.

[13] А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије (15. и 16. век) I,* Чачак 1984, 16-20; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 51.

[14] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 57; С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године,* Ново Брдо, Београд 2004, 170-172, сматра, на основу аутобиографског увода и индикта 13 (који одговара 1390. години), да је законик могао настати 1390, а да је потврђен 1412. године.

чини се, најзначајнију улогу имати у првим годинама владе Стефановог наследника Ђурђа Бранковића. После враћања Београда краљу Жигмунду након смрти деспота Стефана 1427. године, док се градила нова престоница Смедерево, Некудим је био једно од главних боравишта Ђурђа Бранковића.[15] У Некудиму је нови српски владар 27. децембра 1428. године издао дубровачким посланицима свечану повељу о трговини, потврдивши повластице које је Дубровчанима даровао деспот Стефан Лазаревић 1405. године. Као „милосници", заштитници и извршиоци правне радње, на повељи су наведени највиши државни достојанственици: војвода Радослав, челник Радич, протовестијар Богдан и логотет Војихна.[16]

Негде у то време, 1428/29. године, Ђурађ Бранковић потврдио је „у вечну баштину" поседе великом челнику Радичу, које је овај добио од деспота Стефана и краља Жигмунда. Међу другим поседима широм српске државе, велики челник имао је „*оу Некоудимскои власти оу Церовцоу село Халае*."[17] Четири године касније, 28. марта 1432. године, у Некудиму је велики челник Радич издао повељу Ватопеду, којом је овом светогорском манастиру приложио своје село Бело Поље на Морави, са свим дохоцима, затим осам мати винограда и 100 дуката. Радичев дар својом повељом потврдио је деспот Ђурађ са синовима.[18] Исте године, именован је један „конзулат" за решавање спора међу дубровачким трговцима у Некудиму.[19]

Наредне 1433. године кроз Некудим је прошао Бертрандон де ла Брокијер, племић у служби бургундског војводе Филипа Доброг, који се копненим путем враћао са ходочашћа у Свету земљу. Основни разлог

---

[15] Поред Некудима, зна се да је Ђурађ Бранковић у овом периоду боравио у Жичи и рудничкој Сребрници, а извесно и у другим местима: К. Јиречек, *Историја Срба II,* Београд 1988, 353; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд 1994, 123, 148, 699.

[16] Дубровачко посланство предводили су Марин Растић и Живко Гундулић: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2,* 11-21; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 114-116; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама,* Београд 1997, 137-138, 156, 241.

[17] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи,* 3-4; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд 1912, 334; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 60; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића,* ИЧ 20 (1973) 128-129; В. Тошић, *Велики челник Радич,* Зборник за историју МС 13 (1976) 13-14; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 116-117.

[18] Велики челник је заузврат од Ватопеда добио аделфате (манастирско издржавање) и ћелије у манастиру: M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi,* 182-183; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији,* Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 11 (1968) 254, 257; В. Тошић, *Велики челник*, 18; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 171-172.

[19] М. Динић, *Област централне Србије,* 60; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина,* Зборник радова Народног музеја у Чачку 14 (1984) 54; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 704-705.

његовог путовања био је обавештајне природе, односно прикупљање информација о могућностима крсташког рата против Турака.[20] Зато су његова запажања о људима које је сретао и о крајевима и насељима кроз које је пролазио, иако сажета, тачна и драгоцена. Брокијеров опис Некудима и његовог сусрета са деспотом Ђурђем добро је познат и више пута цитиран, али је корисно и овде поново пренети његово казивање.

Бургундски витез путовао је у друштву изасланика миланског војводе код султана, и од Крушевца преко Сталаћа до Некудима стигао је за два дана. Nicodem је отворена варош (ville champestre), у врло је лепом и добром крају, а деспот Рашке борави у реченој вароши зато што се она налази „*у врло лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима*“. Брокијер је у пољу затекао деспота Ђурађа како у друштву својих синова и у пратњи 50 коњаника лови са соколима. Са њима је био и султанов посланик, који је дошао да од деспота тражи помоћну војску за рат у Албанији. Сутрадан су изасланик миланског војводе и Брокијер отишли на деспотов двор да му учине подворење. На двору је било „*доста његових*“, тј. племства и дворана, који су као и деспот, према Брокијеровој оцени били веома лепи и стасити људи дугих коса и брада, „*јер се сви држе грчке вере*“. У Некудиму је Брокијер видео и једно посланство Базелског сабора, које је по питању црквене уније ишло византијском цару Јовану VIII, и притом посетило и српског деспота. Из Некудима је Брокијер за дан и по стигао у угарски Београд.[21]

Брокијер за Некудим, али и за Панчево, Сегедин, Пешту и Тату у Угарској корисити термин *ville champestre*.[22] Преводилац Брокијеровог дела Миодраг Рајичић, следећи Стојана Новаковића,[23] овај термин у случају Некудима преводи описно, као „*варош сличну селу*“, док код осталих наведених насеља користи израз „*паланка*“. Како паланка првенствено означава врсту фортификације, овај превод није најсрећнији, иако га је преводилац вероватно користио у данас одомаћеном значењу „варошица“.[24]

---

[20] Б.Брокијер, *Путовање,* увод М. Рајичића, 3-5.

[21] Б. Брокијер, *Путовање,* 131-132; К. Јиречек, *Историја Срба I,* 354; М. Антоновић, *Папство и Србија у 15. веку,* Додатак ИГ 1-2 (1993) 46-47; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 168-169; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку,* Београд 2001, 153-154.

[22] За Сегедин и Пешту истиче њихову величину (tresgrande, односно assés grosse ville champestre): Б. Брокијер, *Путовање,* 130, 146, 148.

[23] С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о Балканском полуострву 14. и 15. века,* Годишњица Николе Чупића 14 (1894) 54.

[24] Још је недоследнији бугарски преводилац Брокијера Н. Колев, који ville champestre код Некудима преводи као *„град като село“*, код Панчева *„паланка“*, код Сегедина и Пеште „*град сред* /односно *в*/ *равнината“,* а код Тате *„градче“*: Б. Брокијер, *Задморско пътешествие,* София 1968, 101, 113-115, 120.

Ранији аутори који су преносили Брокијерово казивање о Некудиму преводили су ville champestre као „*сеоски двор*“, односно „*пољски дворац*“.[25] То је, у ствари, назив за врсту отвореног насеља прелазног типа између града и села. Као што није било окружено градским зидинама, овакво насеље није имало ни правни статус, односно аутономно уређење карактеристично за град (ville, bonne ville).[26] За таква насеља, која су се и поред улоге регионалног економског центра, некад од села више разликовала величином, него привредном делатношћу својих житеља и степеном урбанизације, у средњовековној Угарској коришћен је латински термин *oppidum*, односно мађарски *mezőváros.* Mezőváros као и ville champestre буквално значи „пољски град“.[27] Наведеном типу насеобине у великој мери одговара *трг* у српским земљама, за који се од 15. века употребљава и мађарска реч *варош*.[28] Стога би се француски назив ville champestre најтачније могао превести као *трговиште* или *отворена варош*, односно *подграђе*, уколико се ради о насељу под заштитом тврђаве.

Наредних деценија о Некудиму сачувани извори ћуте. То није необично, ако се има у виду да су ранији помени углавном били везани за боравак деспота у некудимском двору. Наиме, након првог пада Србије под османску власт 1439. године и обнове државе 1444. године, деспот Ђурађ Бранковић резидирао је искључиво у Смедереву.[29] Да је Некудим задржао значај као управно средиште све до пропасти српске државе сведочи последњи помен Некудимске власти из октобра 1458. године. Тада је босански краљ Стефан Томаш са сином Стефаном издао повељу великом логотету Стефану Ратковићу, записујући му као баштину бројне проније које је држао широм српске државе. Међу другим поседима које је у пронију добио од деспота Ђурђа и Лазара Бранковића, логотет Стефан Ратковић држао је и село Церовац у Некудимској власти.[30]

---

[25] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku za srednjega vieka,* Rad JAZU 42 (1878) 172; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I,* Београд 1880, 192.

[26] У примерима из 13-15. века које доноси Речник Француске Академије, villes champestres стоје насупрот привилегованих градова (bonnes villes), утврђених градова (citez fermées), и замкова (chasteaux): *Dictionnaire de la langue française, par É. Litré de l´Academié francaise I, IV,* Paris 1873-1874, s. v. *champêtre, ville*.

[27] P. Engel, *The Realm of St. Stepfen. A History of Medieval Hungary, 895-1526,* London-New York 2001, 244-245, 250-257, 262-264.

[28] *Лексикон српског средњег века,* ed. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, s. v. *варош* (С. Ћирковић), *град* (Љ. Максимовић), *трг* (Д. Ковачевић-Којић).

[29] М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 699. Осим у Смедереву, деспот је често боравио и на својим угарским поседима.

[30] Босански краљ је повељом потврдио и поседе које су Ратковићу након смрти деспота Лазара даровали деспотица Јелена и деспот Стефан, као и оне које му је сам дао: F. Rački, *Prilozi*, 156; М. Спремић, *Деспот Ђурађ,* 537-538.

У време када је босански краљ издао Ратковићу ову повељу, Турци су већ освојили највећи део српске државе. Након пада Смедерева јуна наредне године, Османлије су на територији северне Србије формирале Смедеревски санџак. Једна од нахија тога санџака била је и Некудимска нахија, која је постојала до треће деценије 16. века. Њена територија је између 1523. и 1528. године прикључена нахији Ломница.[31] Село Некудим је у време првог сачуваног пописа Смедеревског санџака из 1476. године припадало санџакбеговом хасу и бројало је 12 кућа.[32]

*

Из свега наведеног произилази нешто потпунија слика о Некудиму него што је то раније био случај. Будући да се налазило на комуникацијски значајној тачки, где се укрштало више важних путних праваца,[33] некудимско утврђење је извесно подигнуто знатно пре првог документованог помена из 1389. године. Из истих разлога, у Некудиму се развио и трг, а захваљујући лепом крајолику погодном за лов, како је то приметио Брокијер, у овом месту настала је и владарска резиденција. У каквом су односу формирање насеља и успостављање владарског боравишта у Некудиму не може се на основу расположивих података закључити, али је постојање двора на коме су боравили највиши дужносници и походили га страни изасланици, свакако повољно утицало на развој насеља. Ипак, и поред тога што је Некудим имао важне елементе потребне за развој града: тврђаву као управно средиште шире области, насеље у подграђу и деспотов двор, његова урбанизација ни у време највећег значаја крајем прве трећине 15. века није била одмакла, па је према мерилима западног путника представљао трговиште. У другој половини 15. столећа Некудим је био мање село које се ничим није издвајало од других околних сеоских насеља.

Занимљиво је да Брокијер нигде не помиње тврђаву у Некудиму, иако је она постојала, видели смо, 1389. године, а сасвим сигурно и у

[31] Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у 15. и 16. вијеку,* ИГ 3-4 (1955) 61; А. Аличић, *Турски катастарски пописи,* 16-20; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 46-51.
[32] BBA TTD 16 (1476).
[33] Неколико траса Цариградског друма, путеви из долине Велике Мораве ка Руднику, ка Београду преко Авалско-космајског рударског басена, те према долини Западне Мораве преко жупа Лепенице и Борча, тј. Груже: *Археолошки споменици II,* 109-111 (Ђ. Бошковић); Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији,* Београд 1974, 96-97 (карте); О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683),* Београд 1970, 21-30; *Историјски атлас,* гл. редактор М. Благојевић, Београд 2005, 56.

време његовог проласка 1433. године. Наиме, како је Некудим био седиште *власти*, административне јединице на челу са војводом, настале у време милитаризације државне управе за владе деспота Стефана Лазаревића, јасно је да је седиште некудимског војводе морало бити у утврђењу.[34] Са друге стране, тешко би се могло и претпоставити да би у време сталне турске опасности владар резидирао у месту без заштите неке тврђаве. Тако је податак о некудимској тврђави из Жигмундове повеље потврдио оно што се посредно, али са извесношћу и раније могло закључити.[35] Имајући у виду обавештајни карактер Брокијеровог путовања и његов обичај да опише или бар укратко помене активне и порушене фортификације на које је наилазио,[36] непостојање некудимског утврђења у његовом делу је још необичније. Можда ову противречност треба објаснити тиме да се некудимски двор није налазио унутар или у непосредној близини тврђаве.[37]

Владарске резиденције у средњовековној Србији, нарочито у време Немањића, често нису биле смештене у утврђеним градовима или тик уз њих, али је тврђава, као безбедно склониште у случају невоље, била довољно близу (удаљена највише неколико километара) да би владар и његова породица и свита могли на време да се у њу склоне.[38] У измењеној војно-политичкој ситуацији, од друге половине 14. века, долази до значајних промена у организацији владарског (и властеоског) боравишта:

---

[34] М. Динић, *Власти у време Деспотовине,* Зборник ФФ 10-1 (1968) 237-244; *Историја српског народа (=ИСН) 2,* Београд 1982, 125 (М. Благојевић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* Београд 2006, 254-256; М. Благојевић, *Државна управа*, 296; *Лексикон,* 92-93, s. v. *Власти* (Ј. Мргић).

[35] Све познате власти, осим Лепеничке, назване су по граду у коме је било седиште војводе. У нашој науци већ је примећено да је и Лепеничка власт сигурно имала своју тврђаву. Можда се и та тврђава, као и жупа, звала Лепеница (или Лепенац).

[36] Само на подручју Србије он помиње и описује утврђења у Пироту, Извору (Б. Паланци), Нишу, Крушевцу, Сталаћу, Београду, Земуну, чак и Голубац који лично није видео: Б. Брокијер, *Путовање,* 127-135.

[37] Треба напоменути да и код деспотових градова Бечкерека и Бечеја у Угарској Брокијер не помиње утврђења, већ само вароши: *Исто,* 147-148.

[38] Владарско боравиште у Дежеву, на пример, било је у близини града Раса, док се комплекс дворова Штимља-Пауни-Неродимља-Породимља-Сврчин на Косову налазио недалеко од тврђаве Петрич: Ј. Калић, *Завичај Светог Саве,* Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 217-224; иста, *Дежево у средњем веку,* Европа и Срби, 471-480; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову,* Зборник МС за ликовне уметности 20 (1984) 67-82; М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу,* Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 233-245; Д. Мркобрад, *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта,* Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, 249-255.

двор се са слободних неутврђених простора сели у оквире бедема, структурално се претварајући у замак. Утврђени дворови смештени у градска насеља постају праве сталне престонице (Београд, Смедерево).[39] Уз замкове као трајнија боравишта владара, постојали су и даље, барем до 1439. године, и неутврђени дворови старог типа, са рефугијумом у близини.[40] Ипак, када је средњовековни Некудим у питању, без детаљних археолошких истраживања не може се утврдити ни његова топографија, нити однос између тврђаве, двора и вароши.

У атару села Придворице, Церовац и Водице, у долини Јасенице југозападно од Смедеревске Паланке, констатовано је неколико локалитета са траговима старих грађевина. Милан Ђ. Милићевић бележи почетком последње четвртине 19. века да се потес Јабучар између река Кубршнице и Јасенице (северно, односно североисточно од села Придворице) „*до скоро*“ звао Некудим, и да се спахија села Придворице пре ослобођења Србије звао некудимски спахија. Ту се налазила и стара црквина и гробље. Милићевић преноси и занимљиво локално предање да је „*Јерина била донела камен да на месту Некудима зида град*“, али да се после одлучила за Смедерево. Он даље наводи да су сељаци још 1828. године *„од тога Јерининог камена“* са Некудима, и од оног са поменуте црквине, градили церовачку, паланачку и осипаоничку цркву.[41] Традицију да је на Јабучару, на имању породице Стошић, била црквица Придворица и да се ту налазио и средњовековни Некудим доносе и Боривоје Дробњаковић и Јован Ердељановић.[42] На том локалитету било је камења, *„изгледа од неког старог града“*, како је констатовала Зора Симић-Миловановић средином прошлог столећа.[43]

Поред овог локалитета на имању Стошића, познатог и као „Азањска воденица“, и са јужне стране села Придворице, на „Ристића брегу“ при копању се наилазило на камење, односно на темеље старих грађевина.[44] У источном делу атара суседног села Церовца, према Придворици, на

[39] С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља,* Работници, војници, духовници, Београд 1997, 430-434; М. Поповић, *Замак у српским земљама позног средњег века,* ЗРВИ 43 (2006) 194-201.

[40] На пример, Бело Поље недалеко од града Борча у Гружи, рудничка Сребрница, и други: М. Динић, *Област централне Србије,* 61-62; М. Поповић, *Замак,* 200.

[41] М. Милићевић, *Кнежевина Србија,* 164.

[42] Б. Дробњаковић, *Јасеница,* 342; Ј. Ердељановић, *Етнолошка грађа о Шумадинцима,* Српски етнографски зборник 64, Београд 1951, 62-63, овај локалитет код кућа Стошића назива Змијарник. Он прецизира и да су часна трпеза и олтар те старе цркве однети у осипаоничку цркву.

[43] *Археолошки споменици II,* 86-87.

[44] И. Здравковић, *Истраживање,* 71-72.

локалитету Црквине откривено је више тесаних камених профила, па има мишљења да ту треба лоцирати Некудим. Коначно, и на локалитету Видова вода у атару села Водице источно од Придворице постојали су трагови једне веће грађевине, за које се у народу сматрало да представљају остатке манастира Некудима из времена кнез Лазара, односно деспота Стефана. Сондажна археолошка истраживања из 1989. године нису, међутим, открила темељне остатке овог некадашњег манастира или цркве.[45]

Приликом разматрања наведених локалитета треба имати у виду да су, поред Некудима, и Придворица, Церовац и Водице средњовековна насеља. Церовац је, како је речено, био у поседу прво великог челника Радича, а потом великог логотета Стефана Ратковића,[46] док су 1476. године била убележена два села, Горњи и Доњи Церовац. У Доњем је тада било осам домаћинстава, од тога једно удовичко, док је Горњи Церовац насељавало седам породица (од којих такође једна удовичка). Исте године село Придворица, које је, као и село Некудим, припадало хасу смедеревског санџакбега, бројало је 11 потпуних домаћинстава и једну удовичку кућу, док је село Водице било без становника.[47] Неки од разматраних локалитета у атарима данашњих села могли би стога да представљају остатке тих старих насеља, а не трагове Некудима. Ово, као и предање које конкретно везује Некудим за потес Јабучар, упућују да језгро Некудима, владарски двор и/или тврђаву треба тражити на том месту. Назив Некудим могао је обухватати и нешто шири простор и објекте на њему: топоним Придворица, документован у другој половини 15. века, јасно указује на органску везу овог насеља са владарским двором.[48]

---

[45] *Археолошки споменици II,* 190; И. Здравковић, *исто,* 70-71; М. Цуњак, *Пробна археолошка истраживања у Водицама,* Гласник Друштва конзерватора Србије 15 (1991) 43-44; Д. Радовановић, *Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа,* Споменици Смедеревља и Браничева 1, Смедерево 1997, 249.

[46] М. Динић, *Област централне Србије,* 60, примећује да није јасно да ли се у обе повеље помиње исто село, јер би по првој изгледало да је Церовац предео у коме се налазило село Халае.

[47] BBA TTD 16 (1476).

[48] Иако се у литератури често узима да име села долази од придворне цркве, што сугеришу и наведена предања, треба имати у виду да средњовековни термин *придворци* означава категорију зависног становништва у селу које је најближе двору (центру) неког властелинства: *Лексикон*, s. v. *Придворци* (М. Благојевић).

*

Како је већ речено, на основу средњовековних извора није могуће одредити територију и границе Некудимске власти. Извесно је да да се ова *власт* на северу граничила са Смедеревском влашћу, на југу са Лепеничком влашћу, а на западу, односно југозападу са Островичком влашћу. Некудимска власт се на исток протезала вероватно до Велике Мораве, али није познато која се власт налазила на десној обали ове реке. Са територије Браничева зна се само за „Голупску" (тј. Голубачку) власт, али се може претпоставити да је између ње на северу и Петрушке власти на југу постојала бар још једна власт, вероватно са средиштем у граду Ждрелу.[49] Не може се утврдити у којој се мери поклапају територије некадашњих власти са османским нахијама из друге половине 15. столећа, али околност да је неколико нахија имало исте називе као и власти (Лепеничка, Островичка, Некудимска, Петрушка)[50] упућује на закључак да су старе управне јединице бар у извесној мери послужиле као основ за образовање нових, османских.

Иако, дакле, нема основа за тврдњу да су Некудимска власт и Некудимска нахија нужно обухватале исту територију, од користи може бити увид у простор на коме се налазила ова потоња. У нахији Некудим 1476. године пописано је 46 села и седам мезри (сејалишта, односно селишта). Судећи према положају оних несумњиво убицираних топонима, нахија је обухватала углавном подручје данашње географске области Јасенице. На северу се Некудимска нахија пружала до доњег тока река Јасенице и Кубршнице, где се граничила са нахијом Кучево. Источна граница нахије, према Браничевском субашилуку, односно нахијама Ждрело и Ресава, била је Велика Морава. На југу се Некудимска нахија граничила са Лепеничком нахијом, изгледа на реци Рачи, док је на југозападу Некудиму припадала и долина речице Трнаве, десне притоке Јасенице. На западу је њена територија обухватала горњи ток реке Кубршнице, допирући до подножја Венчаца и Букуље. На тој страни, нахија Некудим граничила се са Островичком нахијом, којој је припадао и горњи ток реке Јасенице.[51] За

[49] А. Крстић, *Кучево и Железник*, 149-150; исти, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 3/4 (2006) 105-106.
[50] BBA, TTD 16 (1476); М. Динић, *Власти,* 237-244; *Лексикон,* 92-93, s. v. *Власти* (J. Мргић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак,* 46.
[51] BBA, TTD 16 (1476). Изношење детаљнијих података о насељима Некудимске нахије из друге половине 15. века и њихово убицирање превазилази обим овог рада.

неколико насеља у дефтеру из 1476. године стоји да припадају Жабарима, али је вероватније да се не ради о посебној нахији, већ само о прецизнијем одређивању положаја села у односу на веће насеље, трг Жабари (код Тополе). Такав начин лоцирања сеоских насеља према пазарном месту, а не према припадности нахији среће се на више места у овом попису.[52]

Завршавајући разматрање о Некудиму и Некудимској власти, морамо да поменемо и средњовековни манастир Копорин, који се налази десетак километара југоисточно од села Придворице. Традиција манастир, првобитно посвећен Светим Арханђелима, везује за деспота Стефана Лазаревића. Данас је Копорин један од центара култа посвећеног овом владару, јер су остаци скелета мушкарца откривеног у гробу у југозападном делу наоса, старог око 50 година и рањаваног за живота, препознати као мошти деспота Стефана. Оваква идентификација оспорена је од дела стручне јавности. Према најновијим истраживањима Копорина, манастирска црква својом величином и архитектонско-уметничком концепцијом не одговара владарској задужбини, па би ктитора овог манастира требало тражити међу властелом деспота Стефана Лазаревића. Мошти приписане деспоту Стефану могле би тако припадати ктитору манастира (положај гроба одговара уобичајеном положају ктиторског гроба). Можда је ктитор Копорина нека од личности повезаних са Некудимском влашћу.[53]

[52] BBA, TTD 16 (1476); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак,* 48.

[53] М. Радујко, *Копорин,* Београд 2006, 31-55, са прегледом свих мишљења и литературом о питању ктитора и времена настанка Копорина.

Приликом археолошких истраживања цркве манастира Ресаве 2006. године откривена је гробница уз јужни зид западног травеја наоса. У њој су пронађени земни остаци за које је ДНК анализом установљено да припадају сину кнеза Лазара: Г. Симић, Д. Тодоровић, М. Брмболић, Р. Зарић, *Манастир Ресава,* Београд 2007, 44-48.

Aleksandar Krstić

THE CITY OF NEKUDIM AND NEKUDIM'S COUNTY(*VLAST*)

Summary

In the sources from the late 14th and mid-15th centuries, Nekudim is mentioned as the fort, settlement, and residence of Serb rulers, Despots Stefan Lazarević and Đurađ Branković. The earliest and hitherto unknown information about the Nikodim fort (castrum Nicodem) comes from a 1389 Charter of the Hungarian King Zsigmond. Nekudim was located near the village of Pridvorice, Southwest of Smederevska Palanka, and during the reign of the despots was the center of the military-administrative county (Nekudim's «vlast»). Following the Ottoman conquest of Serbia in 1459, the Nekudim nahia was formed, while the settlement Nekudim itself was a smallish village — in 1476, it consisted of 12 houses.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 113-118
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 113-118

УДК : 94(497.6)"14":929.52

Срђан РУДИЋ
Историјски институт
Београд

О ЖЕНИ ВОЈВОДЕ ВУКМИРА ЗЛАТОНОСОВИЋА

Апстракт: У три документа настала 1434. и 1435. године помиње се Марија, удовица усорског војводе Вукмира. Овај објављени, али до сада неискоришћени податак у знатној мери употпуњава знања не само о усорској властеоској породици Златоносовић, већ и о крбавским кнезовима из породице Курјаковић.

Key words: Vukmir Zlatonosović, Marija Kurjaković, Usora, Krbava.

Maria relicta condam Wolkmer vayvoda de Wzura - податак који доноси ових неколико речи записаних средином четврте деценије 15. века, неискоришћених у до сада објављеној литератури, употпуњавају знања о усорској властеоској породици Златоносовић и њиховим родбинским везама.[1] Иако су Златоносовићи били једна од најмоћнијих босанских властеоских породица с краја 14. и током прве три деценије 15. века, иако су успели да створе своју самосталну област и скоро да се уздигне у ранг обласних господара, многа важна питања везана за њих остала су без одговора. Истраживачи који су се, директно или успут, интересовали за Златоносовиће нису успели да реше проблеме њиховог порекла, презимена, нестанка.[2]

[1] Наведени податак је искоришћен у две необјављене докторске дисертације: С. Рудић, *Босанска властела у XV веку,* Београд 2004, 58; Ј. Мргић, *Северна Босна у средњем веку – земља – историја – народ,* Београд 2006, 122.

[2] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 38-41; P. Anđelić, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića,* Slovo 25-26 (1976), 231-239; P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku,* Prilozi XIII (1977), 17-45; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća,* Sarajevo 1981; P. Živković,

На основу историјских извора можемо да утврдимо постојање седам мушких чланова породице, који су чинили три генерације Златоносовића. О првом знамо само то да је имао два сина. Старији од њих је имао синове Стефана и Влађа,[3] док је млађи, који се вероватно звао Јурај, такође имао два сина – Вукмира и Вукашина, који су уједно и најпознатији и најзначајнији припадници ове породице.[4]

Мало података имамо и када је реч о женским члановима породице, односно о женама које су се удавале за Златоносовиће. Из извора су познате само три жене које су припадала овој породици и све три су у њу ушле склапањем брака. Истраживачи су, међутим, уочили само две, док је трећа, која је уједно и једина позната именом, остала незапажена. Прва, која је била удата за именом непознатог припадника друге генерације породице Златоносовић са којим је имала синове Стефана и Влађа, била је једна од кћери Вукца Хрватинића и сестра Хрвоја Вукчића.[5] Друга је

Usorska vlastelinska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća), Historijski zbornik XXXIX(1) (1986), 147-162; Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле,* Београд 1991, 165-171; P. Živković, *Tvrtko II. Tvrtković i Zlatonosovići, usorska vlasteoska porodica,* Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma, Осијек 2002,198-215; С. Рудић, *Властела Илирског грбовника,* Београд 2006, 145-146.

[3] Влађ и Стефан су учествовали у Косовској бици 1389. године и том приликом су, са још неком босанском властелом, заробљени од стране Турака. Када се након битке код Ангоре прочуло да су заробљени босански племићи побегли у Цариград предузети су покушаји, преко Дубровника, да се они врате. М. Пуцић, *Споменици Србски I,* Београд 1858, IV; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, Paris 1899, 89; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1,* Београд – Ср. Карловци 1929, 454, 482.

[4] Војвода Вукмир се у једној повељи помиње као Јурјевић (vayvoda Vochomir Jurievich) тако да можемо да претпоставимо да је име његовог и Вукашиновог оца било Јурај. Š. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike V,* 39; Павао Анђелић је на основу овог податка изнео претпоставку да је отац Вукашина и Вукмира Златоносовића био Јурај Тихчиновић, једини усорски властелин који је носио ово име, из чега даље следи да су Златоносовићи припадали роду Тихорадића. P. Anđelić, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića,* Slovo 25-26 (1976), 237-238; P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku,* 33, 40.

[5] Иларион Руварац је погрешно сматрао да се ради о Вучици, једној од три кћерке Вукца Хрватинића. И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје,* Гласник СУД 49 (1881), 49; И. Руварац, *Драга, Даница, Реса,* ГЗМ 3 (1891), 225-238; Истог мишљења је био и Фердо Шишић. F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.),* Zagreb 1902, 21, 22; Вучица се спомиње почетком марта 1404. године када су јој Дубровчани дозволили да са синовима Вуком и Бранивојем може слободно доћи у Дубровник. И марта 1415. године се, заједно са синовима Вуком, Бранивојем и Радославом обраћала Дубровнику. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1,* 487; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 39; Погледати родословно стабло Хрватинића у: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне,* Београд 2002.

била жена Вукашина Златоносовића и она нам је позната само на основу једног податка. Наиме, када се Вукашин Златоносовић женио Дубровчани су, 28. јуна 1399. године, донели одлуку да га дарују са четрдесет перпера.[6]

Најзад, трећа припадница породице Златоносовић била је горе поменута Марија, жена војводе Вукмира, која се помиње у три повеље настале 1434. и 1435. године. Прву повељу је издао каптол загребачке цркве 14. априла 1434. године Ани, удовици Бабонега Благајског. Међу Аниним рођацима, који су набројани у овој повељи, налази се и Марија, удовица усорског војводе Вукмира.[7] Друга повеља, настала истог дана, издата је, такође од стране каптола загребачке цркве, Антонију Благајском, сину Бабонеговог брата Николе. И у овој повељи се набрајају Анини рођаци међу којима се опет налази Марија, удовица војводе Вукмира.[8] Исте податке, и помен Марије, налазимо и у повељи којом је 28. јуна 1435. године краљ Сигисмунд потврдио повељу Антонију Благајском.[9]

Подаци које доносе поменути документи сведоче не само о имену жене војводе Вукмира Златоносовића, већ и о њеном пореклу. Ана, удовица Бабонега кнеза благајског, била је ћерка Николе, а унука Будислава, из породице крбавских кнезова Курјаковића. Део из повеље издате Ани 14. априла 1434. године који се односи на њену породицу гласи: Nobilis domina Anna vocata, relicta condam Babanok comitis de Blagay, filia videlicet Nicolai filii Bwdizlai comitis de Corbavia, soror scilicet carnalis Iohannis dicti Groff similiter comitis de eadem Corbavia, de cuius personali notitia et agnitione Simon filius Marci filii Iwan de Cladussa nos certificavit et assecuravit, in sua ac nobilium dominarum Magdalena consortis eiusdem Marci filii Iwan, nec non Maria relicte condam Wolkmer vayvode de Wzura carnalium, item altera Maria consortis prefati Simonis filii Marci et Katherina vocatarum, filiarum predicti Iohannis Groff.[10]

Према садржају текста наведених повеља крбавски кнез Никола Курјаковић је имао три ћерке - Ану, Магдалену и Марију[11] – и једног сина – Ивана, који је имао две ћерке – Марију и Катарину. Интересантно је да се у радовима Вјекослава Клаића и Пала Енгела, који се баве генеалогијом

---

[6] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, 79; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 44.

[7] L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* Budapest 1897, 306.

[8] L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* 308.

[9] L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* 312-313.

[10] L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* 306. Делови остале две повеље који се односе на Анину породицу доносе исте податке.

[11] Марија је и у регистру збирке у којој су објављена три поменута документа наведена као Николина ћерка. L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* 571, 592.

крбавских кнезова, удовица војводе Вукмира уопште не помиње, тако да је према њима кнез Никола имао само две ћерке: Ану и Магдалену.[12] Вјекослав Клаић се приликом писања рада о породици Курјаковић служио горе поменутим документима, али није искористио делове у којима се помиње Марија, удовица војводе Вукмира.[13] Није јасно зашто је није поменуо, макар као спорну личност. Скрећемо пажњу и на две повеље настале априла и јуна 1431. године, које је Клаић такође користио, а у којима се као ћерке кнеза Николе спомињу само Ана и Магдалена, док је као Иванова ћерка наведена само Марија.[14] Изостављање удовице усорског војводе у овим документима можда је утицало и на Вјекослава Клаића и Пала Енгела, али треба истаћи да се у њима не помиње ни Катарина, друга ћерка кнеза Ивана, која је попут Марије такође присутна у исправама из 1434. и 1435. године, а коју су два поменута истраживача укључили у своје генеалогије Курјаковића.

Осим помена 1434. и 1435. године, постоји још један моменат из Маријиног живота који се може хронолошки одредити – реч је о времену када је постала удовица. На основу дубровачке грађе сазнајемо да се војвода Вукмир почетком 1424. године разболео, те је Сандаљ Хранић тражио од Дубровчана да му пошаљу лекара. Октобра месеца исте године Вукмир се заједно са Сандаљем Хранићем опет обратио дубровачкој влади са истом молбом. Дубровачко Велико веће је 26. октобра одлучило да војводи Вукмиру пошаље лекара. Након овога Вукмир Златоносовић се више не помиње, те је вероватно негде у то време и умро.[15]

Брак између војводе Вукмира Златоносовића и Марије из породице крбавских кнезова Курјаковића доводи нас до неколико питања која за сада остају без одговора: када и због чега је дошло до склапања овог брака? Брачне везе између појединих властеоских породица биле су, као што је познато, основа међувластеоске сарадње и стварања разних врста савеза - политичких, војних, економских. Орођавање је било једно од главних дипломатских средстава спољне, па и унутрашње политике, и

[12] V. Klaić, *Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić,* Rad JAZU CXXXIV (1898),205; P. Engel, *Magyar középkori adattar. Magyarország világi archontológiája 1301-1457,* 2001, CD-ROM.

[13] V. Klaić, *Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić,* 205.

[14] L. Thallóczy, S. Barabás, *Blagay-Család oklevéltára,* 301, 302; V. Klaić, *Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić,* 205.

[15] R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II,* Beograd 1939, 25; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 40; P. Živković, *Usorska vlastelinska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća),* 157; P. Živković, *Tvrtko II. Tvrtković i Zlatonosovići, usorska vlasteoska porodica,* 209.

требало је да обезбеди савезнике, стабилно политичко уређење и да утврди границе поседа. Приликом орођавања двају породица водило се рачуна и о њиховом статусу и о томе да морају бити макар на истом нивоу у друштвеној хијерархији.

На први поглед делује да породице Златоносовић и Курјаковић немају додирних тачака због којих би се ородиле.[16] Њихове територије не само да се нису граничиле, што би био добар основ за брак, већ су биле значајно удаљене једна од других. С друге стране ни друштвени статус ових породица није био једнак. Док су Курјаковићи били стара и позната племићка породица, чији се родоначелник крбавски кнез Курјак први пут помиње 1298. године, Златоносовићи су доживели успон тек на почетку 15. веку.

Приликом даљег истраживања проблема брака између војводе Вукмира и Марије Курјаковић посебна пажња се мора обратити и на сложене унутрашње прилике у Босни, као и на однос босанске државе и властеле према Угарској и њеним владарима.

[16] Одређену улогу приликом склапања брака између Вукмира и Марије могао је имати Хрвоје Вукчић Хрватинић. Хрватинићи су преко ћерке Вукца Хрватинића били рођаци Златоносовића, а преко Јелене супруге Вукослава Хрватинића рођаци Курјаковића. Јелена је иначе била ћерка кнеза Курјака, сестра крбавских кнезова Будислава, Павла и Гргура и Владиславе, супруге кнеза Нелипца и мајке Ивана Нелипчића. Везе са Курјаковићима Хрвоје је покушао да продуби 1401. године браком између Катарине, ћерке свог брата Вука, и Карла, сина крбавског кнеза Павла. До брака није дошло јер је негде 1404/1405. године Хрвоје раскинуо њихову веридбу, а Катарина се убрзо удала за Сандаља Хранића, што је било у складу са новим политичким циљевима. М. Анчић, *Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама,* ИЧ 33 (1986), 42, 46; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне,* 87; Када је реч о односима Хрвоја Вукчића и Курјаковића морамо узети у обзир и чињеницу да су се у борбама око угарског престола, након смрти краља Лајоша I, нашли на супротним странама. Хрвоје је највероватније негде 1390. године ступио у везу са Ладиславом Напуљским коме је остао привржен углавном све до 1408. године, док су, насупрот њему, Курјаковићи били на страни Сигисмунда Луксембуршког.

Srđan Rudić

ON THE WIFE OF THE DUKE VUKMIR ZLATONOSOVIĆ

Summary

In the three documents from 1434 and 1435, a Marija, widow of the Usora Duke Vukmir is mentioned. This published, but hitherto unused information, adds to a great extent to our knowledge, not just about the Usora ruling family of Zlatonosović, but also about Krbava princes Kurjaković. Unfortunately, due to the lack of primary sources, we are unable to figure out under which conditions was this marriage concluded.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 119-131
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 119-131

УДК : 929.52 Качић

Невен ИСАИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЦРТИЦЕ О КАЧИЋИМА У МАКАРСКОМ ПРИМОРЈУ У XV ВЕКУ

Апстракт: Прилог се бави историјом властеоског рода Качића у Макарском приморју током XV века, наглашавајући његов значај у локалној и регионалној политици и разматрајући његове односе са Босном, Угарском, Венецијом, Дубровником и Турском у периоду великих сукоба на Балкану. Такође се реконструише и породично стабло Качића и доказује да су управо старешине овог рода били дестинатари повеље краља Остоје из 1417. године.

Key words: Kačići, Makarska seaside, Makarska Krajina, Dalmatia, Bosnia, 15th century.

О Качићима се, у историографији, углавном писало у контексту проблема „дванаест хрватских племена“ и покушаја да се утврди (не)постојање породичних веза између племићких породица које су у више области Хрватске носиле ово родовско или племенско презиме.[1] Први је Сима Ћирковић поставио оквире за шира разматрања о феномену Качића на простору Далмације у средњем веку све до турског освајања Крајине између Цетине и Неретве.[2] Ћирковић је решио и једно важно проблемско питање, везано за идентификацију личности које се јављају у повељама краља Стефана Остоје из 1417. и војводе Јурја Војсалића из 1434. године[3] У овом прилогу ћемо настојати да додатно расветлимо значај Качића за

[1] V. Klaić, „*Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*“, Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti (=JAZU) 130 (1897) 19-34 (даље: Klaić, *Hrvatska plemena*); N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 33-34; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976. 478-500. (даље: Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*)
[2] С. Ћирковић, „*Народ Качића Јована Кинама*“, Зборник радова Византолошког института 32 (1993) 19-34. (даље: Ћирковић, *Народ Качића*)
[3] *Исто*, 27 нап. 28.

историју Макарског приморја и Крајине у XV веку, наглашавајући посебно трајност овог рода који на истој територији постоји од средњег века па све до данас.

Историјом првих Качића, а посебно оних омишких, бавили су се још Тома Архиђакон и Иван Лучић Трогиранин[4], али су две главне тенденције у истраживањима у науку увели Вјекослав Клаић у XIX и Нада Клаић у XX веку. В. Клаић је посматрао све Качиће као једно од старих хрватских племена из Далмације које се касније поделило на неколико огранака.[5] Н. Клаић сматрала је да се радило искључиво о поклапању презимена, а „савез дванаест племена“ је померила у XIV век.[6]

Значајно је напоменути да су Качићи који су владали Омишом и његовом околином у XII и током већег дела XIII века одржавали тесне везе са Крајином и да су се први самостални иступи Крајињана десили тек 1247. године, пред крај владавине Качића.[7] Иако се радило о пограничном подручју, простор између Цетине и Неретве (укључујући ту и Омиш и суседна острва, првенствено Брач и Хвар) често је обједињавала заједничка управа и пиратска делатност.[8] Радило се о специфичном виду привређивања у приморским крајевима који нису располагали плодним земљиштем и који нису имали развијену трговину. Управо је та активност, заједно са оптужбама за јерес, више пута покретала акције против омишких Качића и њихових области. Рат 1276-1279, који је покренула Венеција, сломио је власт Качића који у периоду 1280-1413. нестају из историјских извора.[9] Омиш под Шубићима није доживео привредни успон попут других приморских градова и остао је стратешки значајно утврђење, али није постао трговачко средиште, све до коначног пада у руке Венеције (1444).[10]

---

[4] Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prosvećenika*, Split 2003; I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Vindobonae 1758.

[5] Klaić, *Hrvatska plemena*, 19-20.

[6] Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 593-609; N. Klaić, „*Postanak plemstva „dvanaestoro plemena Kraljevine Hrvatske“*„, Historijski zbornik 11-12 (1958-1959) 121-163.

[7] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (даље: *ССПП*) *I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 21-23; Ћирковић, *Народ Качића*, 25-26; J. Ravlić, *Makarska i njezino primorje*, Makarska 2000², 57-59. (даље: Ravlić, *Makarska*)

[8] Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 482-494; Н. Исаиловић, „*Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*“, Историјски часопис (=ИЧ) 54 (2006) 132-135. (даље: Исаиловић, *Омиш*); M. Ančić, „Srednjovjekovni Omiš“ u: *Omiš i Poljica*, Zagreb – Omiš 2006, 49-54, 64. (даље: Ančić, *Omiš*)

[9] Klaić, *Hrvatska plemena*, 24-25; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 490; Ћирковић, *Народ Качића*, 26; Ravlić, *Makarska*, 59-60.

[10] Ћирковић, *Народ Качића*, 26; Ančić, *Omiš*, 54-55, 64. Омиш је био млетачки све до пропасти Републике (1797), иако су делови градског дисктрикта неколико пута долазили по власт Турака.

В. Клаић је у свом прилогу о хрватским племенима донео низ докумената о Качићима у којима постоји празнина између 1274. и 1452. С. Ћирковић је установио да се та лакуна може донекле попунити са неколико докумената из Државног архива у Дубровнику који, уз додатне изворе, омогућавају праћење крајинских Качића од почетка XV века до османског освајања тих области.

Услед недостатка грађе не можемо, на непосредан начин, утврдити да ли су Качићи из Макарског приморја директни наследници омишких Качића, али сматрамо да су, по свему судећи, повезани јер се ради о јединственом простору који су у периодима дугог трајања обележиле исте тенденције, а врло често и иста локална власт. Качићи које затичемо у XV веку су ситно масовно племство родовског карактера, заправо утицајне старешине локалних заједница.[11] Само у одређеним немирним временима они из историјске анонимности, са страница спорадичних аката у којима су, на ограниченој територији, оптуживани за мање или веће деликте, излазе на историјску позорницу шире области или читаве државе као дестинатари краљевских или великашких даровница. Управо у локалним сукобима који се одражавају на регионалну политичку ситуацију стичемо прави утисак о значају родовских старешина. То посебно долази до изражаја у средњој Далмацији у периоду када су у тој области пресудну улогу играли Босна и њени великаши.

Крајина је пала у босанске руке још 1326, а њен привремени повратак у Угарску државу наступио је 1357. године. У то време се Качићи не спомињу у историјским изворима. Крајем XIV и почетком XV века, те области су поново у рукама босанске властеле и представљају не одвише јасну границу између области Хрвоја Вукчића и хумских великашких породица Косача, Радивојевића и Семковића.[12] До спорова између поменутих великаша долазило је повремено, а један од првих већих сукоба наступио је 1409/1410. у време потреса на политичкој сцени Босне, након офанзиве угарског краља Жигмунда.[13] У корену сукоба могла би бити спорна даровница с краја 1408. године којом краљ Остоја Радивојевићима, који се у Крајини спомињу још од XIV века, поклања простране области

[11] Ћирковић, *Народ Качића*, 25-27; Исаиловић, *Омиш*, 131-150.

[12] С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 187-188 (даље: Мишић, *Хумска земља*); С. Рудић, *Босанска властела у XV веку* (докторска дисертација у рукопису), Београд 2004. (даље: Рудић, *Босанска властела*), 91-94, 110-117.

[13] V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 239-241 (даље: Klaić, *Poviest Bosne)*; В. Ћоровић, *Хисторија Босне. Прва књига*, Београд 1940, 400-402. (даље: Ћоровић, *Хисторија Босне*)

у приморју и залеђу које је тада држао Хрвоје.[14] Убрзо након тог сукоба који је потресао и област доње Неретве, долази до првих помена Качића и то у писмима и упутствима Дубровачке републике.

Дубровчани се 14. априла 1413. преко посланика жале Корчуланима, кастелану Омиша и Крајињанима Барану Качићу и Војину Срациновићу да су њихове две наоружане барке опљачкале једну дубровачку.[15] Из овога се може закључити да су омишки кастелан, острвљани и крајинске старешине деловали у садејству, штитећи или подстичући пиратску активност. Све се то дешава уочи угарско-босанског напада на земље Хрвоја Вукчића који се можда већ тада очекивао. Хрвоје је у том тренутку доминирао свим поменутим областима из којих су долазили пирати, укључујући и Крајину, и вероватно да је и ситно крајинско племство било део његове средњодалматинске управне области којом је руководио протовестијар Михаило Кабужић.[16] Хрвојеви управници у Омишу могли су сматрати повољним за себе и свог господара повезивање са локалном властелом против утицаја Радивојевића и Косача који се ширио из правца Неретве. Истовремено је и род Качића, који је чинио и известан проценат становништва Крајине, а не само владајући слој, налазио да је боље удружити се са удаљеним обласним господаром чији се непосредни притисак није осећао против хумских великаша који су претендовали на области између Цетине и Неретве - Радивојевића, и све амбициознијег Сандаља Хранића.[17]

Током ратова које је Хрвоје водио ради очувања своје области 1413-1415, Крајина и Качићи били су два пута сведоци доласка турске војске на Јадранско приморје, али нису забележени већи потреси на њиховој територији, управо због тога што су били на страни Хрвоја који је преко Кабужића и позвао Турке у помоћ.[18] Штавише, управо уочи друге

[14] О спорној повељи којом Остоја даје Омиш Радивојевићима 1408. године видети: E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 87-89 (даље: Fermendžin, *Acta Bosnae*); I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, Split 1979, 851-852; М. Динић, „*Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*“, Југословенски историјски часопис 1 (1935) 352-367; P. Anđelić, „Srednjovjekovna župa Večenike – Večerić i postanak Mostara“ u: *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 123-129.

[15] Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Lettere e commissioni di Levante (даље: Lett. di Lev.) VII, f. 64’-65, 14. IV 1413. Напомена – Сва коришћена документа из Дубровачког архива добили смо љубазношћу проф. С. Ћирковића који нам је уступио своје исписе на чему смо му дубоко захвални.

[16] Исаиловић, *Омиш*, 135-137, 143-144; Ančić, *Omiš*, 58-60.

[17] Ћирковић, *Народ Качића*, 28, 31. О Сандаљу Хранићу видети: J. Radonić, „*Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*“, Archiv fur Slavische Philologie 19 (1897) 380-465 и E. Kurtović, *Sandalj Hranić i njegovo vrijeme* (doktorska disertacija u rukopisu), Sarajevo 2006.

[18] Исаиловић, *Омиш*, 136-137; С. Ћирковић, „*Две године босанске историје (1414 и 1415)*„, Историјски гласник 3-4 (1953) 29-42.

турске провале, 12. марта 1415. године, Дубровчани пишу Венецији у вези са неком пљачком дуката, наводећи да пирати нису дубровачки поданици, већ да су дошли из Крајине која припада браћи Радивојевићима и Барану Качићу.[19] Кнез Никола Радивојевић послао је одговор Дубровчанима о том случају, док се Баран даље не помиње, а Н. Јорга који доноси овај податак наводи да није упознат са линијом босанских војвода који носе презиме „Baramcacich". Данас је јасно да то није презиме, већ је Јорга спојио име и презиме у једну реч. Могуће је да су људи Качића били међу Крајињанима који су 1416. у Дубровнику осуђени и обешени због гусарења које су починили, заједно са неким Омишанима и Ливњанима.[20]

Лојалност Хрвоју Качићи су очито задржали све до његове смрти (1416), након чега се поново појављују у дубровачком упутству од 6. јануара 1417. за посланика који се враћао из Сплита. Република св. Влаха пише свом посланику да оде у Крајину и упита Барана Качића, његовог брата Вукашина и Војина Срациновића зашто су, заједно са Омишанима, пленили брачке барке, иако су их Дубровчани сматрали за пријатеље.[21] Војин Срациновић се помиње и јула 1419. као виновник још озбиљнијег деликта – отео је два сина војводе Јурја Радивојевића, кнезове Влатка и Николу, а Дубровчани су се понудили као посредници.[22] Браћа Качић, Баран и Вукашин, оптужени су за пиратерију од стране Дубровника и септембра 1422. па су се у писму Дубровчанима правдали да они нису починили наведено дело, већ извесни Пољичани.[23] Током скоро десет година можемо пратити оптужбе против поменутих особа за заштиту пиратске активности, на читавом простору од Омиша до ушћа Неретве.

Не може се са прецизношћу утврдити ко је био Војин Срациновић и да ли је био у сродству са Качићима. Не знамо ни где се налазио простор његовог утицаја, мада претпостављамо да је то био источни део Крајине.[24]

---

[19] N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle II*, Paris 1899, 146-147 (даље: *Jorga II*). Документ који Јорга цитира требало би да је – DAD, Lett. di Lev. VII, f. 124-124', мада нисмо били у могућности да то проверимо.

[20] DAD, Liber maleficiorum IV, f. 161'-162.

[21] DAD, Lett. di Lev. VI, f. 9-10, 6. I 1417.

[22] М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858, 144-145; *ССПП I/1*, 416; *Jorga II*, 173 нап. 4.

[23] *ССПП I/2*, Београд – Сремски Карловци 1934, 4.

[24] Љ. Ковачевић, „*Знамените српске властеоске породице средњега века I. Радивојевићи – Ђурђевићи – Влатковићи*", Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 205 (даље: Ковачевић, *Знамените породице*); Рудић, *Босанска властела*, 113; M. Glibota, *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Zadar 2006, 20-21. (даље: Glibota, *Povijest Donje Neretve*). Љ. Ковачевић сматра да је Срациновић био човек Сандаља Хранића. Извесни власи Срациновићи се помињу у околини Дубровника 1468. године. Уп. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 45, 47. (даље: Атанасовски, *Пад Херцеговине*)

Нема сумње да је и он био ситни локални властелин, старешина неке заједнице, који је у немирним временима допуштао себи више слободе у деловању. Исто важи и за породицу Костањића која се, такође у XV веку, помиње у Крајини и којој су, по свему судећи, повеље издали краљ Твртко II и херцег Влатко.[25]

Задржимо се, међутим, на браћи Качић. До сада није пронађен њихов помен у дубровачким актима после 1422. године. У изворима Дубровачког архива они се увек наводе или као Качићи или им се презиме не наводи. Уједно се, као што смо показали, помињу искључиво као осумњичени за недостатак контроле над својим људима који гусаре по Јадрану. У два извора, који су научницима много дуже познати, они се помињу као властела и то без титуле, а у једном од тих докумената њима лично краљ Босне гарантује привилегије. Ради се о повељама краља Остоје из 1417. и војводе Јурја Војсалића од 12. августа 1434. године.[26] У првој су Вукашин, Баран и трећи брат Јурај дестинари, док се у другој помињу као племићи поново потчињени Радивојевићима. Ове две повеље, од којих је прва сачувана само у два преписа и то у преводу, дуго су збуњивале научнике и доводиле до погрешне идентификације личности које се у њима помињу.

Наиме, у првој повељи, у оба преписа и превода (на латински и италијански), Вукашин, Баран и Јурај се наводе као Вукачићи, док се у другој (која је сачувана у словенској верзији) наводи Баран Вукчић са братијом. Постоји могућност да се отац браће Качића звао Вукац, а могуће је да се радило и о грешци која је из прве повеље пренета и у другу или о некаквој погрешној аналогији услед које би се родовско презиме Качић заменило са очевим Вукачић јер је у Босни у то време практиковано

[25] Ђ. Тошић, „*Двије босанске повеље из XV вијека*“, ИЧ 40-41 (1993-1994) 19-42. (даље: Тошић, *Двије босанске повеље*)

[26] Повеља из 1417. године: S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine JAZU 10 (1878) 42-43; S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (даље: *Listine*) *VII*, Zagreb 1882, 240-241; *Listine* IX, Zagreb 1890, 433-434; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 103-104; M. Brković, „*Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*“, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 26/13 (1986/87) 225-235 (даље: Brković, *Povelja iz godine 1417*); M. Brković, „*Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću*“, Croatica Christiana Periodica 21/39 (1997) 1-18 (даље: Brković, *Značaj i važnost*); M. Brković, „Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Gornjeg primorja u XV. stoljeću“ u: *Hrvatski rasadnik*, Zagreb – Gradac 1999, 125-142. Повеља из 1434. године: F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1858, 377-379; Fermendžin, *Acta Bosnae*, 145. Постоје извесне разлике у тексту латинског, односно италијанског превода повеље из 1417, па су тако Радивојевићи јасно одвојени од Вукачића у латинској верзији. Видети: Brković, *Značaj i važnost*, 13-15.

да деца носе патронимик[27], док су у Далмацији већ тада постојала породична или родовска презимена у активној употреби. У сваком случају, све док овај проблем није решио С. Ћирковић, бројни научници су нудили погрешне интерпретације о идентитету браће Качић.[28] Прво је В. Клаић сматрао да се ради о деци Вукића, брата Јурја Радивојевића.[29] Његову идеју преузели су, поред аутора појединих синтеза о средњовековној Босни, и други историчари.[30] Ова теза је била неоснована већ самим тим што се у Војсалићевој повељи из 1434. помиње Вукићев син Вук, потпуно одвојено од Барана и његове братије. Другу тезу понудио је М. Брковић који је сматрао да су „Вукачићи“ или „Вукчићи“ заправо Војсалићи, рођаци Јурја Војсалића, који су презиме Вукчић носили по узору на свог претка великог војводу Хрвоја.[31] И та теза, коју је у скорије време од Брковића преузео А. Шкегро[32], неоснована је пошто Војсалић не би потчинио Барана и његову породицу Радивојевићима да му је он био први рођак.

Остоја је Качићима и њиховим потомцима потврдио насеља Макар, Дрвеник, Пасичина, Милуша и Лапчањ (Градац)[33], позивајући се на акте ранијих босанских владара – бана Стјепана II и краља Твртка, што би могло значити да су привилегије рода Качића биле регулисане још у XIV веку, мада не постоји сачуван документ о томе.[34] Краљ наводи да нико од Хумљана не треба да буде над њима, што није само у вези са тим што је Крајина у време босанске власти у приморју увек гравитирала према Хуму, већ и са тим што су претенденти на непосредну власт над Крајином били управо хумски великаши – Радивојевићи који су се сада налазили у табору обласног господара Сандаља Хранића.[35] Остоја је наградио Качиће

[27] Презиме формирано на основу очевог имена (прим. аут.)

[28] Ћирковићев закључак су усвојили С. Мишић, *Хумска земља*, 81-82, 147 и Рудић, *Босанска властела*, 113.

[29] Klaić, *Poviest Bosne*, 257; Klaić, *Hrvatska plemena*, 25-26 (нап. 3).

[30] Ћоровић, *Хисторија Босне*, 419-420; *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo 1942, 450; Тошић, *Двије босанске повеље*, 38-39; M. Ančić, „Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne“ u: *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 76-78. Уп. Ковачевић, *Знамените породице*, 204 и С. Ћирковић, „*Русашка господа*“, ИЧ 21 (1974) 13, који дестинатаре повеље из 1417. не идентификују прецизно, али их не бркају са Радивојевићима и другим великашким породицама.

[31] M. Brković, *Povelja iz godine 1417*, 230-231; M. Brković, *Značaj i važnost*, 7-8.

[32] Ante Škegro, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb 2002, 172-173.

[33] За убикацију поменутих топонима видети - M. Brković, *Značaj i važnost*, 8-9 и A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984, 227-234.

[34] *Listine VII*, 240-241.

[35] Ravlić, *Makarska*, 65; Рудић, *Босанска властела*, 110-117.

управо зато што су били на његовој страни у сукобу са Сандаљем.[36] Важно је рећи и да Качићи никада нису навођени са титулом, нити као „Хумљани". Они нису завладали тим просторима као босанска властела након уласка Крајине у састав Босне, већ су били затечено ситно племство (*nobiles*, жупанијско племство) католичке вере.[37] Повеља из 1417. једини је документ у коме се Вукашин Качић помиње први, док у свим осталим документима прво место заузима Баран, највероватније као старешина рода.

Не може се поуздано утврдити колико је дуго кнез Иваниш Нелипчић, који је ненадано наследио Хрвојеве приморске поседе, имао власт над Крајином, нити када је превагу однео Сандаљ Хранић. Јурај Војсалић, који је на кратко потиснуо Косаче на простору десне обале Неретве вратио је, 1434. године, Радивојевићима све територије које им је одузео Сандаљ у време када су се разишли са њим. Под њихову власт вратио је и Барана Качића са братијом и њиховим поседима. Међу враћеним селима помињу се у Крајини – Заходи (Бићина), Живогошће, Тучепи, Котишина, Макар, Баст и Виница.[38] Нека од ових места већ су навођена као села Качића 1417. године. Показало се, а то ће бити још израженије у другој половини XV века, да је ситна крајинска властела успевала да се уздигне до извесне самосталности само у повољним околностима, док су им иначе били надређени великаши из Хума.[39] Генерација Качића у којој су главну реч водила браћа Баран и Вукашин, опстала је на историјској позорници у периоду 1413-1434, а њихови потомци ће свој тренутак за излазак из анонимности наћи у време кризне ситуације 1451/1452. године.

Будући да су Качићи у другој половини XV века већ били предмет обраде више историјских студија, ми се нећемо дуже задржавати на фактографији која се односи на период 1451-1500, већ ћемо само размотрити нека имена и њихову везу са претходном генерацијом Качића. Наиме, први Качић на кога наилазимо после 1434. је Грубиша који са другим Крајињанима (али као први међу њима) 16. јула 1452. подноси предлог Млечанима да Крајина пређе у млетачке руке, у време док је херцег Стефан Вукчић, осим рата са Дубровником, морао да се носи и са побуном сина Владислава и Радивојевића и да се обраћа за помоћ Млечанима.[40] Преговори су били успешни и укључивали су помоћ

[36] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 245-246.
[37] Ћирковић, *Народ Качића*, 31.
[38] Видети нап. 33.
[39] Мишић, *Хумска земља,* 187, 194-195.
[40] *Listine IX*, 430-432; С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 175-199; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 167-169; Ћирковић, *Народ Качића*, 29.

Млечана у изградњи тврђаве у Макру, који се наводи као постојбина (*antiga patria*) Качића.[41] Крајињани су тражили да нико не буде над њима од Омиша до Неретве и да бирају свог кнеза. Ова серија докумената из периода мај-новембар 1452. доказује да Качићи нису тек ситна властеоска породица, већ читав род, већа друштвена група са елитним статусом међу становништвом Макарског приморја јер се често крајинска посланства називају Качићима.[42] Најзначајније за овај прилог је да је Грубиша донео Остојину повељу из 1417. на оверу и добио је 22. јула 1452.[43] То је већ први показатељ да су Качићи прави дестинатари изворне повеље и да је Грубиша, за кога претпостављамо да је Вукашинов син, нови старешина рода. Крајина се, међутим, убрзо вратила у руке Косача и Радивојевића.

Следећи Качић који се именом помиње је Вукмир Качић 1471/2.[44] који сарађује са дотадашњим љутим непријатељем Иванишом Влатковићем Радивојевићем[45], а затим Иван Качић чији је влашки џемат пописан у дефтеру Херцеговачког санџака из 1475/77.[46] У исто време, као баштиник у селима Макар, Полажде и Грнча, уз одобрење санџакбега, помиње се и Стипан Марковић, за кога основано претпостављамо да је Качић.[47] Дефтер је проблематичан сам по себи, не само његово издање, јер читав регион Крајине још увек није трајно постао турски и због тога су сви становници пописани у статусу Влаха, дакле граничара, и то у оквиру краткотрајне нахије Хумска земља, која се налазила на десној обали Неретве, и у којој се као извесна целина наводи и „Приморје“.[48] Као

---

[41] *Listine IX*, 432-433; Klaić, *Hrvatska plemena*, 20; Ћирковић, *Народ Качића*, 25, 30; M. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 262-274. Качићи су 1452. страховали да је Владислав Херцеговић намеравао да Иванишу Влатковићу преда њихова места. Тврђава у Макру није била изграђена ни 1476. Видети: И. Божић, „*Млечани према наследницима херцега Стевана*“, Зборник Филозофског факултета у Београду 6-2 (1962) 123-124.

[42] *Listine IX*, 415-416, 421-422, 424-434, 449-451, 454-456; Klaić, *Hrvatska plemena*, 26-27.

[43] *Listine IX*, 433-434.

[44] M. Šunjić, *Dalmacija u XV vijeku*, Sarajevo 1967, 71-72.

[45] Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 80-82; Ћирковић, *Народ Качића*, 31 (нап. 41); Мишић, *Хумска земља*, 105. Само део Качића се придружио Иванишу Влатковићу, док му се други део и даље супротстављао.

[46] ur. A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Monumenta Turcica II/3, Sarajevo 1985, 89-95 (даље: Aličić, *Poimenični popis*); Мишић, *Хумска земља*, 180-185. Читава Крајина је подељена на џемате војводе Дадоја и Ивана Качића и на Дадоју потчињен џемат Стипана, сина Вукановца. Качићу припадају Котишина, Драшница, Јаричко, Рашћане, Врхдол, Тучепи, део села Макар. И неидентификовани војвода Дадоје држи више села која су припадала Качићима.

[47] Aličić, *Poimenični popis*, 92.

[48] В. Трпковић, „*Вилајет Приморје*“, Годишњак Друштва историчара БиХ (=ГДИ БиХ) 14 (1963) 229-237; Б. Ђурђев, „*Поводом издања Дефтера за Херцеговачки санџак из 1477.*

посланик Крајињана у Дубровнику наводи се 1481. Бартул Качић који покушава да, у сарадњи са Мађарима, брани град Кош на ушћу Неретве.[49] Велика турска акција против Качића забележена је 1498/99. након побуне неког Жарка[50], док се априла 1499. као кнез целе Крајине, а у новембру 1500. и целе Августинове Хумске, титулише Јурај Марковић Качић[51]. Јурај се наводи као турски поданик и млетачки пријатељ који је већ 15 година (дакле од 1485. године) на том положају. Чини се да су се Качићи из Горњег Приморја дуже опирали турској власти од оних у Доњем Приморју и да су се делом иселили на Хвар и Брач у сарадњи са Млечанима.[52] Јасно је да стоји тврдња да су се Качићи поделили на присталице Турака, Млечана, Мађара, Радивојевића, Косача итд.[53]

Сва ова имена налазимо у родослову, иначе сиромашном подацима који нису генеалошке природе, који доноси Андрија Качић-Миошић у свом „Разговору угодном народа словинскога“ (1756, 1759), позивајући се на званично родословно стабло Качића које се налази у Макарској канцеларији. Занемарујући почетне легенде које се односе на ранији период, већина донесених података се у потпуности слаже се оним што нуде други историјски извори из XV века (видети родословну таблицу). У генеалогији налазимо браћу Барана и Вукашина, Вукашинове синове Вукмира и Грубишу, Барановог унука Стипана, сина Маркова и његовог сина Јурја (Марковића), Вукашиновог унука Бартула и његовог сина Жарка. Ту је и њихов рођак Иван, који има свој џемат у Котишини.[54] Недостаје само трећи брат поменут у повељи из 1417. – Јурај, али могуће да је он нестао из породичног сећања јер није оставио потомство. Према датом родослову, у првој познатој генерацији Качића у XV веку, Баран је

године“, ГДИ БиХ 38 (1987) 118; Ravlić, *Makarska*, 74; Glibota, *Povijest Donje Neretve*, 37. Изгледа да се власт на Макарском Приморју често мењала у периоду од 1465. до 1500. и да су Турци већи део ове области заузели 70-их година, да би касније изгубили неке територије које ће коначно повратили тек пред сам крај XV века. У дефтеру за Херцеговачки санџак из 1475/77. уписана су готово сва села у Крајини, као и неколико села надомак Омиша (Рогозница, Кучиће).

[49] Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 134, 140-142.

[50] Klaić, *Hrvatska plemena*, 27; Ravlić, *Makarska*, 75.

[51] M. Sanudo, „*Odnošaji skupnovlade mletačke prama Južnim Slavenom*“, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 5 (1859), 145; Klaić, *Hrvatska plemena*, 27-28; Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 140 (и нап. 119). У задрузи Качића-Марковића нађен је 1510. примерак Летописа попа Дукљанина.

[52] Горње приморје је појас од Неретве до Живогошћа, а Доње приморје појас од Живогошћа до Вруље (прим. аут.)

[53] Ћирковић, *Народ Качића*, 30-31.

[54] A. Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Dubrovnik 1886, 279-284. (даље: Kačić, *Razgovor ugodni*)

имао седиште у Макру (Доње Приморје), а Вукашин у Бристу и Лапчању (Горње Приморје). Помињу се још двојица браће – Вукић и Андријаш који су имали седиште у Подаци и Котишини (Доње Приморје). Као што се да установити, управо се огранци Качића из Доњег Приморја помињу као турски поданици (Иван, Стипан, Јурај), док се они из Горњег Приморја (Грубиша, Вукмир, Бартул, Жарко) помињу у преговорима са Млечанима, Мађарима, Дубровчанима и хумском властелом и у борби против Турака.

На основу поређења свих извора, можемо закључити да су Качићи у Крајини и на Макарском приморју били јединствен род који се профилисао у немирним временима босанске власти у Далмацији и који је, лавирајући између сукобљених страна на том простору, успевао да се повремено наметне као значајан фактор локалне политике. Установљено је да су Качићи с краја XV века директни потомци оних са почетка истог столећа и наследници њихових положаја, привилегија и поседа широм Приморја. Док је са коначним турским освајањем Босне, Херцеговине и Далмације дошло до опадања или пропадања крупних великашких породица и родова, ситна локална властела успела је да опстане и да се интегрише у сваки нови режим, био он угарски, турски или млетачки, преживљавајући чак и повремене међусобне поделе. Управо стога су Качићи крајински кнезови и у XVII и XVIII веку, стога дају бројне црквене великодостојнике на свом матичном простору и стога су њихови потомци и данас присутни на простору Макарског приморја. То најексплицитније показује да је овај род био „феномен дугог трајања“ кога су обележили идентитет и способност прилагођавања.[55]

[55] Kačić, *Razgovor ugodni*, 281-283; Ћирковић, *Народ Качића*, 23, 31-32; M. Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Gradac 2002.

Neven Isailović

REMARKS ON THE KAČIĆ FAMILY IN MAKARSKA LITTORAL IN THE FIFTEENTH CENTURY

Summary

The article covers the history of the Kačić family in the region between the rivers of Cetina and Neretva, known as Krajina (the Marches) or Makarska Littoral in the XV century, during the Bosnian rule. The primary goal of the research was to establish connection between various persons who carried the surname Kačić in the period 1413-1500. The secondary goal was to correct the identification of the persons mentioned in the King Ostoja's Charter of 1417 and duke Juraj Vojsalić's Charter of 1434. and to explain that those persons, wrongly identifed as the Radivojevići or the Vojsalići, were, in fact, the Kačići of Krajina.

The Kačići were an important clan of local gentry, already present in Makarska Littoral upon the arrival of Bosnians in XIV century. Their influence was strongest in the communities of the region where they formed the elite and were a substantial part of population. Family ties between every mentioned Kačić have been established and the genealogy of the clan has been reconstructed.

In the available historical sources, the Kačići were mentioned in different contexts. In documents of the early XV century from Dubrovnik they were being continuously accused of negligence concerning the piracy comitted by their people. In Bosnian charters of the same period they were either beneficiaries or were mentioned as a notable gentry clan. Finally, in the Venetian and Dubrovnik sources of the second half of XV century we see them trying to survive in the times of crisis, negotiating with every important political player in the region.

The Kačići rose to greater power and independence in situations when the higher nobility was feuding with the king and during the stuggle between the regional lords. Otherwise, they would return to anonimity and dwell in the shadow of the magnates of Humska zemlja to which Krajina was attached. Therefore, they strived to become direct subjects of a king or a magnate who would grant them local autonomy. Despite the divisions in the late XV century, the Kačić clan has survived up until today thanks to its feeling for both identity and ability to adapt.

РОДОСЛОВНА ТАБЛИЦА КРАЈИНСКИХ КАЧИЋА У XV ВЕКУ

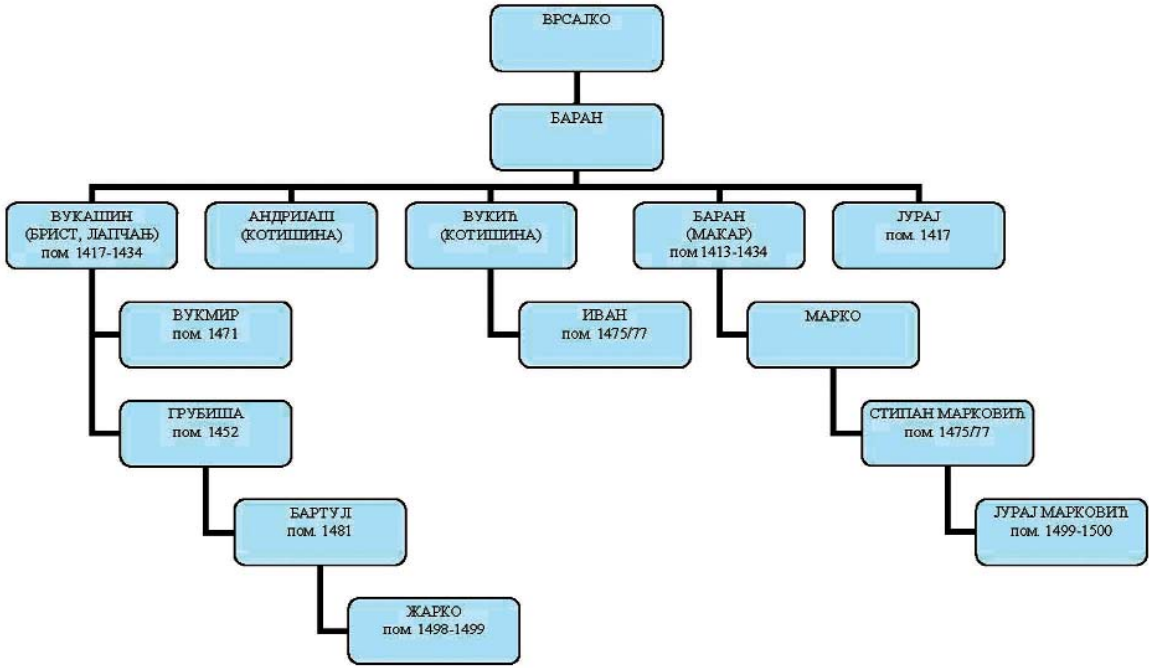

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 133-155
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 133-155

УДК : 94(497.11)"14/15"

Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

РУДНИК ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ У XV И XVI ВЕКУ

Апстракт: Тема рада је рударство на планини Рудник од османског освајања до краја 16. века. Посебна пажња посвећена је рударским и топиничарским радовима, као и власничким и закупничким односима у тим делатностима. Део рада посвећен је варошици Рудник и околним селима, с нагласком на особеностима рударских насеља и њихових житеља.

Key words: Ottoman Empire, Rudnik, mining, metallurgy, silver.

Рудник је био један од најзначајнијих рудника и тргова у српској средњовековној држави. У дубровачким изворима први пут се помиње 1293. године.[1] У првој четвртини XIV века, за превласт над њим борили су се српски краљеви Драгутин и Милутин, а, затим и њихови наследници Владислав II и Стефан Дечански. У династичке сукобе били су увучени и Дубровчани из Рудника, што је Стефану Дечанском послужило као повод да 1324. године позатвара све дубровачке трговце у својој држави и одузме им имовину.[2]

Због близине нестабилне северне границе, Рудник је био изложен повременим угарским нападима, од којих је онај из 1359. године завршен привременим освајањем.[3] И у време распада српске државе, у рату жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара вођеном почетком седамдесетих

[1] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Београд 1962, II (у даљем тексту: Динић, *За историју*) 4-6

[2] Динић, *За историју*, II, 4-5; Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, *Зборник радова Народног музеја у Чачаку*, XIV (1984) (у даљем тексту: Храбак, *Рудник*) 8-9.

[3] Динић, *За историју*, II, 5; Храбак, *Рудник*, 9.

година, Рудник су три пута заузимале противничке војске.[4] Тек од 1373. године, када је коначно припао кнезу Лазару, за Рудник је почело мирно раздобље, које је трајало све до првог османског освајања Деспотовине 1439. године.[5]

У Руднику је представник краљеве власти био заповедник утврђења – кефалија. На челу локалне самоуправе били су изборни кнез и веће, чије устројство још увек није познато. Значајну улогу у Руднику имали су и закупци царине, најчешће Дубровчани или Которани.[6]

У Руднику су, поред локалног српског становништва, постојале бројне насеобине Саса и Дубровчана, а било је и становника из других приморских градова, па чак и Млечана и Фирентинаца.[7]

У рударске послове на Руднику била је укључена и српска властела, чији је најистакнутији представник био велики челник Радич. Он је, поред поседа широм Деспотовине, имао и десетак села у рудничком крају, као и рударске јаме и топионице. Рударска постројења на Руднику поседовали су и манастири и црквени достојанственици.[8]

Главни производ Рудника било је сребро, а у топионичарском процесу узгред су добијане велике количине олова. На појединим рударским локалитетима у руди је било и бакра, што је омогућавало значајну производњу тог метала. Документи о пословању рудника нису сачувани, а бројни дубровачки извори о трговини и транспорту рудничких метала, не пружају могућност ни да се приближно одреди ниво производње.

Једини податак који се донекле може анализирати односи се на годишњи закуп рудничке царине, која је 1423, године износила 600 литара (око 200 кг) сребра.[9] Закуп је обухватао владареву десетину од руде и

[4] Динић, *За историју*, II, 4-6; Храбак, *Рудник*, 7-11.
[5] Динић, *За историју*, II, 9-10.
[6] Храбак, *Рудник*, 18-20.
[7] Храбак, *Рудник*, 18.
[8] Динић, *За историју*, II, 18. О рударској делатности великог челника Радича сведочи његова ктиторска повеља манастиру Кастамониту на Светој Гори издата 1430/31. године. Њом се обавезао да, док је жив, манастиру Кастамонит даје 20 литри сребра за куповину жита и две литре за болницу, а да, после његове смрти, уместо сребра, братство добија приходе од његових седам села и пола делова рударских јама у Руднику и пола топионица (кола), које је имао у свом селу Каменици. Друга половина требала је да припадне његовој задужбини, манастиру Враћевшници (*Исто*; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 172-173). После смрти великог челника Радича, деспот Ђурађ је његов манастир Враћевшницу поклонио митрополиту Венедикту, који је, поред манастирских села, добио и половину његовог власничког удела у јамама и половину топионица (Спремић, *Деспот Ђурађ*, 591).
[9] Динић, *За историју*, II, 15.

десетину од сребра, тржне таксе и порезе и приход ковнице. С обзиром да се ради о периоду успешне производње у Руднику, може се закључити да је то био рудник средње величине. На то упућује и поређење са босанском Сребрницом, у којој је 1417. године закуп с 2.400 повећан на 3.100 литара сребра, што је четири-пет пута више него у Руднику.[10]

У околини Рудника постојала су још два насеља, Сребрница и Селца (Сеоца), која се у изворима помињу од краја XIV века. У Сребрници је био летњиковац српских деспота, па се може претпоставити да је место служило за одмор, док су Селца била рударско насеље са сопственом царином од 50 литара сребра.[11]

Од дела рудничког сребра, кован је новац у локалној ковници, док је део продаван трговцима. Рудничка ковница радила је од оснивања рудника до пада Деспотовине.

* * *

После смрти деспота Лазара 1458. године османска војска освојила је тврђаву Островица и потом трајно заузела Рудник. Османска управа у Руднику није донела битније промене у свакодневном животу становништва. Улога локалних органа власти и даље је била значајна, а настављена је и примена постојећег рударског законодавства и обичајног права. Присуство османских власти сводило се на малобројни гарнизон у оближњем утврђењу Островица и неколико службеника, који су контролисали рад рудника и прикупљање пореза и тржних такси. Према попису из 1476/7. године Островицу је бранило између 12 и 15 мустахфиза (чувара),[12] а у Руднику још увек није било трајно настањених становника исламске вероисповести.[13] Они се наводе тек у дефтеру сачињеном четири деценије касније. Међутим, и тада, исламска заједница била је малобројна, а сачињавао је 31 порески обвезник,[14] што је свега 4,5 одсто у односу на укупан број становника Рудника (види графикон 2). Ни удео муслимана у власничкој структури рудника и топионица и трговачком обрту није био

[10] *Исто*, II, 16.
[11] Динић, *За историју*, II, 18-22.
[12] Тачан број мустахфиза не може се поуздано одредити, јер су два од дванаест тимара била колективна, а у попису није наведено да ли су уживаоци њихових прихода обављали службу у целости или на смену (А. Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, I-III, Чачак 1984-1985 (у даљем тексту: Аличић, *Пописи*) I, 261-272).
[13] Аличић, *Пописи*, I, 23-26.
[14] *Исто*, I, 275.

много већи, јер се они не наводе међу закупцима рудника, као ни међу лицима која су локалне приходе узимала у подзакуп.[15]

Османски Рудник налазио се на северозападној страни Великог Штурца на левој обали Јасенице. На том локалитету, познатом по имену Градови, очувани су остаци утврђења с четири куле на угловима.[16] На основу теренских истраживања види се да су рударски радови почињали већ на ободима града, док се на обалама Јасенице одвијала топионичарска делатност, о чему, поред великих количина сачуване троске, сведоче и писани извори.[17]

Први пописи Рудника не пружају скоро никакве податке о урбаној структури града, јер се у њима наводи изузетно велики број хришћанских махала; 1516. било их је чак 53, са по десет-петнаест пореских обвезника.[18] Стога је скоро извесно да оне нису имале територијални, већ струковни карактер, и да су биле устројене по рударским дружинама.

У Руднику је постојала велика занатско-трговачка чаршија, а место је имало статус пазара. О великом трговинском промету сведоче значајни приходи од тржне царине и ихтисаба.[19]

Становници Рудника су попут житеља већине рударских градова, поред рударства имали још једну, додатну, производну делатност. За Рудничане то је било виноградарство. Они су поседовали, или су узели у закуп, велики број винограда, који су се налазили на више од десет локација у селима и на манастирским имањима у рудничкој регији.[20]

Рудник, рударско насеље и околна села, чији су становници обављали рударске и помоћне службе, представљали су владарево имунитетно добро – хас. На Руднику султанов хас је обухватао само неколико села, што је неуобичајено мало и у несразмери с величином рудника. Разлог за то је погранични положај Смедеревског санџака, у коме је, због потреба војске, предност имао тимарски систем.

---

[15] (Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: MAD) 656.

[16] V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 198.

[17] *Исто*; В. Симић, *Рударска прошлост рудничке планине у Шумадији I-IV*, Рударски гласник 6 (1971) 1; Tapu tahrir defterleri, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: TD) 1007, 27; MAD 7534, s 1079.

[18] То се односи и на четири махале назване по поповима, којих је, у то време, у Руднику било седам (Аличић, *Пописи*, I, 275-286).

[19] Аличић, *Пописи*, I, 288, 367; II, 7.

[20] У попису 1516. уписана су бројна села у којима се виногради обрађују „спољa“, али се при том не наводи ко их обрађује. То је учињено тек у попису из 1530, у коме се виногради Рудничана помињу у седам села и на четири манастирска имања. Може се претпоставити да је раније број таквих места био већи, јер су године које су претходиле поменутом попису обележиле крупне демографске промене и пад свих привредних активности (*исто*, I, 379-373).

Неколико села налазило се у околини Рудника, а неколико код Мајдана, другог по важности рударског центра на планини Рудник. Низводно од Рудника, на реци Јасеници, налазило се село Јармазовац, данашње село Јарменовци, чији су становници обављали помоћне службе, везане за допремање дрвета и ћумура. У раном периоду османске власти сличан статус имало је и село Горња Јабланица, као и мањи део становника Рудничке Островице.[21] Рударска насеља Равне и Рудничиште основали су становници Рудника, у близини новоотворених рударских постројења, а први пут су уписана 1516. и 1521/23. године. Равне је највероватније изграђено на месту данашњег Рудника, а Рудничиште код села Злокуће у близини Језера, једног од најважнијих рударских локалитета на планини Рудник.[22]

Најстарија рударска насеља у рејону Мајдана била су Горња Г(К)расовица и Коларица, која су се налазила код данашњег места Красојевац у близини Бездана и Мајданске реке.[23] У попису из 1516. године, за оба насеља наводи се и да су рудници сребра и да имају по неколико топионица.[24] Теренским истраживањем, на тим локалитетима уочени су остаци рударских насеља и старих рударских и топионичарских радова великих размера.[25] Део становника Коларице настанили су село Опашево, а као разлог је наведен недостатак воде у њиховом месту.[26] Пошто је Коларица била на Мајданској реци, јасно је да у селу није било довољно пијаће воде, због затрованости околних водотокова. Од средине тридесетих година, међу рударским насељима у том крају наводи се и село Вујосава. О положају тог села сведочи истоимени потес у атару села Мајдан, у близини рејона Чесмице, код кога су уочљиви остаци насеља и бројних рударских радова.[27]

На основу до сада изложеног, може се закључити да су већ у раном периоду османског рударства на Руднику постојала рударска насеља и

[21] Аличић, *Пописи*, I, 25, 26, 287.

[22] *Исто*, I, 290, II, 9. Према А. Аличићу, села Равне и Рудничиште налазила су се на месту данашњег насеља Рудник. Међутим, у пописима из 1560. и 1572. године, за Рудничиште се наводи и друго име Злокућани (*исто*, III, 20, 251), што одговара месту Злокуће, у близини Језера.

[23] Село Горња Красовица наводи се у пописима и као Горња Грасовица, Горњи Грасовац и Горњи Грасовци. Село Коларица није убицирано под тим називом. Међутим, у пописима из 1560. и 1572. године наводи се да је други назив Коларице Доњи Грасовци (Аличић, *Пописи*, III, 20, 252), што, поред других података, упућује на закључак да се ради о суседним селима.

[24] Аличић, *Пописи*, I, 289-290.

[25] Simić, *Razvoj*, 196, сл. 56.

[26] Аличић, *Пописи*, I, 290.

[27] А. Аличић је име села прочитао као Војесава, претпостављајући да се ради о селу Војковци у општини Топола (Аличић, *Пописи*, II, 236).

рударско-топионичарски радови у близини свих најважнијих археометалуршких налазишта, која су лоцирана на западним и југозападним падинама планине, око Језера, Чесмице, Бездана и Мајданске Реке, а на северозападној страни код места „Градови“ и „Миса“.[28]

Укидањем влашких, и привилегија других полувојних редова, велики број села у Смедеревском санџаку стекао је рајински статус. Део тих села претворен је у тимаре, а део припојен царским хасовима. На тај начин, већ крајем двадесетих година XVI века, повећава се број села на старом рудничком хасу, док је у нахији Сребрница формиран нови хас. Та села, међутим, нису била укључена у рад рудника и нису уживала повластице рударског становништва.[29]

* * *

Због недостатка годишњих обрачуна,[30] до сазнања о производњи у Руднику може се доћи само анализом посредних података, који се налазе у пописним дефтерима, регистрима закупа, постављењима службеника, судским споровима и другим врстама докумената.

У попису Рудника из 1476/7. године није наведен приход од владаревог дела сребра, који представља показатељ рударске производње. Уписан је само приход од таксе наплаћиване у калхани – чистиљи, која је, у то време, износила једну акчу за сваку лодру нерафинисаног сребра. Те године, од таксе је скупљено 280 акчи,[31] што значи да је у калхани пречишћена количина од 280 лодри нерафинисаног сребра. У Руднику, као и у још неким местима, лодра је тежила 120, а не уобичајених 115 дирхема.[32] Та чињеница, као и новија сазнања да је у Османском царству, до краја XVII века, у званичној употреби био тебриски (3,072), а не руми (3,207) дирхем,[33] омогућавају да се израчуна тежина нерафинисаног сребра од 103,2 килограма.

[28] V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 198.

[29] Аличић, *Пописи*, I, 367-372, II, 234-240.

[30] За руднике Кучајна и Мајданпек, који се такође налазе у Смедеревском санџаку, сачуван је велики број годишњих извештаја, са детаљним подацима о пословању и производњи тих рудника (Bab-i defteri, Başmuhasebe kalemi, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: D.BŞM) 79, 2-7; D.BŞM 61, 1-88; Ali Emiri Tasnifi, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: AE) Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3).

[31] Аличић, *Пописи*, I, 26.

[32] Тежину рудничке лодре израчунали смо на основу података из пописа 1516. године, а сам поступак објашњен је у тексту који следи.

[33] На примену тебриског уместо византијског или руми дирхема указали су Х. Сахилиоглу, а потом и Е. Херциг и Г. Агоштон (H. Inalcik, „Introduction to Ottoman Metrology“, *Turcica*, XV

Током процеса ишчишћавања у калхани тежина нерафинисаног сребра се смањивала. Губитак у тежини варирао је за неколико процената, а у просеку је износио око 13 одсто.[34] На тај начин, може се проценити годишња производња чистог сребра (*nukre-i halis*) у Руднику на око 90 килограма.

Попис из 1476/7, међутим, рађен је непосредно након великог угарског похода, који се највећим делом одвијао на територији Смедеревског санџака. Стога подаци о производњи нису релевантни за рад рудника и могу послужити само као показатељ погубног дејства ратног окружења на рударство.

У наредним деценијама Рудник више није био мета напада, па су и количине добијеног сребра биле неупоредиво веће. Током 1497/98, за годину и по дана, произведено је 1.220,6 килограма сребра (397.017 дирхема), што је на годишњем нивоу 813,7 килограма.[35]

О успешном пословању Рудника сведочи и попис из 1516. године, који пружа изузетно важне податке о производњи сребра (слика 1). Превод ставке о државним приходима гласи: петина од сребра, 403 лодре, цена [лодре] 360 [акчи], 145.080 [акчи], (*an' hums-i nukre, 403 ledre, fi 360, 145.080*).[36] На основу наведених података види се да је држави у то време припадала петина сребра, и да је укупна производња износила 2.015 лодри. Захваљујући уписаној вредности лодре од 360 акчи, и познатој цени дирхема од 3 акче, лако се може израчунати да је рудничка лодра тежила 120 дирхема. То значи да је укупна количина произведеног сребра била 743 килограма (241.800 дирхема) сребра. На основу цене лодре, такође, се може закључити да се радило о чистом сребру.

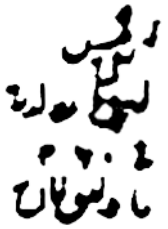

слика 1.

(1983), 318-320; E. Herzig, „A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Around 1500", *Turcica*, XV (1988), 247-249; G.Agoston, „Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. Tomus XLVII, 1-2 (1994), 15-48, 34).

[34] D.BŞM 61, 1-88; N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque natıonale à Paris*, II, La Haye, 1964, 228.

[35] R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, I Europaeische Türkei, Bd. 1, Istanbul 1943, 149.

[36] TD 1007, 27. А. Аличић у наведеној приходској ставки није прочитао бројеве написане сијакатским писмом, а текст је превео: „петина шире медри . . . . ." (*Пописи*, I, 288).

Графикон 1: *Поизводња чистог сребра у Руднику од 1476. до 1560.*[37]

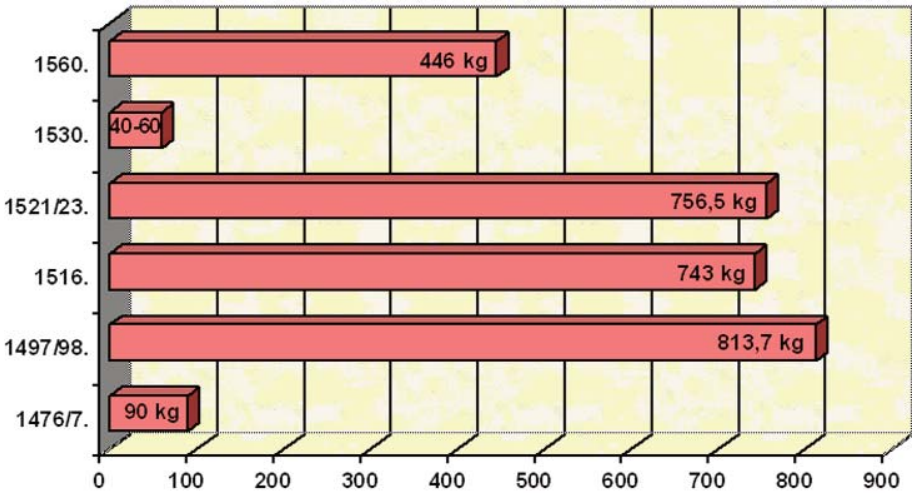

У наредних неколико година у Руднику се одржао приближан ниво производње. Према сумарном попису из 1521/23. године владарев део и даље је износио петину чистог сребра, чија је вредност била 147.755 акчи (*an' hums-i nukre 147.755*).[38] На основу наведеног податка може се израчунати да је укупна вредност произведеног сребра била 738.775 акчи, а тежина 756,5 килограма (246.258,3 дирхема). У истом дефтеру уписан је и приход рудничке калхане у износу од 2.433 акче,[39] што значи да је у њој прерађено 2.433 лодре (291.960 дирхема), односно 897 килограма нерафинисаног сребра. Уз познату количину нерафинисаног (897 кг) и чистог (756,5 кг) сребра, може се израчунати и проценат губитка прликом ишчишћавања сребра у рудничкој калхани, који је 1521/23. године износио 15,6 одсто.

[37] Производња у Руднику обрачунавана је према хиџретској – лунарној години од 354 дана (MAD 656, 251-254). То значи да наведене количине сребра треба увећати за 3 одсто да би добили обрачун који одговара хришћанском календару, односно соларној години од 365 дана [прим. аутора] .

[38] TD 135, 3b. А. Аличић је ставку државног прихода у попису Рудника из 1521/23. године прочитао: „десетина од чистог жељеза 147.755 [акчи]“ (*Пописи*, II, 7).

[39] TD 135, 3b. Аличић, *Пописи*, II, 7.

Нерафинисано, а потом и чисто сребро добијано је у два главна топионичарска центра, који су се налазили код Рудника и Мајдана. Према попису Смедеревског санџака из 1516. године,[40] у самом Руднику било је 15 топионичарских кола – чархова, од којих је 12 било у употреби, а три су била запуштена.[41] У близини Рудника радио је још један чарх у селу Равне. Рудник Мајдан опслуживале су топионице изграђене на Мајданској реци. У селу Горњи Г(К)расовац радила су три од четири чарха, а у селу Коларица три, што је укупно 23 топионичка кола[42], која су омогућавала рад далеко већег броја топионица.

На основу наведених података може се закључити да је Рудник спадао међу велике руднике сребра у европском делу Османског царства, али не и међу оне највеће, попут Новог брда, Кратова, Сидрекапсе или Сребрнице, у којима је годишња производња сребра била вишеструко већа.

Рудник је био познат и по значајној производњи бакра. Према богатству бакра, у оловно-цинканим рудиштима на планини Рудник, може се закључити да је руда бакра највећим делом вађена из источних ревира, око Бездана.[43]

О развијеној трговини рудничким бакром сведоче бројни дубровачки извори из друге и почетка треће деценије 16. века. И поред честих царинских забрана, тај вид трговине толико је узео маха да је Марин Ст. Замања (пре 1513) створио трговачко друштво, које се бавило пословима с бакром. Испоруке бакра у Дубровник биле су велике, а у три случаја наводе се количине од 30 миљара[44], што је нешто мање од 10 тона. О стабилности трговине сведочи и уједначена цена миљара бакра, која је у периоду од 1511. до 1522. године износила 20 до 21 дукат.[45]

Као крајњи корисник у трговини бакром најчешће се помиње дубровачка општина, која га је употребљавала за израду наоружања и друге потребе. Увезене количине, међутим, знатно су превазилазиле општинске потребе и, највећим делом, биле су намењене продаји на италијанском тржишту.[46] Производња бакра у Руднику очигледно је била

---

[40] TD 1007, 27; А. Аличић је реч чарх читао као самоков, назив коришћен за постројења за обраду гвожђа (Аличић, *Пописи*, I, 288-291).

[41] TD 1007, 27.

[42] TD 1007, 27-29.

[43] Simić, *Razvoj*, 35.

[44] Миљар (*milliare, migliaio*) – мера за тежину, којом је мерен бакар увожен у Дубровник. Дубровачки миљар имао је две мере. За скупље робе примењивана је тзв. „танка мера“ од 327,93 кг, а за јефтиније „дебела мера“ од 358.46 кг (С. Ћирковић, *Мерење*,144-147).

[45] Храбак, *Рудник*, 63. И два века раније, 1321. године, забележена је иста цена рудничког бакра од 20,5 дуката (исто, 16).

[46] Бакар је најчешће купован прерађен, али је било примера да је довожен и сиров. Такав бакар рафинован је хидрауличним пресама и потом продаван у Италији (Храбак, *Рудник*, 62-63).

велика, јер је, пре наведених испорука, морала подмирити локалне потребе у Смедеревском и суседним крајишким санџацима. Нажалост наведени дубровачки извори не могу послужити чак ни за оквирну процену производње.

* * *

Вероватно најуспешнији период у историји Рудника прекинула је епидемија куге, која је десетковала његово становништво. Када се упореде пописи из 1516. и 1521/23. године, уочљиво је да се за само неколико година број становника Рудника смањио за 18 одсто и да ту појаву није пратио пад производње, као што је то иначе било уобичајено. Велика је вероватноћа да одговор на ову нелогичност представља разлика између реалног времена у коме је писар, почетком двадесетих година XVI века, бележио стање у, већ зараженом, Руднику и последњег годишњег извештаја о пословању рудника, који је могао да буде сачињен месецима пре његовог доласка. Тако, на пример, ако је писар вршио попис у Руднику средином 1522. године, њему је на располагању био десет месеци стар обрачун, који се односио на период до 3. септембра 1521. године.[47] С обзиром на то да попис 1521/23. године није прецизно датиран његов временски оквир би се могао сматрати периодом у коме је у Руднику почела епидемија куге.

О пропадању рударске производње у Руднику на врло упечатљив начин сведоче подаци о закупима рудника из тог периода. Нажалост, први у низу је закуп из 1522. године, за који не знамо да ли је, и у којој мери, био умањен у односу на претходни. Те године најбољу понуду дао је Тодор син Драгише, становник махале Плавица у Руднику,[48] који је за 459.150 акчи преузео трогодишњи закуп државних прихода од рударске производње.[49] Већ следећи закупац, такође мештанин, Димитриј син Николе из Јованове махале, добио је закуп понудивши за четвртину мањи износ (344.448).[50] У наредном периоду, болест је већ толико узела маха, да је Петар син златара, 1528. године, за скоро исти износ (344.540), преузео шестогодишњи

[47] На основу евиденције закупа у Румелији из двадесетих и тридесетих година XVI века види се да је обрачунска година у Руднику увек почињала првог Шевала, десетог месеца у хиџретском календару (MAD 656, s. 251-254).

[48] Махала Плавица се не наводи у пописима Рудника из тог периода (Аличић, *Пописи*, I, 275-287, 359-367). Из једног судског спора сазнајемо да је Плавица био назив брда код касабе Рудник, на коме су се налазила рударска постројења (MAD 7534, s 1079). По свему судећи на том брду постојала је и рударска насеобина.

[49] MAD 656, s. 251

[50] *Исто*.

закуп.[51] Приходи од рударства, међутим, чинили су мали део те суме, јер је Порта, настојећи да привуче закупце, у поменути закуп уврстила и приходе од пореза и такси из касабе Рудник и околних села, попут копнене царине, монополије, нијабета, овчарине и других.[52]

Према подацима из пописа 1530. године види се да су предузете и мере за подстрекавање рударске производње. Владарев део сребра смањен је с једне петине на једну десетину, а од посебног значаја требало је да буде одлука о отварању ковнице новца у Руднику, јер је, у то време, у европском делу Османског царства новац кован још само у Истанбулу, Једрену, Скопљу, Серу, Сидрекапси, Новом брду, Кратову и Сребрници.[53] Ковнице су остваривале велики приход, запошљавале су високо стручно особље, а њихов рад захтевао је посебан систем безбедности, који је повећавао сигурност у целој рударској регији.

Са обезбеђивањем рудничке ковнице свакако треба довести у везу насељавање велике групе војнука у девет запустелих и слабо насељених рудничких села, које је спроведено у то време. Ти војнуци су, у претходном периоду, пратили транспорте сребра из Железника и Рудишта до ковнице у Новом Брду,[54] па су вероватно и у Руднику обављали сличне послове, везане за обезбеђивање ковнице и пошиљки новца.

На основу примера из других рудника, може се претпоставити да су, услед ванредних околности, власници рударских и топионичарских постројења у Руднику могли да се, под повољним условима, задужују код државе.[55] Сва настојања Порте, међутим, била су узалудна, јер је од почетка епидемије до пописа 1530. године у Руднику умрло, или се из њега одселило, више од половине становника (види графикон 2). Део житеља Рудника настанио се у другим рударским центрима. Међу њима је био и извесни Гргур, топионичарски стручњак, који је отишао у рудник Железник код Београда. Тамо је прво обављао службу шафара – надзорника топионица, да би 1527. године постао закупац тог рудника.[56]

---

[51] MAD, 656, s. 252. По Петру названа је једна махала у Руднику. Према попису из 1516. године у њој је, с Петром, било уписано 12 пореских обвезника, а у попису 1530, осам (Аличић, *Пописи*, II, 278, 362).

[52] MAD, 656, s. 252

[53] S. Srećković, *Ottoman Mints & Coins*, Beograd 2002; Akches (*Volume Three*) Süleyman I Kanunî 926 – 974 AH, Beograd 2003.

[54] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964, 18, нап. 11.

[55] Тако је, на пример, 1566. године у руднику Кучајна, због тешкоћа с подземним водама и наглог пада производње, предузетницима био на располагању државни капитал од 300.000 акчи. Том приликом највећа позајмица износила је 50.000 акчи (MAD 2775, s 1835; D.BŞM 61, 15-29).

[56] MAD, 656, s. 253.

Графикон 2: *Верска структура становника Рудника од 1476. до 1572. године*[57]

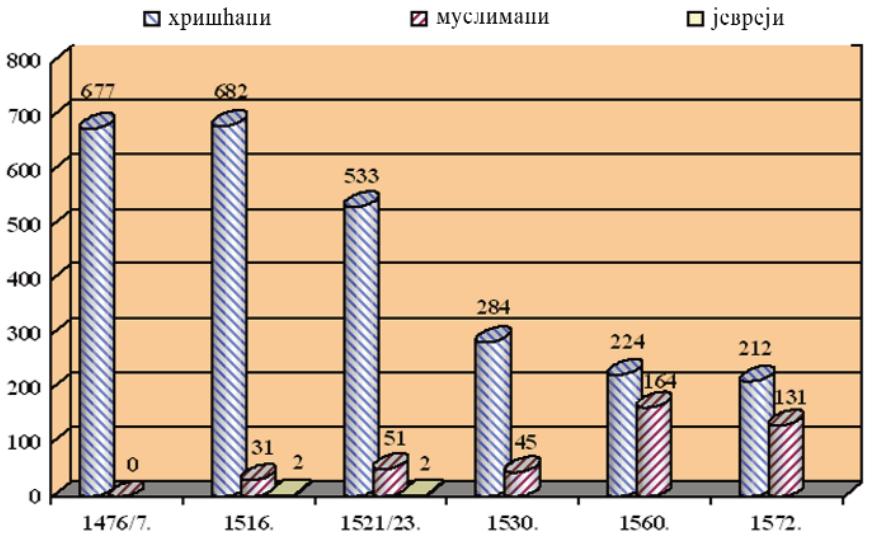

Рудник се прочуо као опасно и нездраво место, које су Дубровчани ставили на листу градова које треба избегавати.[58] Већ у лето 1522. године, бакар у Дубровник испоручили су поданици Османског царства, а не Дубровчани, као што је то раније било уобичајено. Исто је учињено и 1526. године, с тим што је, до тада устаљена цена миљара бакра од 20 до 21 дуката повећана на 27 дуката.[59] Разлог повећања цене била је оскудица, изазвана све мањом производњом, која је у наредним годинама довела до потпуног обустављања трговине бакром.

[57] Графикон је направљен према: Аличић, *Пописи*, I, 23-26, 275-288, II, 7, III, 11-17. Приликом израде графикона урачунати су само мушки пореска обвезници. Удовице хришћанке нису уврштене, јер код муслимана није постојала иста пореска категорија. Треба нагласити да су у Руднику живела и лица која нису уписивана у тимарске дефтере, већ у пописе становништва, које је уживало влашке привилегије. Тако је 1476. на челу рудничких „влаха“ био примићур Степан златар, коме је било подређено шест ожењених и један неожењени мушкарац (Аличић, *Пописи*, I, 184). У тимарским дефтерима такође нису евидентирани кадија и још неки државни службеници.

[58] Храбак, *Рудник*, 64.

[59] *Исто*, 63.

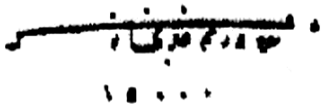

слика 2.

У том раздобљу и производња сребра претрпела је огроман пад. Према попису из 1530. године у Руднику је забележен оквирни годишњи приход од сребра и таксе на ковницу од свега 15.000 акчи (слика 2)[60] што сведочи о производњи од тек неколико десетина килограма сребра.

И у наредних неколико година стање у Руднику било је веома тешко. На надметању за нови закуп, 15. априла 1534. године, није било заинтересованих понуђача, а годишњи приход од рудника и рударских такси износио је 8.000 акчи.[61] Ковница се више не помиње, јер је Порта, због занемарљиве производње, убрзо одустала од ковања новца у Руднику, чиме се може објаснити и непостојање нумизматичких налаза.

* * *

Смртоносна зараза, која је за нешто више од једне деценије, неколико пута опустошила Рудник, престала је да хара у другој половини априла, или у мају 1534. године. То закључујемо на основу података о закупу трогодишњих прихода села новог хаса Рудника у нахији Сребрница. Када је 1531. године епидемија била на врхунцу, закуп није обновљен, а остварен је приход од само 47 акчи.[62] Међутим, када је после повлачења куге становништво почело масовније да се враћа у своје домове нагло је порасло интересовање за поменути закуп. Већ средином јуна 1534. године емин рудника Хасан преузео је закуп за 37.299 акчи. Закуп је оспорен, па је, три недеље касније, надметање поновљено. Емин Хасан поново је победио, али је морао да понуди знатно већи износ - 50.690 акчи.[63]

И поред свих недаћа, у закону о рудницима султана Сулејмана I из 1536. године, Рудник је још увек убрајан међу најзначајније руднике у европском делу Османског царства.[64] Реформе рударског законодавства и

---

[60] *An'öşr-i nukre ve resm-i darbhâne 15.000* (TD 978 (85), 106). А. Аличић је наведену приходску странку превео: „десетина од шире и порез на ковницу . . . 15.000" (Аличић, *Пописи*, I, 367).
[61] MAD, 656, s. 252.
[62] Претходни закупац био је руднички Јеврејин, који је 1528. године за трогодишњи закуп платио 8.935 акчи (MAD, 656, s. 253).
[63] MAD, 656, s. 253.
[64] F. Spaho, Turski rudarski zakoni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1-2 (1913) 32 [166].

организације пословања у рудницима, допринеле су развоју рударства у наредним деценијама, када је отворено десетине нових рудника, међу којима су и Мајданпек, Кучајна и Бах у Смедеревском санџаку.

Реформе, међутим, као да нису имале већег утицаја на рад Рудника. За поправљање потопљених и урушених јама и поткопа било је потребно много новца и времена. Поједина постројења обнављана су дуги низ година, док су нека од њих заувек напуштена. Производња је ипак постепено расла, али је просечан ниво постигнут у другој половини 16. века, од око 400-500 килограма сребра, био знатно нижи од оног из периода пре епидемије. У попису из 1560. године државна десетина од чистог сребра износила је 43.550 акчи, што одговара производњи од 446 килограма (145.167 дирхема) сребра.[65]

У дефтеру из 1572. године наведен је исти износ, па се вероватно радило о количини сребра утврђеној уговором о закупу. Уколико се пак ради о случајности тада се може закључити да је производња била незнатно мања, јер је, у међувремену, цена дирхема сребра повећана за 3 одсто.[66]

Те године, приходима мукате Рудник од 73.325 акчи припојени су приходи царског хаса бившег рудника Железник у износу од 42.063 акче.[67] Тиме је значајно промењена структура прихода на рудничкој мукати, јер је удео прихода од рударства смањен с 59 одсто на 38 одсто.[68]

У другој половини XVI века, Смедеревски санџак постао је познат по производњи муниције, којом је снабдеван велики део османске војске у европском делу Османског царства. Од олова произведеног у рудницима Рудник и Кучајна прављена је пушчана муниција и кугле за малокалибарске топове – зарбезане, а процес ливења обављан је у самим рудницима и у београдској тврђави.[69]

С обзиром на то да је олово лако топив метал, најважнији део технолошког процеса односио се на израду калупа. Тај посао надзирале

[65] Аличић, *Попис*и, III, 17, 235.
[66] TD 517; DBŞM 61, 17, 27.
[67] *Nazional-Bibliothek Wien*, MXT 158, 17-18 a-b.
[68] Удео прихода од рударства, вероватно је био мањи за још 1 или 2 одсто, јер је 1572. године приходима царског хаса припојена и ихзарија, такса за позивање и привођење оптужених лица код кадије, и предају осуђеника извршним властима. О томе сазнајемо посредно, на основу жалбе назира Хусејина, која је уследила после неколико година. Он је обавестио Порту да у Руднику нека лица неовлашћено прикупљају поменуту таксу и тако наносе штету царским приходима. Порта је 11. XII 1576. године наредила рудничком кадији да убудуће онемогући такве поступке (MAD 7534, s 1326).
[69] У истом периоду источне провинције Царства снабдеване су оловним куглама прављеним у Вану и Хакарију (*12 Numaralı Mühimme defteri (978 – 979 / 1570 – 1572)*, I-II <Özet – Transkripsiyon ve İndex>, III-IV <Tıpkıbasım>, Ankara 1996, h 131, h 151, h 671).

су тобџибаше царске тополивнице.[70] Из докумената се види да су калупи некад прављени у Истанбулу и потом превожени до одредишта, а некад су их тобџијски официри израђивали у самим рудницима и тврђавама. Тако су у Рудник и Кучајну 1566. године допремљени готови калупи, док су у Београду, током шездесетих и седамдесетих година, најчешће прављени.[71] Калупи су имали две уобичајене величине, које су одговарале пушчаним зрнима (тур. финдик, фундук = лешник) од 4 и 5 дирхема.[72] У калупима коришћеним у Руднику и Кучајни, у једној тури, ливено је по неколико десетина хиљада кугли, а у оним у Београду по 100.000.[73]

У Београду је средином шездесетих година XVI века од рудничког и кучајнског олова годишње ливено 20 серија по 100.000 кугли (2 милиона), а од почетка 1568. тај број повећан је на 30.[74] Остварени обим производње од три милиона кугли одржао се у наредном периоду и у документима се наводи и 1574. године.[75]

Средином седамдесетих година Рудник је задесила и глад, као још једна непогода, која је озбиљно угрозила производњу. Глад је погодила становништво на великој територији, а 1575. година је у тој мери била неродна, да су велике оскудице почеле већ у јесен и током зиме. Рудари су, због специфичности посла, имали првенство приликом набавке намирница, али када су испражњени магацини с државним залихама, нашли су се у тежој ситуацији од осталог, углавном руралног становништва. О трагичном стању у рудницима сведоче захтеви који су у пролеће 1576. године упућени Порти из Београдског и Скопског надзорништва царских муката. Београдски назир и кадија-муфетиш (инспектор), у чијој су

---

[70] Грешка у обликовању калупа могла је да направи велику штету. Такав случај забележен је у Београду 1574. године, када су тобџибаша Насух и буљукбаша тобџија Мехмед направили крив калуп, па су најмање једна партија изливених кугли, а можда и цела планирана количина, били неупотребљиви. Порта је због тога најстроже укорила буљукбашу Мехмеда, наредивши му да, чим у руднику Бах заврши посао око ливења гвоздене топовске ђулади, одмах крене у Београд, да би направио исправан калуп. Он је био задужен да из Рудника допреми потребну количину олова за ливење и да обучи буљукбашу београдских тобџија у прављењу калупа, чиме би престала потреба за слањем стручњака из престонице (Mühimme defteri, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: *MD*) 26, s 141 h 366, 367, s 233 h 668; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974 (у даљем тексту: Зиројевић, *Војно уређење*) 227).

[71] MAD 2775, s 116; MD 26, s 141 h 366-367.

[72] *7 Numaralı Mühimme defteri (975 – 976 / 1567 – 1569)*, I-III <Özet – Transkripsiyon ve İndex>, IV-VI <Tıpkıbasım>, Ankara 1998-1999 (у даљем тексту: *7 num. MD*) h 633.

[73] *Исто*; MAD 2775, s 116.

[74] *7 num. MD*, h 633; MAD 2775, s 116.

[75] MD 26, s 141 h 367; Зиројевић, *Војно уређење*, 227.

надлежности били рудници Кучајна, Рудник и Сребреница[76], послали су Порти неколико одвојених захтева за помоћ. Нажалост, располажемо само једним, који се односи на мењаче новца – сарафе. У документу се Порта извештава да су становници рудника веома осиромашили због глади која је владала у земљи, а да се део њих разбежао у потрази за храном. Такође се наводи да је производња опала и због недостатка готовог новца, који није могао да буде обезбеђен позајмицама, пошто у рудницима више није било сарафа. Назир и кадија-муфетиш тврдили су да ће поменути рудници потпуно опустети уколико се за њих не нађу сарафи да „сходно обичајима помажу руднике и развијају трговину". Према њиховом предлогу сарафе је требало „пописати" у Смедеревском и Крушевачком санџаку.[77] До када је трајала глад у Руднику и колико дуго су се осећале њене последице за сада не можемо утврдити.

Од осамдесетих година цена закупа рудничке мукате лагано расте, а њени закупци били су руднички муслимани. Због повољнијих понуда трогодишњи закупи завшавали су се пре рока, на крају прве или друге фискалне године. Тако је 1585. трогодишњи закуп износио 500.000 акчи, 1587. 550.000,[78] а 1588. склопљен је уговор о шестогодишњем закупу за 1.640.000 акчи, с тим што су приходима рудничке мукате придодати приходи мукате хаса Моровић.[79] Тај хас је 1578. и 1581. године издат у трогодишњи закуп за по 245.000 акчи,[80] да би 1584, због нама непознатих проблема, везаних за приходе, био издат заједно са хасом рудника гвожђа Бах за 220.000 акчи.[81]

Р. Марфи је на основу шестогодишњег закупа Рудника (1588-1594) од 1.640.000 акчи закључио да је у том руднику годишња производња

[76] Шездесетих година XVI века, рудник бакра Мајданпек био је у надлежности Београдског незарета, да би током седамдесетих и осамдесетих година, у два наврата, припадао Скопском рударском незарету (D.BŞM 79, 2-7; AE, Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; Maden mukâtaasi kalemi, *Başbakanlık Arşivi Istanbul* (у даљем тексту: D.MMK) 22704, s. 9.

[77] MAD 7534, s 598.

[78] D.BŞM 94, 7.

[79] R. Murphey, „Silver Production in Rumelia According to an Offical Ottoman Report Circa 1600", *Südost-Forschungen*, XXXIX (1980) (у даљем тексту: Murphey, *Silver*) 85, 96, 101.

[80] MAD 686, 71-72

[81] Податак се налази у попису дела рудничких муката у Румелији, који је објавио Р. Марфи (*Silver*, 101) Текст ставке прочитан с факсимила гласи: *Мукате хасова рудника Бах [и] Моровић у санџаку Смедерево од првог Шабана године 992, трогодишњи, 220.000* (*Mukataat-i hasha-i maden-i Bah [ve] Morevik der liva-i Semendire, an'gurre-i Şaban sene 992, selase sinin 220.000*). Р. Марфи је текст прочитао као мукате хасова и тржне царине рудника Моровић, закључивши да је Моровић рудник у Смедеревском санџаку с годишњом производњом од око 200 килограма сребра! (Murphey, *Silver*, 96).

сребра била 735 килограма. До таквог резултата дошао је на основу претпоставке да износ закупа представља седмину производње сребра у рудницима. Марфи је, при том, само узгред навео да проблем у рачунању могу представљати други извори прихода који су припадали закупу.[82] Имајући у виду структуру прихода рудничке мукате, којој су 1572. године припојени приходи царског хаса бившег рудника Железник[83] и заједнички закуп с хасом Моровић, може се закључити да је у случају Рудника такав приступ апсолутно непримењив.

Поред већ наведених разлога, на знатно мањи обим производње упућују и подаци о броју службеника који су у другој половини осамдесетих година представљали управу мукате Рудник. Из тог периода поседујемо два фрагмента истог регистра у који су уписивана постављења рударских службеника. У првом фрагменту су подаци за Рудник и непотпуни подаци за рудник Жежну,[84] а у другом за руднике Јањево и Заграђе (Приштина).[85] За поређење броја запослених и обима производње могу послужити и годишњи извештаји из других рудника сребра.[86]

Из наведених фрагмената јасно се види да су емине, писаре, шафаре и друге службенике постављали закупци рудника, који су им уједно били и јемци. Захтеве закупаца рудничке мукате за постављења разматрали су, а потом прослеђивали Порти, назир и кадија-муфетиш (инспектор) Београдског незарета. Након потврдног одговора и слања берата, подаци о уживаоцу службе уписивани су у надлежној дворској финансијској канцеларији, администрацији незарета и сицилу рудничког кадије.[87] Сви наведени службеници примали су дневнице од новца добијеног за закуп мукате.

У Руднику је, у поменутом периоду, било предвиђено девет служби у управи и то службе: управника – емина, двојице писара рудника и радничких хасова, шесторице пословођа – шафара, од којих су тројица

---

[82] Murphey, *Silver*, 75-86.

[83] *Nazional-Bibliothek Wien*, MXT 158, 17-18 a-b. Приходи хаса Железник дугорочно су припојени закупу Рудника и наводе се у његовом саставу и у закупима почетком 17. века (MAD 864, 4).

[84] D.BŞM 94.

[85] D.MMK 22704. У том фрагменту налазе се и два листа с неколико именовања, која се односе на рудник Ново Брдо.

[86] D.BŞM 61, 1-88.

[87] Пошто се на једном фрагменту налазе подаци о Руднику и Жежни (D.BŞM 94) рудницима који су припадали различитим незаретима са средиштима у Београду и Скопљу, јасно је да је регистар, чији су фрагменти део, настао у дворској канцеларији задуженој за пословање рудника (*Maden mukâtaasi kalemi*). Архивисти су накнадно, листове поменутог фрагмента, погрешно повезали. То је утицало на нетачну пагинацију, због које, приликом цитирања, нећемо наводити бројеве страна тог документа.

били задужени за снабдевање ћумуром и дрвеном грађом (сувари шафари), двојица за надзор рудника (жолски шафари) и један за рад топионица (шафар чархова). Међутим, било је упошљено само шест људи. Један писар објединио је две писарске службе, а по једна служба сувари и жолског шафара остале су упражњене.[88] Наведена бројност и структура управе мукате Рудник сведоче да је, у то време, производња у тамошњем руднику тешко могла достићи и половину од 735 килограма, на колико ју је проценио Марфи.

На то указују и други посредни подаци. Од друге половине осамдесетих година, периода у коме почиње велика инфлација у Османском царству, мења се начин исплате закупа. Део закупа мукате, који се односио на хасове и локалне порезе и таксе и даље је исплаћиван у новцу, док је део, добијан од производње рудника, обрачунаван у чистом сребру ради наплате у натури. Таква примена прво је почела у рудницима са значајнијом производњом. Од три рудника чија је производња наведена на поменутим фрагментима исплата сребра у натури обрачуната је у Заграђу[89] и Јањеву,[90] али не и у Руднику. Поређења ради у управи Заграђа било је упошљено девет службеника, док су у много већем Јањеву само писари (осам) били бројнији од целокупне управе Рудника.[91]

Из података с фрагмената види се да су закупци муката Рудник и Заграђе били шафари чархова. На основу тих, као и бројних других примера, закључујемо да закупци нису били само емини, као што се то иначе сматра, већ да су, напротив, веома често бирали службу шафара чархова, да би имали пун надзор над радом топионица и финалном производњом племенитих метала.[92]

---

[88] D.BŞM 94.

[89] У руднику Заграђе у два трогодишња закупа из друге половине осамдесетих година приходи од хаса (1.040.000 акчи) и пореза и такси (130.000 акчи) наплаћени су у новцу, а део државног сребра (101.500,5 дирхема – 312 килограма) у натури (D.MMK 22704, 19-23).

[90] Рудник Јањево се не наводи у документу који је објавио Р. Марфи (*Silver*, 75-101), па се стога сматрало да су већ у другој половини 16. века у том руднику престали радови (S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 162). Међутим, разлог за изостанак с пописа Јањева, Заграђа и још неколико рудника, је постојање тзв. Мукате рудника Скопља, која је обједињавала неколико руника, а чији идентитет Марфи није успео да утврди. Та муката доносила је држави убедљиво највећи приход од закупа, који су износили по неколико десетина милиона акчи (Murphey, *Silver*, 79-82, 93). На основу података с фрагмента не само да је јасно да је Јањево припадало поменутој мукати, већ и да је тај рудник остваривао већи приход од свих осталих рудника заједно (D.MMK 22704, 5-18). Опширније у: С. Катић, *Јањево највећи рудник сребра у европском делу Османског царства крајем 16. и почетком 17. века* (у припреми за штампу).

[91] D.MMK 22704, 1-23

[92] D.BŞM 61, 1-88; D.BŞM 94; D.MMK 22704, 23; MAD, 656, s. 253; A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 229.

Посебно треба истаћи да се, у документу насталом 130 година после пада Деспотовине, наводи Деспотов рудник, као један од рударских локалитета, који припадају Руднику.[93] Тај рудник се не помиње у ранијим османским документима, па се може претпоставити да су радови у њему обновљени у периоду који је претходио настанку документа. О положају Деспотовог рудника можемо само нагађати, јер нам одговор на то питање не пружају ни средњовековни извори. Иако се не сме одбацити могућност да се налазио на обронцима Рудника, који су од османског освајања интензивно експлоатисани, већа је вероватноћа да тај локалитет треба тражити на супротној, североисточној страни планине, где су током средњег века постојале рударске и топионичарске активности.

После периода велике епидемије, Рудник више није био доминантно хришћански град. Иако је још неколико деценија хришћанска заједница била бројнија од муслиманске (види графикон 2), њен финансијски утицај знатно је ослабио. Део истакнутих хришћана је страдао, део се одселио, а део примио ислам.[94] Донекле је промењена и структура хришћанског становништва. Некада утицајна заједница Дубровчана сведена је на неколико чланова с ограниченим капиталом, који више није улаган у рударске, већ у послове транзитне трговине.[95] С друге стране у Рудник се први пут досељавају Цигани, који су, због бављења ковачким занатом, били присутни у рудницима широм Царства. Према попису из 1560. године у Руднику је живело 26 Цигана, подељених у две групе, за које би се, према именима, могло закључити, да су хришћани, или да их је то била велика већина.[96]

Због наведених промена, хришћани губе примат у надметањима за закуп мукате Рудник. Закупци постају најимућнији чланови исламске заједнице, која финансијски јача, захваљујући преобраћеницима и досељеницима, чија су занимања или пословне намере, у великој мери, биле везане за рударство.

Улога хришћана у раду Рудника, међутим, и даље је била веома значајна. О њиховим кредитним и купопродајним активностима сазнајемо посредно, на основу судских спорова, од којих ћемо навести два најупечатљивија. Први се односи на пријаву Хизира, назира кучајнске ковнице новца. Он је послао свог изасланика на Порту, да би се жалио на попа Милића и Пеју, припаднике рударског слоја (*ehl-i ma'den*) из села Горње

[93] D.BŞM 94.

[94] Према попису из 1530. године, око половина рудничких муслимана били су преобраћеници (Аличић, *Пописи*, I, 359).

[95] Храбак, *Рудник*, 64-65.

[96] Аличић, *Пописи*, I, 287, II, 7, III, 17-18.

Г(К)расовице у кадилуку Рудник, који су од њега узели на зајам 12.000 акчи и потом нестали. Пошто је Хизир имао препис из судског сиџила с уписаним подацима о поменутој позајмици, с Порте су 13. јуна 1566. године упућене заповести свим кадијама Румелије, да се бегунци пронађу и спор реши судским путем.[97]

Други случај односи се на мевлану Мехмеда, представника улеме високог ранга, који је вероватно био имам у једној од исламских мошеја у Руднику. Он је поседовао 20 делова у лагуму Калуђерица, 12 делова у долапу цеха на бајиру Плавица, делове у неколико јама (*киуи*),[98] један чарх (топионичко коло) и зграду топионице. Када је кренуо на хаџилук управљање имовином поверио је слуги Јусуфу, али је овај без његовог одобрења наведену имовину продао хришћанину Раји из Трепче и потом побегао с новцем.[99]

Мевлана Мехмед није успео да поврати имовину, јер је за рудничког кадију Рајин купопродајни уговор био пуноважан. Зато се обратио шејхулисламу тражећи шеријатско правно тумачење целог случаја. Тек када је издејствовао фетву поднео је жалбу Порти, тражећи надокнаду штете, али се не зна какав је био њен одговор.[100]

Јачањем исламске заједнице мењао се и изглед самог Рудника и начин живота његових становника. Поред царске џамије, која је доминирала местом, и месџида Сарач Алије, до почетка седамдесетих година, подигнута је још једна исламска богомоља.[101] Око поменутих верских објеката створене су типичне оријенталне махале, кривудавих сокака и степенасто размештених кућа с унутрашњим двориштима. Источњачком изгледу Рудника допринеле су и нове јавне грађевине, попут суднице, или хамама. Хамам је био једна од већих зиданих зграда, чији најранији помен потиче из средине тридесетих година 16. века. Он је издаван у закуп, као самостална муката, или је био део прихода Рудничке мукате.[102] У последње формираној махали, изграђена је школа, чији је управник био Мустафа челебија. Описмењавање деце и веронаука и раније су вршени при верским објектима, али је изградња мектеба, представљала виши ниво наставе. У трговачко – занатској чаршији, огледалу сваког града,

[97] MAD 2775, s 1759.

[98] Рударски објекти и постројења била су подељена на 64 власничка дела. Такав начин поделе вероватно је потицао од величине рудног поља од 64 квадратна хвата (В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 23, 52.

[99] MAD 7534, s 1079.

[100] *Исто.*

[101] Аличић, *Пописи*, III, 230.

[102] MAD 656, s. 254.

промене су свакако биле најуочљивије. Нажалост, немамо увида у њих, јер, за сада, не располажемо изворима о раду тамошњих еснафа.

Из верских разлога, исламска заједница у Руднику имала је посебну кланицу и касапнице. Међутим, осим тог и још понеког примера подвајања, главна карактеристика рударских средина било је заједничко пословање припадника различитих конфесија. Често се дешавало да службеници различитих вера сачињавају управу рудника, да буду сувласници рударских и топионичарских постројења, или чланови истих рударских дружина.[103]

Рударским срединама је, такође, било својствено да се, због могућности брзе зараде, улагањем у рударске послове баве и лица ван струке, као и обратно, да рударски и топионичарски стручњаци и предузетници улажу новац у трговину, некретнине, или куповину државних служби. О томе сведоче раније наведени примери о Хизиру, управнику кучајнске ковнице, који се бавио кредитирањем и мевлани Мехмеду, имаму једне од рудничких џамија, власнику бројних рударских и топионичарских постројења.

Ипак, најилустративнији пример поменутог стања представља случај извесног Хаџи Мехмеда из Рудника, рударског стручњака, који је поседовао имовину у локалном руднику. Он је постао диздар оближње тврђаве Островица, а након што је смењен, потражио је срећу у новоосвојеним територијама у Банату. Уложио је новац у оживљавање рудника Модава, који се налази на румунској обали Дунава. С обзиром на то да је обновио производњу у руднику, затражио је службу диздара у утврђењу Модава, с повећаним диздарским тимаром од 8.000 акчи.[104] Његов захтев је прихваћен, али се он није задовољио само новом службом. Хаџи Мехмед је 1559. године закупио локални рудник и обавезао се да ће повећати производњу и населити пустаре у околини, које су биле ван дефтера, а заузврат је затражио ново повећање тимара за 2.000 акчи.[105]

Успони и падови Рудника, узроковани епидемијама, гладним годинама и све чешћим економским кризама настављени су и током већег дела 17. века. У том периоду, муслиманска заједница била је знатно бројнија од хришћанске, а по производњи Рудник је убрајан у руднике

[103] D.BŞM 61, 1-88; D.BŞM 79, 2-7; AE, Kanuni Süleyman, 112, 115/1, 2; AE, II Selim, 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 3; MAD 656, 251-258.

[104] Тимар диздара Модаве вредео је 5.500 акчи. Хаџи Мехмед је темишварском беглербегу поднео је захтев да се том тимару додају и приходи освојених села на Липовском серхату, у износу од 2.500 акчи (*3 Numaralı Mühimme defteri (966-968 / 1558 – 1560)*, I <Özet ve Transkri-psiyon>, II <Tıpkıbasım>, Ankara 1993, h 279).

[105] Темишварски беглербег обавестио је о захтеву Порту, али су, пре доношења одлуке, из османске престонице затражена додатна образложења (*исто*).

средње величине. Током Бечког рата и борби вођених између хабзбуршких и османских војски на територији данашње Србије (1688-1690), Рудник је опустошен, а већина становника обе конфесије страдала је у борбама или се трајно раселила. Тако је престала организована рударска производња у једном од најстаријих и најзначајнијих српских рудника.

Srđan Katić

RUDNIK UNDER THE OTTOMAN RULE IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES

Summary

Rudnik was one of the oldest mines and squares n the Serb Medieval state, for the first time mentioned in 1293. It was a silver mine, but also produced considerable quantities of copper and lead. Rudnik was considered as a big silver mine, although not of the size of Novo Brdo and Srebrenica.

The 1458 Ottoman conquest did not bring significant changes in the everyday life of the population. Local authorities still had an important role, and the existing mining codes and common law continued to be implemented. For decades, the presence of Ottoman Turkish authorities was limited to a small garrison in the nearby Ostrovica fort, along with a few clerks, who controlled mining operations and tax collection.

During the Turkish rule, main mining operations on the Rudnik mountain were around the town of Rudnik, near the present-day village of Majdan. By the end of the 15th and in the first decades of the 16th centuries, the production of pure silver amounted to approximately 800 kilograms. For the most part, the silver was delivered to the forge in Novo Brdo, and, beginning in the 1560s, to the newly opened forge in Belgrade. Rudnik was also known for the significant production of copper. The quantities produced were sufficient for the local needs of the Smederevo and neighboring sanjaks, and some of it was also delivered to the Dubrovnik Republic. The main melting acitivities took place on the shores of the rivers Jasenica and Majdan, where 23 melting circuits operated in the early 16th century.

The most successful period in Rudnik's history was interrupted by the plague epidemics, which hit hard Rudnik and the surrounding mining settlements during 1520s and 1530s. Bythe time the epidemic was over in 1534, Rudnik was not a predominantly Christian town. Even though for a number of

decades the Christian community was more numerous than the Muslim one, its financial influence was diminished.

However, religious differences did not present an obstacle for the common business of the adherents of different religions. It was not uncommon for the clerks of different religious affiliations to be members of the mine's management, to be co-owners of mining and melting premises, or members of the same mining associations.

Just like in other mining areas, due to a possibility of the fast profit, Rudnik was characteristic for the possibilities it provided for people outside the mining industry, as well as for the mining and melting professionals to invest into trade, real estate, or buying state services.

After the plague, some premises were renewed for a number of years, while others were abandoned. The production still increased gradually, but the average level of production of 400 to 500 kilograms of silver in the second half of the 16th century was considerably lower than the level of production before the epidemics.

The rises and fallings of Rudink, caused by epidemics and hardship, continued for the most of the 17th century. In that period, the Muslim community was much more numerous than the Christian one, and Rudnik was considere to be a medium-sized mine. During the Vienna War, and the battles between Austrian and Turkish armies on the territory of the present-day Serbia (1688-1690), Rudnik was devastated, and most of its inhabitants were either killed, or emigrated. Thus ceased the organized mining production in one of the oldest and most important Serbian mines.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 157-169
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 157-169

УДК : 726.2(497.11)"15"

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

ОРИЈЕНТАЛНЕ ГРАЂЕВИНЕ КРУШЕВЦА ОД ОСМАНСКОГ ОСВАЈАЊА ДО КРАЈА XVI ВЕКА

Апстракт: Рад приказује формирање урбане структуре оријенталног Крушевца. Посебан осврт дат је на институцију вакуфа, а нарочито на вакуф султана Мурата II чијим оснивањем су настале прве значајне грађевине исламске архитектуре у Крушевцу, џамија и хамам. Након тога, саграђени су и следећи објекти оријентално-исламског типа: градска судница, завија Али-бега Михалоглуа, месџид Фируз-аге, месџид, мектеб и каравансарај извесног Хаџија, месџид Мустафе сина Кулака, месџид ћехаје Махмуда, месџид и завија Емира Махмуда, мектеб Мехмеда сина Мурата и џамија извесног Хаџи Ибрахима.

Key words: Kruševac, vakuf, mosque, hamam, city court, zaviya, mesjid, meqteb, caravansaray.

Крушевац је као престони град кнеза Лазара, једног од најмоћнијих обласних владара из друге половине XIV века, био политички, административни и културни центар српске државе. Међутим, о самом граду скоро да и нема писаних података, па главна сазнања пружају археолошки налази.

Средњевековно крушевачко утврђење простирало се у правцу север-југ око 300 m, а у правцу исток-запад око 200 m. Главна кула (донжон), која се налазила поред велике градске капије, била је масивна троспратна грађевина. Тврђава је на растојању од око двадесет метара имала мале четвртасте куле, уграђене у градски зид, који није био виши од четири и нешто шири од два метра. У тврђави је саграђен Лазарев двор, коњушница, споредне зграде и дворска црква.[1]

[1] Мирко Ковачевић, „Средњевековна тврђава Крушевац", *Старинар*, 17 (1967), 137; Буда Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац 1971, 24; Момчило Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку", Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, 21.

Данас су од града остали црква Лазарица, делови главне куле кроз коју се у град и улазило и нешто градског зида, неколико кула, а пронађени су и ковачница, коњушница, као и остаци стамбених и помоћних зграда, цистерне за воду, одбрамбеног рова и још неких мање значајних објеката.[2]

У време османског освајања, Крушевац је, због стратешког значаја, био честа мета напада. Страдао је већ 1413, приликом похода Мусе Челебије, сина султана Бајазита I, као и током рата од 1425-1427. године, када га је султан Мурат II и запосео.[3] После шест година османске владавине Крушевац је посетио Бертрандон де ла Брокијер. Према његовим наводима Крушевац је био мала варош, удаљена једну миљу од Мораве, добро утврђена двоструким зидом. Он помиње и порушен градић, који се ту раније налазио.[4] Вероватно се радило о подграђу, које Турци нису обновили или су га сами разрушили због изградње нових фортификација и стварања гласије испред утврђења.

У то време, Крушевац, односно Алаџа Хисар, како су га освајачи назвали био је пре свега погранична војна постаја. Ако је и било настојања да се град насели и обнови привреда, такве активности прекинули су угарски походи 1437. и 1443. године, у којима је град потпуно опустошен.[5]

Због унутрашњих сукоба у Османском царству с Угарском је склопљено примирје на десет година, а одредбама мировног уговора деспоту је требало да буде враћен Крушевац и део раније освојене територије. По свему судећи Крушевац је још извесно време остао у османском поседу, а тачно време предаје града још увек није утврђено.[6] Према сведочењу угарског дворског историчара Антониа Бонфинија (1427-1503), чије је податке касније преузео Мавро Орбин (1601), Крушевац је потпуно био у рушевинама, па га је султан због стратешког значаја 1449. обновио.[7]

Крушевац је много страдао и у борбама вођеним 1454/1455. године, после којих трајно прелази у османски посед и постаје средиште истоименог санџака.

---

[2] Мирко Ковачевић, „Остаци средњовековног града Крушевца", 149-152 у: Павле Васић, *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад-Крушевац 1990.
[3] М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку", 23.
[4] Bertrandon de la Brokijer, *Putopis. Putovanje preko mora*, Beograd 2002, 106-107.
[5] М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку", 23-24.
[6] О. Зиројевић и И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)", *Врањски гласник* 4 (1968), 378.
[7] Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 124-125.

* * *

О изгледу Крушевца, као и о бројности и верској структури његових становника у првих шест-седам деценија османске власти зна се веома мало. Разлог за то су изгубљени пописи санџака и изостанак описа путописаца, који су се углавном кретали, тридесетак километара удаљеним, Цариградским друмом.[8] За покушај реконструкције урбане структуре оријенталног Крушевца у XVI веку користили смо шест пописа крушевачког санџака насталих у периоду од 1516. до 1584. године, од којих се у четири налазе спискови вакуфа.[9]

---

[8] Из пописа џизје из 1489/90. (895) којим су обухваћене поједине области Балканског полуострва може се видети да је крушевачка нахија у то време имала 4.301 хришћанско домаћинство, док је износ џизје био 156.203 акче (Hamid Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo 1966, 55). Међутим, због ратних пустошења и честих епидемија куге, у наредном периоду дошло је до крупних демографских промена.

[9] Изворна грађа на којој је утемељен овај рад чува се у Архиву Председништва владе у Истанбулу, у архивској серији *Tapu Tahrir Defterleri* (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu tahrir defteri (TTD)), а један од пописа налази се у Генералној дирекцији тапија и катастра, у Архиву за старе регистре, у Анкари (Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TK, KKA)). Најстарији турски попис становништва из XVI века који смо у раду користили потиче из 1516. године (TTD 55); Од пописа вакуфа најстарији је део збирног пописа становништва крушевачког санџака који је објављен и потиче из 1530. године (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004. Обухвата две стране дефтера (414-416) и садржи попис вакуфских добара у самом Крушевцу); Следећи представља део опширног катастарског пописа крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179). Запрема седам дефтерских страница, а налази се на крају реченог детаљног пописа (735-741). Овим пописом нису обухваћена сва места крушевачког санџака, већ само Лесковац, Крушевац, Прокупље и Козник; Збирни попис целог санџака, урађен у време султана Сулејмана I (1520-1566) (BBA, TTD 161). Милан Васић за време настанка овог пописа наводи 1530. годину (*Исламизација на Балканском полуострву*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига I, Одјељење друштвених наука књига 10, 327). Попис вакуфа је на три стране (271-273) и њиме су обухваћени само вакуфи у самом Крушевцу); Затим опширни попис крушевачког санџака обављен за време султана Селима II (1566-1574), око 1570. године (BBA, TTD 567). Податке из овог дефтера користио је М. Васић у раду „Лесковац у XVI веку", *Насеља на Балканском полуострву од XVI до XVIII вијека*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Радови књига II, Одјељење друштвених наука књига 12 (податке о вакуфима је искористио како би осветлио лихварство као појаву у Лесковцу), а налази се на крају пописа (424-432). Њиме су обухваћени вакуфи у Крушевцу, Параћину, Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу и селу Пертате, Медвђи и Бовну). Последњи од коришћених пописа је опширни катастарски попис из 1584. и чува се у Анкари (TK, KKA 95).

Вакуфи су муслиманске побожне задужбине, које су у нашим крајевима одиграле важну улогу у формирању урбаних насеља оријентално-исламског типа. Оснивани су с циљем да задовоље верске и образовне потребе све многобројнијег муслиманског становништва. Тако су настале бројне џамије, месџиди, мектеби и медресе. Међутим, задужбинари су често подизали и грађевине од општег јавног значаја, попут ханова, каравансараја, мостова, чесама, хамама, фонтана, имарета и сахаткула, који су служили за потребе свих становника, без обзира на верску и националну припадност.

Први оснивачи вакуфских објеката у новоосвојеним крајевима били су султани и крајишки бегови. Поред истакнутих државних службеника, у овој врсти доброчинства истицали су се и имућнији грађани, међу којима је било и много жена.[10]

Задужбинарство подстакнуто вером (*sadaka*) није се односило само на изградњу објеката, већ и на њихово одржавање. У ту сврху најчешће је завештаван новац који је даван на зајам, уз одређени интерес (*ribh*). Тако су многи вакуфи поседовали знатне суме готовог новца који је даван на позајмицу по рачуну 10 акчи за 11,5 или 12 акчи, што је на годишњем нивоу износило 15-20 одсто. Поред провизије, део прихода добијан је и од најма вакуфских објеката (хамама или ханова на пример), прихода од увакуфљеног земљишта, млинова, дућана и других. Та средства коришћена су за одржавање задужбина, плате службеника, финансирање хуманитарне делатности, попут јавних кухиња и болница, а могла су бити намењена и за издржавање наследника задужбинара.[11]

---

[10] Жене су могле од свог личног иметка да оснују вакуф. Средином XVI века, оснивачи 37 одсто вакуфа у Истанбулу биле су жене. Једна од првих џамија Мимара Синана изграђена је на захтев жене (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam (Ortaçağıdan Yirminci Yüzyıla)*, İstanbul 2005, 133, 153).

[11] У историографским радовима насталим на територији Балкана, студија Мехмеда Беговића, иако написана пре доста времена, остаје најозбиљнији покушај свеобухватног разматрања питања вакуфа (Мехмед Беговић, „*Вакуфи у Југославији*", САНУ, Београд 1963). Поред тога, вредни су помена и следећи радови: Adem Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)", *POF* XXV, 1975, 133-169; Behija Zlatar, „Popis vakufa u Bosni iz prve polovice XVI stoljeća", *POF* XX-XXI, 1970-71, Olga Zirojević, „Vakuf-ugaoni kamen gradova", *Novopazarski zbornik* 17, Novi Pazar 1993, 67-71; Александар Фотић, „Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића", *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992, 149-159, итд. Многобројни су и радови у часопису *Glasnik islamske vjerske zajednice* везани за вакуфе, али пре свега са позиције његове верске позадине, као и радови у часопису *Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke* који су посвећени различитим аспектима вакуфа.

На основу поменутих пописа може се закључити да је Крушевац током XVI века био мали град са израженом муслиманском већином. Укупан број становника није трпео већа колебања. Као стално присутан процес приметно је постепено повећавање муслиманске заједнице, док се број хришћана нагло смањио у периоду између пописа 1516. и 1530, са 40,9 одсто на 22,6 одсто (види графикон 1) и од тада њихова улога у животу града постаје све безначајнија.

Графикон 1: *Структура становништва Крушевца у 16. веку*[12]

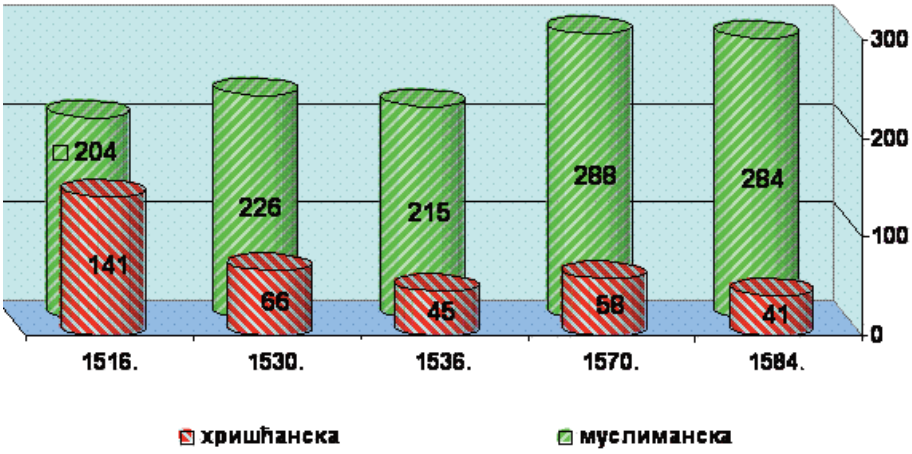

Изградњу првих значајних грађевина исламске архитектуре у Крушевцу треба датирати још у време прве османске управе у граду, у периоду од 1427. до 1444. године. На то упућује име султана Мурата који се у изворима из XVI и XVII века наводи као ктитор царске џамије и хамама. Иако се у њима не прецизира о ком султану Мурату је реч, према годинама владавине, с извесношћу се може тврдити да се ради о првом освајачу Крушевца, султану Мурату II (1421-1444, 1446-1451).[13] Царска

[12] Графикон 1 направљен је на основу укупног броја мушких пореских обвезника. Године 1516. уписано је 20 удовица (TTD 55), око 1530. 25 (TTD 167), 1536. није их било (TTD 179), око 1570. пет (TTD 567), док је 1584. евидентирано шест удовица (KKA 95). Око 1570. у граду је формиран и мешовит џемат Цигана, са 22 куће, 10 муслиманских и 12 хришћанских (TTD 567);

[13] Ове грађевине помиње и Евлија Челебија, али их грешком везује за султана Мурата I Худавендигара (1362-1389).

џамија и хамам били су оштећени, а можда и потпуно порушени, после угарских упада, али су након, коначног османског освајања Крушевца 1455. године обновљени од Муратовог наследника Мехмеда II освајача.

Џамија султана Мурата, била је центар духовног и културно-просветног живота града. Њеном вакуфу додељени су приходи од дела средстава сакупљених од крушевачке џизје и једног села из нахије Петруш. Добијеним новцем исплаћиване су принадлежности надзорника вакуфа, имама, мујезина, хатиба и послужитеља – кајима, покривани су трошкови одржавања, као и ситнији расходи, попут набавке воска и молитвених асура. Поред наведених средстава, вакуф џамије располагао је и великим свотама новца, које су завештали имућни грађани Крушевца.[14] Тај чин представљао је богоугодно дело, али и вид престижа, јер је услов дародаваца био да им се у царској џамији помиње име и учи Куран.

Највећи новчани износ џамији султана Мурата завештао је један санџакбег. Пописивач наводи само титулу и име његовог оца Бехадира, што наводи на претпоставку да се радило о личности, која је тридесетих година XVI века у Крушевцу била опште позната. Вероватно је поменути био крушевачки санџакбег или можда рођени Крушевљанин, који је то звање стекао у некој другој провинцији. Тај санџакбег је између 1530. и 1536. године успоставио новчани вакуф од 6.000 акчи,[15] а у наредном периоду завештао је још 24.000 акчи, уз услов да се даје уз камату 10 за 11,5 акчи.[16]

И остали истакнути државни службеници и имућни грађани завештали су значајније новчане износе: кадија Абдурахман, син Абдулаха укупно 19.000 акчи,[17] Хоџа Илијас 15.000, војвода Меми, син чауша Илијаса 4.600,[18] спахија Мезид, Осман челебија и извесни Мехмед по 3.000 акчи, Шахмани хатун, жена Давуд-бега 2.500 акчи, а уписана су и бројна скромнија завештања.[19]

---

[14] TD 167, 415; TD 161, 272.

[15] Санџакбег је део суме добијене од камате намењио за потребе џамије, а део је одредио за издржавање штала које је увакуфио у селу Драгошевина, одржавање једне чесме и мостова у селу Голово и околини (TD179, 740; TD 567, 425).

[16] Остатак поменутог износа одређен је за поправку једног од крушевачких месџида чије се име не наводи. Он је вакуфу придодао и мулк Махмуда спахије у Крушевцу, као и приход од најамнине земљишта на коме се налазило неколико дућана (TD 567, 426).

[17] Он је успоставио најпре један новчани вакуф од 9.000 намењен мутевелијама и хатибима старе џамије, а затим још један од 10.000 акчи намењен само хатибима речене џамије (TD 567, 426).

[18] *Исто*.

[19] Као нпр. што је извесни Синан ефендија увакуфио две ливаде, док су Али војвода и емир Хасан џамији завештали приходе од муката, 50 и 30 акчи. (TD179, 740; TD 567, 425). Код емира Хасана уписано је 20 акчи прихода од мукате (око 1570).

Завештани новац могао је да буде поклоњен постојећем вакуфу, или да од њега буде створен посебан вакуф чији је управник – мутевелија могао да буде сâм дародавац, или личност коју он одреди. Тако је поменути санџакбег сâм био мутевелија вакуфа који је основао, а одредио је да после његове смрти ту службу обављају хатиби џамије, уз надокнаду од 90 акчи месечно.[20]

У крушевачкој џамији, поред пет намаза, свакодневно се учио тариф, односно помињало се име султана и задужбинара. Имами и хатиби су уз своје основне делатности, у одређено време, обично после неке од дневних молитви, за душу добротвора џамије учили одређене суре из Курана. Најчешће је у име задужбинара учена сура Ен-Нас (*Људи*), због тога што је кратка, а садржајна. Она учи људе како да се ослањају на Бога и траже од њега да их заштити и сачува од сваког зла и невоље.[21] Учени су и други прикладни делови Курана, попут џузева[22] или ашарета,[23] у складу са жељом задужбинара. Тако је поменути санџакбег поред новца намењеног за издржавање особља и за текуће трошкове џамије, део новца наменио да се за његову душу уче ашарети и суре Ен-Нас и Ес-Сафат (*Редови*),[24] а мевлани Ахмеду Хаџију за учење џузева одредио је годишњи приход од 360 акчи. Кадија Абдурахман**,** син Абдулаха, одредио је хатибу једну акчу да после јутарње молитве учи један џуз и другу да после подневне молитве учи суре Ен-Нас и Ен-Наср (*Помоћ*)[25] и џуз Аме.[26] Меми војвода**,** син Илијаса чауша наменио је новац имаму, мујезину и мутевелији џамије, с тим да имам после јутарње молитве учи суру Ен-Нас,

---

[20] TD179, 740; TD 567, 425.

[21] *Kur'an časni*, preveli Hafiz Muhammed Pandža i Džemaludin Čaušević, Zagreb 1972, 843. У нашим крајевима је данас чест обичај да се после молитве наглас проуче три последње суре из Курана, Ел-Ихлас (*Искреност*), Ел-Фелек (*Свитање*) и Ен-Нас (*Људи*), од којих посебан значај има сура Ел-Ихлас, која излаже јединство божје на најкраћи и најсажетији начин и због тога представља срж целог Курана (*Kur'an časni*, 843).

[22] Куран је подељен на 30 џузева, једнаких делова по дужини.

[23] Одломак из Курана.

[24] Сура Ес-Сафат (*Редови*), са још неколико сура из меканског периода, говори о дизању и падању народа као последици њихових добрих, односно лоших дела и томе да ће народ напредовати док год буде захвалан божјим благодетима и док их буде ценио (*Kur'an časni*, 843.)

[25] Сура Ен-Наср (*Помоћ*) говори о великој божјој помоћи коју је добијао и великом успеху који је постигао посланик Мухамед у проучавању и ширењу богом објављених истина (*Kur'an časni*, 828).

[26] У извору погрешно стоји сура Аме (sûre-i 'amme), а заправо се ради о последњем, 30. џузу Курана, који почиње од 78. суре, а име је добио по првој речи којом почиње. Овај џуз садржи 37 кратких сура из меканског периода.

као и да мујезин после поподневне молитве учи један ашарет из Курана за његову душу.[27]

Царска џамија у Крушевцу служила је и као место где се одвијало подучавање Курану, односно подучавање будућих хафиза. Као у свакој муслиманској богомољи и у овој џамији се делила милостиња у виду хране и новца, обично за време молитве петком и у време Бајрама.[28]

Уочљиво је да у Крушевцу око царске џамије није формирана посебна градска махала, као што је то било уобичајено у скоро свим балканским градовима. Разлог за то вероватно треба тражити у њеном положају, с обзиром на то да се налазила у самој градској чаршији, или њеној непосредној близини.

Изградња осталих грађевина исламске архитектуре, међутим, најчешће је утицала на стварање нових махала и формирање урбане структуре оријенталног Крушевца.

Поред царске џамије, вакуфу султана Мурата II у Крушевцу припадало је и јавно купатило – хамам,[29] незаобилазна грађевина у свим муслиманским градовима. Колику је важност имао крушевачки хамам сведочи и податак да је око њега формирана истоимена махала. Изградња хамама и џамије, у чијем дворишту се морала налазити чесма за обредно прање, захтевали су обнављање постојећег, или вероватније изградњу новог водовода, као једног од најважнијих комуналних објеката у граду. Одржавање дела водовода који је повезивао поменуте објекте било је у надлежности једног хришћанског мајстора, који је био на платном списку вакуфа.[30] Када су приходи хамама били већи од трошкова за његово одржавање и плате запослених, зарада је била намењена потребама царске џамије.[31]

Османско освајање Крушевца и околних територија 1455. године, за Порту је имало трајан карактер, па је град постао средиште административне и судске власти. Међутим, све до освајања Београда 1521. године Крушевац је пре свега био војно упориште у коме су изградња цивилних објеката и задужбинарство били ретка појава. Од службених зграда, о санџакбеговом сарају немамо података, док се за градску

[27] TD 567, 426.

[28] Тако је нпр. претходно поменути Меми војвода, син Илијаса чауша, један део завештаног новца одредио за милостињу (TD 567, 426).

[29] TD179, 739.

[30] У попису из 1536. године помиње се извесни мајстор Живко, који је одржавао поменути водовод у џамији и хамаму (TD179, 739).

[31] Према кадијском арзу, новчани приходи хамама, који је припадао вакуфу султана Мурата II, за три године износили су 22.000 акчи. Хамаму су припадали и приходи једне ливаде, а делимично и приходи добијени од харача (TD179, 739-740).

судницу и пратеће објекте зна да их је, за потребе кадија, непосредно након освајања, увакуфио извесни Шабан-бег и да се око њих формирала тзв. махала суда.[32] У оквиру дворишта суднице, налазиле су се штале, две куће, један амбар и једна ливада. Приходи вакуфа састојали су се од 2.500 акчи готовине и прихода од млина и ливаде. Задужбинар је одредио да се оним пролазницима који овде коначе даје храна, а њиховим коњима трава.[33]

У раном периоду османске власти настала су још два значајна објекта у Крушевцу и то завија и месџид које су подигла двојица крајишких заповедника.

Завију је основао познати крајишки бег и акинџијски заповедник Али-бег Михалоглу. Као акинџија, био је поклоник дервишког реда бекташија, а како су се и његови потомци везивали за овај дервишки ред,[34] може се претпоставити да је ова завија припадала бекташијском реду. Завије су имале активно учешће у првим годинама ширења ислама, јер су тарикати били најпријемчивији начин прихватања ове вере. С друге стране, оне су подизане на погодним местима на путу, попут коначишта или мусафирхана, тако да је њихова улога могла бити и старање о безбедности путника.[35] Понекада је у њиховом саставу била и бесплатна кухиња, у случају да је иза њих стајао богатији вакуф.[36]

За њено издржавање били су намењени млинови, зграде и ливаде.[37] Међутим, ови приходи нису били довољни за путнике, а и завија је временом оронула. Зато је Порта око 1530. године ову завију припојила вакуфу султана Мурата, и за њене потребе завештала приходе два села из околине Крушевца, обезбедивши тако додатна средства за путнике.[38]

Први крушевачки месџид подигао је Фируз-ага, по коме је и названа једна градска махала. Вероватно се ради о некадашњем заповеднику Крушевца, Фируз-бегу који је 1456. године приликом турског похода на Београд учествовао у борбама заједно са Али-бегом Михалоглуом.[39] Месџиди су мале махалске богомоље у којима се нису обављале молитве

---

[32] TD 567, 33.
[33] TD179, 741; TD 567, 426.
[34] A. Olesnicki, „Duhovna služba bektašijskog reda u akindzijskoj vojsci", *Vjesnik hrvatskoga arheoškoga društva*, XXII-XXIII(1941-1942), Zagreb, 193-206; према: О. Зиројевић, „Смедеревски санџакбег", 25.
[35] A. Handžić, „O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću", *POF* 31 (1981), 169.
[36] *Исто*, 171.
[37] TD 167, 414; TD179, 738-739; TD 567, 424.
[38] TD 161, 271; TD 167, 414; TD179, 738-739; TD 567, 424. Од 1550. године од становника увакуфљених села узимало се по 90 акчи на име надокнаде за ушур (TD 567, 424).
[39] О. Зиројевић, „Смедеревски санџакбег", 10.

петком и о бајрамима, већ су били намењени свакодневним потребама локалног становништва. Они су временом могли бити претворени у џамије, уз посебно одобрење султана. У време пописа 1530. године, приходе месџида Фируз-аге чинили су једна љуштионица пиринча, млин с четири жрвња, шест дућана у самом Крушевцу и једна ливада. Годишњи приходи овог вакуфа били су 3.680 акчи и коришћени су за плате запослених и свакодневне трошкове. Имам и мујезин месџида били су обавезни да сваког дана уче по један џуз из Курана за душу задужбинара.[40] До 1536. овом вакуфу дарована је и једна кућа за имама и 10.000 акчи.[41] Таква структура прихода одржала се и у наредним деценијама.[42]

У првим деценијама XVI века у Крушевцу је формиран један од најзначајнијих вакуфа, чији је задужбинар био извесни Хаџи Мехмед.[43] Он је у махали која је названа по њему[44] изградио најпре месџид, коме је завештао приходе 10 дућана са каравансарајем у износу од 840 акчи,[45] готовину од 8.000 акчи и обрадиво земљиште у близини поменутог месџида намењено имаму. Од тог износа плаћане су годишње принадлежности за имама, учитеља, надзорника, мујезина и мутевелију.[46]

У периоду до 1536. Хаџи Мехмед је проширио свој вакуф саградивши уз постојећи месџид и школу – мектеб.[47] Мектеби су били најраспрострањеније образовне установе у Османском царству. Просветитељска делатност најпре је вођена по џамијама, док су се мектеби и медресе развили касније, али су увек били уско повезани са исламским богомољама.[48]

---

[40] TD 167, 415.

[41] Према наведеном попису број коришћених жрвњева у млину смањен је са четири на два, а број дућана са шест на пет (TD179, 741).

[42] TD 567, 425.

[43] Он се око 1530. помиње само као Хаџи (TD161, 272; TD167, 415), а 1536. као Хаџи Мехмед (TD179, 741). У попису из 1536. није уписан месџид Хаџија у оквиру кога је постојала и школа, а 1536. је уз месџид Хаџи Мехмеда уписан и мектеб. Поред тога, износ прихода и дућана који су припадали овом вакуфу је приближан, тако да смо закључили да се ради о истој особи.

[44] TD179, 69-70.

[45] Према подацима садржаним у коришћеним изворима, ово је једини каравансарај у Крушевцу. Иначе, каравансараји су углавном грађени као вакуфски објекти, а њихова основна намена била је бесплатан и краткотрајан смештај путника, коња, пртљага, робе. Овај смештај није подразумевао храну. Одржавање зграде и чуваре каравансараја плаћао је сам вакуф (Мехмед Беговић, „*Вакуфи у Југославији*", 34).

[46] TD167, 415. Већи вакуфи су поред мутевелије имали и надзорника (nazîr) који је контролисао управљање вакуфом.

[47] У ово време приходи ова два објекта били су сачињени од 3000 акчи и осам дућана. Провизија од поменутог новца и кирија дућана одређене су за имама и учитеља (TD179, 741; TD 567, 425).

[48] Р. Тричковић, „Исламске школе у нашим земљама", *Историја школа и образовања код Срба*, Прилози из историје културе код Срба, Посебна издања, Београд 1974, 241.

О значају овог вакуфа и личности његовог оснивача, говори и то што су му своје добротворне прилоге дали још неки имућнији грађани. Махмуд ћехаја је овом месџиду поклонио 10 дућана и 7.000 акчи и наменио их имамима месџида и мујезину,[49] док је Хусејин војвода завештао месџиду Хаџи Мехмеда скромнији прилог од 3.000 акчи, од чије провизије су били плаћени имами месџида за учење џуза.[50]

Прву половину тридесетих година XVI века поред наведеног мектеба, карактерише подизање три нова месџида и завије, чијом изградњом је скоро у потпуности формирана урбана структура града.

Месџиду Мустафе сина Кулака новчана средства су поклањале искључиво жене, које су као задужбинари најчешће оснивале новчане вакуфе. Могуће је да се овај месџид налазио у Абасовој махали, с обзиром на то да су му Фатима, сестра раније поменутог Шабан-бега[51] и Шахбола (?) које су биле становнице ове махале завештале по 3000 акчи, за потребе плата службеника месџида[52]. Ајша, ћерка Хамзе, жена халаџи Мустафе, увакуфила је на реци Расини млин с једним жрвњем, а имамима месџида Мустафе, сина Кулака, одредила је дневно једну акчу за учење џуза за њену душу.[53] Овом месџиду припадали су и приходи једног млина на Расини с два жрвња, од којих је требало да буду плаћени имам и мујезин месџида.[54]

Месџид је саградио и ћехаја Махмуд који је био државни службеник задужен за управне и финансијске послове у граду, а по коме је названа једна градска махала. За издржавање месџида увакуфио је 10.000 акчи готовине и 10 дућана. Провизија поменутог новца и кирија добијена од дућана били су намењени служби имама и мујезина.[55]

Трећи месџид основао је Емир Махмуд. Месџид је у ствари био део његовог вакуфа, коме је припадала и завија, а којима су били намењени новчани износ од 2.000 акчи, приходи једне ливаде и једна кућа за имама. Провизија од наведеног новца била је намењена имаму месџида.[56]

Седамдесетих година XVI века у Крушевцу је од нових објеката забележени су само једна џамија и мектеб. Џамију је подигао извесни

---

[49] TD179, 741; TD 567, 426.
[50] Махмуд ћехаја додао је месџиду Хаџи Мехмеда годишње још један приход од 90 акчи (TD179, 741; TD 567, 425).
[51] *Исто*.
[52] TD179, 740; TD 567, 425.
[53] *Исто*.
[54] *Исто*.
[55] TD179, 741; TD 567, 426.
[56] TD179, 740; TD 567, 425. У изворима се негде користи арапски израз *zâviye*, а негде персијски *tekke*, али у истом значењу.

Хаџи Ибрахим. Она се не помиње у пописима вакуфа, али о њеном постојању сведочи име новоформиране градске махале.[57]

Мектеб Мехмеда сина Мурата располагао је са 8.000 акчи готовине, од чије шеријатски дозвољене добити су намиривани трошкови учитеља и његовог помоћника.[58]

* * *

Крушевац је током XVI века био мали град са израженом муслиманском већином. Укупан број становника није трпео већа колебања. Муслиманска заједница се временом постепено повећавала, док је број хришћана у периоду од 1516-1530. нагло опао и њихов број је од тада сведен на свега неколико десетина.

На основу свега до сада изложеног можемо закључити да се у урбаном развитку Крушевца од османског освајања па до краја XVI века могу уочити три периода. Прва фаза обухвата рани период османске власти и завршава се непосредно након освајања, а обележена је изградњом џамије, хамама, суднице, завије и месџида.

У периоду који следи, Крушевац је, пре свега, био војна постаја, да би тек након освајања Београда 1521. године и пребацивања војних операција у јужну Угарску дошло до правог грађевинског размаха, односно развитка задужбинарства у правом смислу те речи. У том периоду изграђени су још четири месџида, једна завија и један мектеб, чиме је у великој мери формирана нова урбана структура града.

Последњу фазу карактерише лагани пораст становништва, али и изостанак значајнијих грађевинских подухвата, па је тако у наредних неколико деценија подигнута само једна џамија и један мектеб.

Изградња и развој Крушевца настављени су крајем XVI и током XVII века, па Евлија Челебија 60-тих година XVII века бележи у граду још две муслиманске богомоље и један нови мектеб. Према његовом сведочењу, Крушевац је тада имао и медресу, три мала и један велики трговачки хан.[59]

---

[57] TD 567, 34.

[58] TD 567, 426.

[59] Evlija Čelebija, *Putopis*: Odlomci o jugoslovenskim zemljama; preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 62.

Dragana Amedoski

ORIENTAL STRUCUTRES IN KRUŠEVAC FROM THE OTTOMAN CONQUEST TO THE END OF THE 16TH CENTURY

Summary

Little is known about how Kruševac looked in the first six or seven decades of the Ottoman rule, as well as about the number or religious structure of its inhabitants. In order to reconstruct the urban structure of Oriental Kruševac, we used six censuses of the Kruševac Sanjak between 1516 and 1584, four of which include the lists of vakufs.

Based on the censuses, we could conclude that, during 16th century, Kruševac was a small city with Muslim majority. The construction of the first important Islamic architectural objects in Kruševac, the mosque and the hamam of Sultan Murat II, could be dated to the first Ottoman government, between 1427 and 1444. Among the official buildings, there was also the city courthouse and adjacent objects, built immediately after the conquest, to serve judges. In the early period of the Ottoman government, two more important structures were constructed, built by the two Krajina commanders, the zaviya of the Akinji commander Ali-Bey Mihaloglou, and the mejlid of the Firgus-Aga.

One of the most important vakufs, endowed by a Haji, and composed of mesjod, meqteb, and caravan saray, was formed in the first decades of the 16th century.

Around 1535, three new mesjids and zaviyas were constructed — the Mustafa son of Kulak mesjid, the qehaya Mahmoud mesjid, and the mesjid and zaviya of Emir Mahmoud. Even though the number of inhabitants continue to decrease, the urban structure of the city is completely formed by the 1536 census.

Up to 1570s, of the new objects, we note only a mekhteb of Mehmed son of Murat, and a mosque of a Haji Ibrahim.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. V (2007) стр. 171-199
HISTORICAL REVIEW, vol. V (2007) pp. 171-199

УДК : 908:94(497.6)"14/18"

Јелена МРГИЋ
Филозофски факултет
Београд

ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ – БЕЛЕШКЕ О НАСЕЉИМА И ПРИРОДИ 15 – 19. ВЕК

Апстракт: Рад посматра промене насеља и управне структуре до којих је долазило у периоду средњовековне угарске и босанске државе, а потом Османског царства на простору данашњег Лијевче поља у Босни. На основу босанске, угарске и османске дипломатичке грађе, картографских приказа и археолошког материјала са овог подручја, прикупљен је обиман топономастички материјал и идентификована је неколицина насеља. Описи путописаца пружају увид у неке од промена природне средине које се одвијале на овом простору у прединдустријско доба.

Key words: Lijevče polje, Bosnia, XV–XIX centuries, environmental changes, settlement history

Макроплавина реке Врбас при њеном ушћу у Саву назива се *Лијевче поље*, и то име се односи на равницу која се простире са леве обале Врбаса, низводно од Клашница, у дужини од око 34 километара. Ка северу се низија левкасто шири и на западу допире скоро до Босанске Градишке, тако да је река Сава њена северна граница. Западна граница ове низије одређена је изохипсом од 120 метара надморске висине према Поткозарју. Укупна површина Лијевче поља износи око 500 км^2. Прелазећи преко меког алувијалног тла, река Врбас и њене притоке мењале су своје токове, градећи бројне меандре, мртваје и пробијајући нова корита. Године 1943, Врбас је пробио ново ушће у Саву, око 350 метара узводније од пређашњег. Посавски део је алувијално-баровитог карактера и делимично је изложен годишњим изливањима реке Саве.[1] Овеће баре Брадача

[1] Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија,* Београд 1957, 65-66; Г. Трбић, *Лијевче поље – климатске карактеристике,* Бања Лука 2004, 17.

и Јовача видљиве су и данас на сателитском снимку. Матура представља стари ток Врбаса, чије корито има тенденцију да се помера ка истоку. Најстарији помен овог водотока потиче чак из 1443. године, када је у једној повељи забележено „aqua piscatura Mlaterma vocata“.[2]

Назив ове равнице потиче од имена позносредњовековног *града Левача* који се налазио на простору данашњег насеља Ламинци (Срођани), и чија ће историја бити представљена у овом раду.[3] Очувању и ширењу имена града на равницу уз доњи ток Врбаса допринело је и формирање *нахије Лефче* у најранијем периоду османске власти. Међутим, као и у многим другим случајевима, и овде се показује да су Османлије само преузеле већ постојећи назив. Наиме, „поље Левач“ – *campus Lewach*, јавља се у писаним изворима пре него што је формирана османска нахија (1540). Први сачувани помен овог назива, као синонима за „поље Врбаса“ – *campus Orbaz*, налази се у писму славонског великаша Лудовика Пекрија из маја 1537. године. Он је краљу Фердинанду Хабсбуршком јавио како су Турци пустили своје коње на испашу на „поље Врбаса“. Априла наредне, 1538. године, хрватско-славонски бан Петар Кеглевић је у свом писму употребио назив Лијевче поља у облику мађарске сложенице транскрибоване на латински - *ager Lewachmezew,* заправо

[2] L. Thallóczy – S. Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum – comitatum Dubicza, Orbasz et Szana (Also-szlavoniai okmanytar),* Monumenta Hungariae Historica 36, Budapest 1912, 173. В. сателитски приказ подручја на *Google Earth* (http://earth.google.com)

[3] Према П. Скоку, *lijevča = levča = levka* јављају се у хрватском, српском, словачком, украјинском (*lovč*), и румунском (*leucă*) као позајмице из мађарског језика – *lőcs* – „sprava što drži zadnji deo kola na osi, lukoća, stupac“, као и *ernyő* – „арњеви“ – *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika II,* Zagreb 1973, 299. Међутим, према мишљењу проф. др А. Ломе, *Лијевче поље,* као и *жупа Левач* – **Лѣвьчь**, у Србији, потичу од личног имена **Лѣв'ц** – у значењу „леворук човек“. Име Левец и топоним Левеч забележени су и у чешком језику, такође према усменом саопштењу проф. др А. Ломе, на чему смо му веома захвални. Вид. и: *Речник САНУ* 11 (1985), 276.

Жупа *Левач* – **Лѣвьчь**, у долини Лепенице, најраније се помиње у Првој хиландарској повељи Стефана Немање (1198), затим у Хиландарској повељи Стефана Првовенчаног (1200), потом као жупа **Лѣвочь** у Жичким повељама Стефана Првовенчаног (1219,1224), затим у повељи деспота Стефана Лазаревића 1404/1405. као жупа **Левьчска**, и на крају 1411. у повељи истог владара којом поклања Хиландару село Бадчину у **Лѣвчю** – Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрлић – И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светага Симеона и светога Саве,* у: *Осам векова Студенице,* Београд 1986, 49-60; А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана из године 1200-1202,* Прилози за КЈиФ 5 (1925), 3-31; Д. Синдик, *Једна или две Жичке повеље,* ИЧ 14-15 (1965) 309-315; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века,* Београд 1912, 465; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији,* Стари српски архив 1 (2002), 135, 136, 141. Захваљујемо академику проф. др М. Благојевићу на допуни изворних података.

Lewachmező, дословно „долина Левач поље“. Јуна исте године, поново је јављено да Турци своје коње напасају „in campo Lewach“. Крајем 1538, бан Тома Надажди је предлагао да један од банова с коњицом „campum Levacz invadere et illic omnia flamma et ferro miscere“, док би истовремено други део војске, бродовима и пешадијом напао и поново освојио (Босанску) Градишку од Османлија.[4]

Занимљиво је, међутим, да се у опису овог предела из пера Ивана Кукуљевића-Сакцинског (1858), помиње и *река Лијевчаница*. Путујући из Босанске Градишке у Бања Луку, путописац је прошао село Ровине и потом је доспео „na polje Lipče (!)“, али, настављајући даље опис, каже: „Došavši do rijeke Ljevčanice, ne nađosmo tu mosta, jer ga bijaše voda odnijela... Za ovom rijekom počimlje Lijevče polje...“.[5] Први водоток на који би путник могао да наиђе пошто прође село Ровине носи назив *Аржаба*, али ову речицу „Harxaba“, помиње и заставник Божић који је овуда прошао скоро седамдесет година раније (1785), те би се рекло да отпада идентификација некадашње Лијевчанице са данашњом Аржабом. Да је могла да постоји речица која би своје име добила према равници кроз коју је протицала, сведочио би исти писац. Божић, који транскрибује назив Лијевче поља као „(Heide) Levcsa“ помиње речицу Липчаницу (Lipcsanicsa), али се према његовом опису она смешта близу Маховљана, на југу равнице.[6] На том простору данас протиче водоток Велика Ријека, уливајући се у Врбас код Петошеваца. Може се ипак претпоставити да се Лијевчаницом називао онај водоток који је пролазио кроз или поред самог насеља Левча. Данас на простору Ламинаца и Срећана уцртан је неименовани водоток са остацима његових некадашњих корита, и он напаја поменуте баре Бардачу и Јовачу.[7] До радова на мелиоризацији 70-тих година прошлог века, туда је протицао поток по имену *Црквена јаруга*. Он је текао око локалитета Лисичји бријег – Цинтор, са којим се може идентификовати део градског насеља Левача.[8]

Сасвим поузадана идентификација реке Лијевчанице није могућа, јер је равница премрежена капиларским водотоковима и старим коритима, који су у прошлости били испуњени водом. Осим тога, у циљу одводњавања

---

[4] F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi II,* Zagreb 1915, 38, 200, 230, 242, 476.

[5] M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima,* Banja Luka 1962, 44.

[6] H. Kreševljaković – H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat (od 1785),* Sarajevo 1957, 43, 45. Идентификација насеља и водотокова извршена је на основу топографских карата Војно-географског института, у размери 1:50.000 и 1:100.000.

[7] Топографске карте 1:50.000, секција Пожега.

[8] L. Žeravica – Z. Žeravica*, Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške,* Zbornik Krajiških muzeja 6 (1974), 220-221; ALBiH 3.3, 3.83, 3.85.

подручја и исушивања ораница, ископани су бројни канали оивичени уздигнутим гредама. Да проблем са именима буде занимљивији, у аустријском опису Посавине из половине 18. века, осим Лијевча поља („die Plaine Levcse“), анонимни писац именује Левче брдо („Berg Levcsa“), ниже Клашница, које затвара поменуту равницу на југу.[9]

Данас је Лијевче поље изразито пољопривредни крај, скоро у целости под ораницама, воћњацима и ливадама, и са веома оскудном, углавном секундарном и терцијарном шумском вегетацијом, што није био случај колико пре стотинак година. Савремена насеља, међу којима нема ниједног по имену Левач (Лијевче), нижу се у скоро непрекинутом ланцу с обе стране магистралног пута Босанска Градишка – Бања Лука. Овакав културни пејзаж не одговара средњовековним приликама, и он је последица великих промена животне средине, које су се одвијале у дугом историјском току. Неке од етапа промене могуће је осветлити захваљујући сачуваним сведочанствима.

На овом су простору људске заједнице формирале своја насеља од преисторијског времена. Проблем истраживању представља чињеница да је Лијевче поље изложено интензивној аграрној активности, што доводи до уништавања археолошких остатака и културних слојева. Осим тога, већина локалитета је само рекогносцирана и описана, без подробнијих археолошких истраживања. Из предсловенског периода издваја се пространо и чувено неолитско насеље у Доњој Долини, на десној обали Саве. Становништво је живело у сојеницама, потпуно прилагођеним променама савског водотока, а одбрана насеља од воде појачана је и опкопима. До почетка нове ере, захваљујући речним наносима и грађевинској активности становника, из сојеница се прешло у зидане, надземне грађевине. Било је то значајно привредно и трговачко средиште шире околине.[10] Античко доба оставило је трагове у виду неколико утврђених насеља, попут Градине у Бакинцима, Миљевцима, Ламинцима и Босанској Градишци, где се завршавао магистрални пут *Salona – Servitium* (Солин – Б. Градишка). Северно од Бања Луке на овој комуникацији постојале су две станице, у Трну (*Ad Ladios*) и у Маховљанима (*Ad Fines*), пролазећи кроз Гламочане, Клашницу, Јакуповце, Лакташе, Маглајане. Римска магистрала, као и потоња средњовековна, избегавала је леву обалу Врбаса и кретала се оцедитијим, сувљим деловима Лијевче поља, ближе пристранцима Козаре.[11]

---

[9] G. Bodenstein, нав. дело, 109.

[10] Преглед обимне литературе која се односи на Доњу Долину у ALBiH, 3.27.

[11] E. Pašalić, *Rimska naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960, 17-34; I. Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Sarajevo 1974, 102.

Раносредњовековна словенска градишта, прилично бројна у области Посавине, одликују се положајем на уздигнутим гредама и насипима, са претежно земљано-палисадним конструкцијама. Остаци оваквих насеља до данас су рекогносцирани у Береку („Јеринин Град“), Сеферовцима, Маховљанима, Ламинцима (Срећанима) и у Петровом Селу. Њима треба придружити и случајно откривену некрополу у Кочићевом (Јунузовцима), са налазима из 9-11. века.[12]

За историју простора Лијевче поља, значајан период почиње у другој половини 13. века, када су јужно од Саве, између доњих токова Уне и Врбаса, формиране „доњославонске“ жупаније Угарског краљевства – Сана, Дубица и Врбас.[13] Као и формирање Мачванске бановине и Бановине Усоре и Соли јужно од Саве, постанак ових жупанија припада времену великих реформи краља Беле IV (1235-1270), након продора монголске војске (1241/42). Како је црквена организација пратила развој државне територијално-управне организације, тако се за одређивање пространства жупаније Врбас могу искористи подаци о организацији католичке цркве с почетка 14. века. Према попису врбашког котара дубичког архиђаконата Загребачке бискупије из 1334. године, жупанија Врбас се простирала од реке Моштанице на западу, до реке Врбас на истоку, док је на југу допирала до обронака планине Козаре и речице Црквене. Како се види, источни део ове жупаније обухватао је данашње Лијевче поље. Седишта појединих католичких парохија (жупа) врбашког котара налазила су се у *Врбашком Граду, Градишци*, *Војсци*, *Турјаку*, *Вилусима*, *Ивањској, Глажу, Осику, Растићу, „св. Илије у пољу“,* и у насељу где је била црква *„Блажене Елизабете на тргу“*. Поменутим насељима сигурно је припадао статус тргова, што је у неким случајевима била фаза ка развоју градских насеља. Управно и војно средиште угарске жупаније Врбас налазило се у *Врбашком Граду*, који се идентификује са археолошким остацима под именом „Маријин Град“, изнад данашњег насеља Горњи Подграци, у горњем току Врбашке реке. У овом насељу, које својим именом упућује на некадашњу функцију подграђа-вароши, пронађени су остаци средњовековног насеља, као и цркве са некрополом, која је била седиште католичке парохије према попису из 1334. године. Раздаљина

[12] L. Žeravica, *Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne,* Zbornik Krajiških muzeja 7 (1982), 81-83; ALBiH 3.8, 3.45, 3.55, 3.7, 3.103, 3.132; в. табеларни преглед античких и средњовековних локалитета: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају,* 250-251.

[13] На средњовековну историју овог простора односи се дипломатар: L. Thallóczy – S. Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum – comitatum Dubicza, Orbasz et Szana (Also-szlavoniai okmanytar),* Monumenta Hungariae Historica 36, Budapest 1912.

између градског утврђења и његовог подграђа на терену износи око три километра.[14]

Пажњу истраживача дуго је привлачило питање идентификације и убикације *града Глажа*. Ово насеље се први пут помиње у писаним изворима 1244. године, када је 2. јуна и 15. јула угарски краљ Бела IV издао два документа, први „in castris iuxta castrum Gallaz“, а други „apud castrum Galaas“.[15] Затим се јавља 1285, када се налази у поседу славонског бана Радослава Бабоњића, заједно са градом Врбасом и Саном (Козарац).[16] У већ поменутом попису католичких парохија из 1334. забележена је црква св. Николе у Глажу, за који се каже да се налазио „на граници Усоре“ („in metis Usorae“).[17] Одредница „Усора“ не односи се на поречје истоимене реке, леве притоке Босне. У ово време, у првој половини 14. века, под Усором се подразумева знатно шире подручје на коме је постојала истоимена угарска бановина. Наиме, у једном извору из 1314. године, за две жупе у долини Укрине, под именом Модран и Укрина, каже се изричито да се налазе „у Усори“. Име Усоре веома рано се проширило и на подручје са десне обале доњег тока Босне – најкасније до 1244. године у Усору се рачунао и простор омеђен Босном и Толисом.[18]

Остављајући по страни питање граница „земље“ Усоре, на овом месту је довољно рећи да је њена крајња западна граница следила доњи ток реке Врбас. Веома близу њене леве обале, уз 45° северне географске ширине у данашњим Срећанима (Вакуф), на локалитету Градина налазио се средњовековни *град Глаж*. Поуздана идентификација је омогућена чињеницом да се подграђе Глажа, његова варош звала Среда.[19]

Ово насеље је добило на свом значају након што је подручје županije Врбас, као и суседне Сане, ушло у оквире босанске државе краља Твртка I (1353-1391). Користећи се несрећеним приликама у Угарској краљевини које су наступиле након смрти краља Лајоша I 1382. године, велики војвода Хрвоје Вукчић предузео је освајачке походе на њену територију, и заузео је читаву županiju Врбас. До тога је дошло негде у

[14] F. Rački, *Popis župa zagrebačke županije 1334. i 1501.g.,* Starine JAZU 4 (1872), 212-213; ALBiH 3.96, 3.23.

[15] Š. Ljubić, *Listine I,* Zagreb 1868, 65; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IV, 233. (даље: T. Smičiklas, CD)

[16] T. Smičiklas, CD VI, 544.

[17] F. Rački, *Popis župa,* 213.

[18] Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре,* ЈИЧ 1-2 (2000) 27-41.

[19] М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку,* у: *Босна и Херцегоина од средњег века до новијег времена,* Београд 1995, 69-75; ALBiH 3.61 – Градина – Вакуф, Срећани.

периоду између 10. јануара 1383, када се последњи пут у изворима помиње кнез и кастелан Врбашког Града, као представник угарске власти, и 1391. када се Хрвојев брат, Драгиша Вукчић, јавља као жупан Глажа.[20]

Овде није реч о жупану једног града, већ се ради о формирању нове територијално-управне јединице, тачније *жупе Глаж* са центром у истоименом граду. Њену територију је могуће реконструисати на основу података о насељима које доноси повеља краља Стјепана Томаша из 1446. г. за унуке поменутог Драгише Вукчића, тачније, синове војводе Иваниша Драгишића – за кнеза Павла, Марка и Јурја. Не може се утврдити да ли су овом приликом побројана сва насеља на територији жупе Глаж, али, с обзиром на то да је реч о унуцима жупана Драгише, може се претпоставити да је највећи део насеља улазио у њихову баштину. Ради лакше анализе насеља жупе Глаж, представићемо их табеларно.[21]

Насеље	**Убикација**
град Глаж и Срида варош	на простору два села Срећана – у Сефаровцима и у Кукуљи, Градина у Вакуфу (3. 61), 18 и 20 км ЈИ од Босанске Градишке
1. село Подградие	Негде у близини града Глажа
2. село Батун	-
3. село Плитнане	-
4. село Батар	истоимено (око 14-16 км СЗ од града Глажа)
5. село Врана	-
6. село Шћавуница	-
7. село Гвозница и друга	
8. Гвозница	-
9. село Црипов Поток	-
10. село Топоница	Нова, Доња, Средња и Горња Топола (око 5-7 км З-СЗ од Глажа)
11. село Прибиновци	-
12. село Добро Поле	-
13. село Причишница	-
14. село Болесавац	-
15. село Тврди	-
16. село Лазарићи	-

[20] L. Thallóczy – S. Horváth, CD Alsoszlavonia, 97-98; T. Smičiklas, CD XVIII, 372; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји,* 75-76, 249.

[21] F. Miklosich, *Monumenta Serbica,* Viennae 1858, 438-440; М. Благојевић, *Северна граница,* 69-75; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји,* 254-255.

17. село Поцтине	-
18. село Дубнице	-
19. село Кожухе	-
20. село Градишћа	-
21. село Поповац	заселак села Драгочаја (око 24 км ЈЗ од Глажа)
22. село Мачак	село Мачковац (око 17-19 км С-СЗ од Глажа)
23. село Радочаиник	? данашње село Драгочај (око 24 км ЈЗ од Глажа)
24. село Трстено	Данас потес Трстен, на левој обали Саве, преко пута Мачковца
25. село Чришневац	Данас потес Цришњев, на левој обали Саве, северно од Мачковца (Славонског)
26. село Драги Дружац	-
27. село Рилевац	-
град Тетумио и варош	-
1. село Липовацу и други	Липовац, код данашњег села Вилуси (око 7 км западно од Глажа)
2. Липовац	
3. село Раковац	заселак Раковац села Драгочаја (око 25 км ЈЗ од Глажа)
4. село Стубао	неубицирано

Жупа Глаж би, на основу убикације њених насеља поменутих у овој повељи, обухватала област источно од реке Јурковице и Осорне, до Врбаса, и на југ до Бања Луке, па би на тај начин заузимала скоро цео простор данашњег Лијевчег поља. У њој се поред града Глажа налазило и до сада неидентификовано градско насеље по имену „Тетумио“, коме су пристојила села наведена после њега – Липовац и Раковац. Према њиховој убикацији, град Тетумио је можда могао да се налази негде у јужном, југозападном делу Лијевче поља, односно жупе Глаж. Пажњу привлаче и до сада неиспитани археолошки остаци средњовековне камене фортификације на Ђурића Брду у Машићима.[22]

Град Левач се не помиње у повељи за браћу Драгишиће из 1446. године, јер није био под њиховом влашћу. Он се заправо развио на истоименом поседу који су 1449. године чинили замак (*castellum*), као утврђена властеоска резиденција, и село. Те године су потомци исељене

[22] М. Благојевић, *Северна граница,* 69-75; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји,* 249-256.

гране Хрватинића, Павловићи-Нелипчићи од Добре Куће, свој посед Левач дали у закуп Радивоју Остојићу, брату босанског краља Стефана Томаша, и његовом тасту, славонском великашу Николи Величком.[23] Након пропасти средњовековне босанске државе 1463, град Левач је био у саставу угарске Јајачке бановине (1463-1527/28). Тако се 1496. г. помиње да је Балтазар Баћањи предао град Левач са тврђавом јајачким бановима Ладиславу Кањижаиу и Ивану Бебеку. Али, првих дана априла 1501. године, Турци су спалили трг – варош (*oppidum*), замак и фрањевачки самостан у Левчу, и претворили га у пепео, како се наводи у писму угарског палатина Петра Гереба. Следеће године је послата помоћ да се он обнови и изгледа да је то и урађено, јер се 1504. године помиње у списку расхода Јајачке бановине.[24] То је уједно и последњи пут да се овај утврђени град јавља у предосманским писаним историјским изворима, тако да је вероватно поново страдао у турско-угарским сукобима, будући да се не помиње у мировном уговору из 1519. године.[25] Такође, у попису жупанија загребачке бискупије из 1501. године наводе се само парохије дубичког котара, док су сански и врбашки изостављени, што се може објаснити несрећеним приликама на овом простору.[26]

Остаци позносредњовековног утврђења на локалитету Лисичји бријег - Цинтор у Ламинцима, уз оближње градиште у Срећанима, према свом положају одговарају граду *Левачу*, онако како су га приказивали и стари картографи. Пре мелиоризације, ова градина је била опкољена потоком по имену Црквена јаруга. Приликом ископавања овог локалитета пронађена је керамика из 14. и 15. века, а само километар јужније откривен је велики депо новца од 1550 комада из доба краља Матије Корвина (1456-1490) и Владислава II Јагелонца (1490-1516).[27] Према оваквој убикацији, Левач се налазио на око 8 километара југоисточно од Босанске Градишке, и само неколико километара јужно од обале Саве, с тим да треба допустити и мању раздаљину, с обзиром на промене корита ове реке. Такође, треба претпоставити да је град Левач био изграђен

[23] L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszalavonia,* 174-178.

[24] L. Thallóczy – S. Horváth, CD Alsoszalavonia, 249, 253-254, 257; L. Thallóczy – S. Horváth, *Jajcza (bansag, var, varos) törtenete 1450-1527,* Monumenta Hungariae Historica 36, Budapest 1912, 181; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају,* 126-131.

[25] L. Thallóczy – S. Horváth, CD Alsoszalavonia, 279-286; Ј. Мргић-Радојчић, *нав. дело,* 128-129.

[26] F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501,* 211-213.

[27] L. Žeravica – Z. Žeravica*, Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške,* Zbornik Krajiških muzeja 6 (1974), 220-221; Г.Седић, *Бања Лука и околица на неким картама XVI-XVIII вијека*, ИЗ 3 (1981), 169; М. Благојевић, *Северна граница*, 65-66; ALBiH 3.3, 3.83, 3.85; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају,* 252-253.

највише употребом дрвене грађе, али би ипак цео локалитет требало систематски испитати. Убрзо након што је успостављена турска власт, тачније већ 1540. г. основана је посебана нахија Левач (Лефче), у чијем саставу је била Градишка, која је освојена 1535. г.[28]

Жупа Глаж била је привремена територијално-управна јединица, јер је трајала колико и власт босанске државе на простору Лијевче поља – до њеног уништења 1463. године. После тога, у склопу против-офанзива краља Матије Корвина 1463-64, власт Угарског краљевства се обнавља и поново се формира жупанија Врбас, што ће потрајати све до османског освајања током четврте деценије 16. века. Подаци о насељима и поседима у Врбашкој жупанији су сачувани за период од средине 14. до средине 15. века, и биће интересантно упоредити их са претходно поменутим насељима жупе Глаж, с једне стране, и млађим подацима првог објављеног пописа нахије Лефче из 1604. године, с друге стране. Ради прегледности, и ова насеља доносимо табеларно.[29]

Насеље, посед	**Убикација**
1. *Ezeek, Ozeechk* (1351-1525) – Osik	- седиште католичке парохије 1334. Меркаторова карта
2. *Gochalowcz, Gothlowacz* – Gočalovac	Нешто пре 1479. подигнуто и утврђење на поседу У попису нахије Лефче 1604. помиње се село *Гочиловац, другим именом Трошељи*, под којим називом и данас постоји насеље, југоисточно од Б. Градишке
3. *Lewach, Lewacz* – Levač	- Ламинци (Срођани)
4. *Orbas, Orbazvasarhely* – Vrbaški Grad и вашариште	Локалитет Маријин Град у Горњим Подграцима - седиште католичке парохије 1334.
5. *Dukaharaztya* – ?	1383. – граничи се са вароши Врбашког града, негде у околини Г. Подградаца
6. *Prizawya, Pryzawye* – Prisavlje	- у близини обале Саве

[28] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 180.

[29] Попис насеља који је коригован и дат у табели потиче из: L. Thallóczy, *Povijest Jajca (banovine, grada i varoši) 1450-1527,* prev. M. Šufflay, Zagreb 1916, 234-241; L. Thallóczy – S. Horváth, CD *Alsoszalavonia,* passim.

7. *Voyzka, Woyzka* – Vojskovo	- данашње Војсково, око 15 км северозападно од Врбашког града
8. *Rastigh, Rasthych, Raschygh* – Rastić	- седиште католичке парохије 1334.
9. *Kopeel* – Kopel	-
10. *Laaz* – Laz	- Старе Лазе, северно од Орубице у Славонији
11. *Polyna* – Poljana	- потес Пољанско, јужно од Б. Орубице, - село Пољане, северно од Б. Градишке, али је топоним могао да буде било где у равници
12. *Tharnowcz* – Trnovac	- данас постоји Трњак Поље између Осорне и Нове Тополе, као и село Трњачани, уз леву обалу Врбаса северно од Срећана, и најзначајније од њих - насеље Трн, северно од Бања Луке
13. *Kwchyan* – Kućan	-
14. *Hareyouch, Haroyeuch* – ?	-
15. *Petrouch* – Petrovac	-
16. *Lubna* – Lubna	- река Лубина, десна притока Врбашке реке
17. *Poluchia, Podlusya* – Podlužje	- данас постоји село Лужани, на десној обали Врбашке реке ниже ушћа Лубине, али је раније топоним могао да буде више распрострањен због обилније вегетације
18. *Okluka, Oklywycz (!)* – Okuka	-
19. *Verhowch* – Vrhovac	- Врховци Градски и Врховци Црквени, јужно од Славонске Пожеге
20. *Therztencz, Theczthenycza (!), Cherzthencz (!)* – Trstenac, Trstenica	- Трстено у жупи Глаж 1446. - данас постоји потес Трстен, на левој обали Саве, северно од Мачковца
21. *Bebrina, Felsew i Alsobebryna* – Gornja i Donja Bebrina	- данас постоје Г. и Д. Бебрина код Славонског Брода, на левој обали Саве

22. *Muthnok* – Mutnik	- Мутничко, са леве обале Саве, северно од Орубице
23. *Mlaterma* – Матура	1443. – „aquis piscaturis“ – данашња Матура, стари ток Врбаса
24. *Mrathsyn (!), Mrachay* – Mračaj	1514. – castellum - Мраковица, превој на Козари, око 15 км југозападно од Врбашког града
25. *Wythkowacz* – Vitkovac	-
26. *Lezkowacz* – Leskovac	- данас постоји Лисковац, пар км југоисточно од Б. Градишке, и потес Љесковац јужно од Трна
27. *Werbowacz* – Vrbovac	-
28. *Kozyryewach* – Kozirevac	? Козинци, пар километара источно од Градишке
29. *Hyzdaricha* – ?	-
30. *Mylkowcz* – Milkovac	-
31. *Zurakowcz, Zwrakowcz, Zwrachkowcz* – ? Đurakovac	? Јурковица
32. *Bakyth* – Bakić	? Бакинци, у горњем току Осорне, на западном рубу Лијевче поља
33. *Czernye* – Černje, (Cerje? - Cerovljani)	-
34. *Ozornycha* – Ozornica	- Река Осорна, притока Борне

Занимљиво је приметити да осим села Трстена, нема никаквог поклапања топонима између познатих насеља жупе Глаж (о.1391-1463) и жупаније Врбас (о.1250-о.1391, 1463-1530). Већина горе пописаних насеља и поседа у врбашкој жупанији припадала је властеоској породици Дешфи Церничких (Desewfy Cserneki), који су имали поседе и у Пожешкој жупанији. Осим Церника, њима је припадала и Шаговина код

Нове Градишке, (Старо) Петрово село, Липље, Горња Трнава, и други.[30] Неки топоними са територије некадашње Врбашке жупаније и жупе Глаж данас се могу опазити управо у крајњем јужном делу Пожешке жупаније, недалеко од леве обале Саве, где су се простирали поседи фамилије Церничких, као што су Мачковац, Трстено, Цришњев, Мутничко, (Старе) Лазе. Сасвим је могуће је да је до премештања топонима дошло досељавањем становништва са простора јужно од Саве.[31] Неколико поседа у Пожешкој жупанији било је имовина славонске гране Хрватинића – Нелипчића од Добре Куће, код Дарувара.[32]

Нахија Лефче

Нахија Лефче у босанском санџаку је први пут пописана 1541, када су османске власти затекле 9 насеља са 175 кућа. У следећем попису из око 1563. године, забележено је 29 насеља са 830 кућа. Огроман пораст броја насеља и кућа током две деценије, сигурно није резултат природног прираштаја, и једино се може објаснити масовним насељавањем становништва са влашким статусом, које су спроводиле османске власти како би учврстиле границу и економски опоравиле погранично подручје.[33] Најранији објављени подаци о самим насељима *нахије Лефче* потичу с почетка 17. века, из опширног пописа Босанског санџака састављеног 1604. године, и овде доносимо табеларни преглед насеља која су том приликом регистрована. Нахија Лефче се на истоку граничила с нахијом Кобаш, на југу с нахијом Бања Лука, на југозападу с нахијом Сана и на западу с нахијом Врбашка.[34]

---

[30] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalavonia,* 196, 200-202, 205, 206-208, 211, 270-272, 273-277 и даље.

[31] Ово досељавање би, према С. Павичићу, датирало из времена после 1691. године, када су се Османлије повлачиле из Славоније, а хрватско и српско становништво је напуштало своја насеља у средњем и доњем Поврбасју, и прелазило је на леву обалу Саве – *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji,* Zagreb 1953, 243-244.

[32] L. Thallóczy – S. Horváth, *CD Alsoszalavonia,* 86, 173, 196, 217, 231, 271, 275.

[33] Број насеља и кућа, али не и имена насеља код: M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku,* GDI BiH 13 (1962) 235-242.

[34] *Opširni defter Bosanskog sandžaka iz 1604.g,* Knjiga 4, sv. III, obradila A. Kupusović, Sarajevo 2000, 513-545.

Насеље, топоним	**Убикација**
1. *Тврђава и варош Градишка*	Босанска Градишка
2. Мезра Цраковица (Црквица), у близини *тврђаве Градишка*	-
3. Мезра Врбовац и Трстеновац, насупрот *села* Моруковица (?), с ове стране реке Саве	Трстено, потес на левој обали Саве, насупрот Мачковцу (Бос.), а северно од њега је потес Ива
4. *Село* Жирановци, познато као Долња	-
5. *Село* Жирановци Горњи	-
6. Махала Шива, припада Лефчу	-
7. Махала Маглајлу, припада Лефчу	-
8. Чифлук Кејвана, земљиште *тврђаве* Лефче	-
9. Махала Милоша, у близини *Остожине (?)*	-
10. Чифлук Сулејман-бега, сина Синан-беговог, ... у махали Перванеа, припада Лефчу	-
11. Чифлук Арслан-војводе у *селу* Жеравица	- Жеравица, пар км јужно од Обудовца и Градишке
12. *Село* Јунус-војводе, издвојено из земље Ушића	- Јунузовци, дан. Кочићево, југоисточно од Б. Градишке
13. *Село* Пољета (?), Шилте и Уштић (? Ушић)	-
14. *Село* Калетина, са пазаром, панађуром, *караван-сарајем и ханом* Меми-бега, са џамијом Мехмед-бега, санџак-бега Крке	- „Клотина“, западно од Левача, уз Саву
15. *Село* Дилавер-војводе, издвојено од земље Калетине – пусто	-

16. *Село* Брзајед -
17. *Село* Косјеровац - Косијерово, источно од Маглајана, уз леву обалу Врбаса
18. *Село* Кљуновци, другим именом Голубовци - речица Голубача, једна од саставница Врбашке реке
19. *Село* Иванковци; земин Хаџи Халила, капетана Градишке, запуштено земљиште звано Имешка и *Јабланица*, у близини села Иванковци - село Јабланица и речица Јабланица
20. *Село* Радивој -
21. *Село* Шубичани -
22. *Село* Иваниш – напуштено од раје -
23. Чифлук Мехмед-бега, сина Мурад-беговог, баштина Хреновице; земин *кнеза Лакташа* - можда у околини Лакташа
24. Махала Влаће, напуштена од раније -
25. *Варош* тврђаве Левач – 5 чифлука, 1 земин, 8 баштина - Ламинци - Срећани
26. *Село* Пашчин, другим именом Врхзденци -
27. *Село* Лисковац и Гочиловац, другим именом Трошељи 1 - Лисковац и Трошељи, јужно и југоисточно од Б. Градишке
28. *Село* Ново Село, другим именом Карагоз, Чифлук Мурад-бега, сина Ферхад-паше - Ново Село, источно од Б. Градишке
29. *Село* Среда - Срећани, подграђе некадашњег града Глажа
30. *Село* Липе, другим именом Обравац - Липовац, код дан. Вилуса
31. *Село* Перване - напуштено - Перван, западно од Бања Луке, јужно од Бронзаног Мајдана
32. *Село* Радошевница -
33. *Село* Буковица и Брестово Поље - Буковица, поток Брестовац
34. *Село* Слобочина - напустиле зимије - Меркатор – „Slobotzma“, јужно од Левача, уз леву обалу Врбаса

35. Махала Кара Рајице, у близини *села* Слобочине	-
36. Махала Јазовин (?)	-
37. Махала Радохне, део *села* Слобочина	-
38. Махала Медари, део *села* Слобочина	-
39. Махала Дракуле, део *села* Слобочина	-
40. Махала Велед-хана, другим именом Шубичани, део *села* Слобочина - напуштена -	-
41. *Село* Дрвена Црквина	-
42. Мезра Јошавка, позната под именом Малкоч-бегов Конак	-
43. Махала Смедеревци	-
44. Махала Војин Прусац	-
45. *Село* Васинци	-
46. Махала Љубовац *села* Васинци	-
47. Мезра Галешница, у близини села Васинци	-
48. *Село* Братковци	-
49. Махала Вукашиновићи, део *села* Братковци	-
50. Махала Поп, део *села* Братковци	-
51. *Варош* тврђаве Врбашка	- Г. Подградци, изнад којих је Врбашки Град, („Маријин град“)
52. *Село* Кула	- (Бабића) Кула у дан. селу Врбашка – археол. остаци (3.2) - Куљани, северозападно од Бања Луке
53. Махала Косјеровићи, део *села* Кула	-
54. Махала Перванеа, део *села* Кула	-

55. Махала Пискавица, део *села* Кула	-
56. Мезра Руднице, у близини Дубоке Долине	-
57. Мезра Равнице, у близини *Велике Обложке* (?) – баштине на местима: Папратна Лука, Гарашница, Прика Рика, Илиџа, Смрдан, Ладишница, Доња Чалорика (?), Оморика Чувала (?), Дубока Вртача, Каловити Поток	-
58. Чифлук Хаџи Незира – део мезре Руденице, *Грчка Градина*, у близини Дубоке и део мезре Обложка	-
59. *Село* Драгочање, Заселиште и Село	- Драгочај, северозападно од Б. Луке
60. *Село* Обрачићи	-
61. Махала Пријан, део *села* Обрачићи, у близини реке Јурковице – напуштена	- негде у близини реке Јурковице
62. *Село* Гулбаз-војводе, издвојено из подручја *Осјека*	- у близини Г. Јурковице
63. Чифлук Гулбаз-војводе и Јунус-војводе – земљиште рушевне *тврђаве Осјек*	- утврђење Осик из предосманског периода - Меркаторова карта
64. Чифлук Мехмеда и Хасана, синова Фаик-војводе у *селу* Поље и на мезрама Селиште и Огњићи	-
65. *Село* Ковачи	- Меркаторова карта, на десној обали Саве, низводно од Градишке, пре Свињара (Српца)
66. Мезра Мокро Поље	-
67. *Село* Маглајани са скелом на Врбасу	- Маглајани

68. ***Касаба*** Трн, са пет годишњих панађура Часна џамија Мустафа-паше Џамија Несух-аге с турбетом - Трн
69. Мезра Милошли, у близини *села* Маржићи (? Машићи) -
70. *Село* Јездарица -
71. Мезра Пресначе и Дубова -

Нахија Левач је заузимала већи простор од жупе Глаж, можда и од жупаније Врбас, што се због немогућности идентификације многих насеља не може прецизно утврдити. На основу броја пописаних насеља, рекло би се да је подручје било доста добро насељено у међупериоду, односно, од 1530-тих до почетка Дугог рата (1592-1606), који је условио бежање хришћанског становништва на територију Хабсбуршке монархије. У представљеном дефтеру из 1604, у неколико случајева је уписано да се раја одселила, или да су зимије побегле, као у случају села Перване, Слобочина, Иваниш, Шубичани и др., и да је понегде нови спахија добио посед уз обавезу да га поново засели.

Ако се погледа структура насеља нахије Лефче, у ранг градских насеља улазиле би касаба Трн и Градишка, вероватно и Врбас (Врбашка), можда и Лефче. Утврђења се помињу у случају Градишке, Врбаса, Лефча и Осјека (Осика), о чијој ће локацији бити даље речи. На месту средњовековног кастела, настало је турско утврђење *Бербир*, које је потпуно уништено после 1878, а приликом рушења су пронађени археолошки остаци (фрагменти керамике) из 14. и 15. века. Атанасије Ђорђић (1626) изричито каже да су Градишка заправо два града, по један с обе обале Саве, а да у десном седи турски ага. Евлија Челебија (1660) описује Градишку као лепу *паланку* у облику издуженог правоугаоника.[35]

У нахији Лефче је 1604. године пописано 34 села са 20 махала (засеока) и 9 мезри – бивших селишта и сејалишта суседних села. До развоја насеља *Трн*, које се не помиње у средњовековним изворима, дошло је почетком друге половине 16. века, захваљујући вакуфским задужбинама Мустафа-паше Соколовића, и Несух-аге, кога помиње попис из 1604.

[35] M. Batinić, *Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti,* Starine JAZU 17 (1885), 148; E. Čelebija, *Putopis,* prev. i kom. H. Šabanović, Sarajevo 1957, 242; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi,* Naše Starine 1953, 38-39; L. Žeravica – Z. Žeravica, *Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške,* Zbornik Krajiških muzeja 6 (1974), 215-218.

године.[36] Насеље је смештено на погодном прелазу преко реке Врбаса, као и на раскрсници путева из Посавине и долине Усоре. О великом промету људи и робе сведочи постојање чак пет годишњих вашара – панађура у касаби Трн, што је веома редак случај. Прелаз преко Врбаса – „скела“ уписана је у селу Маглајани, које одговара данашњем истоименом насељу, десетак километара северно од Трна. Данашње село се не налази на самој обали Врбаса, већ је удаљено од ње неких три километра, и на реку излази код Петошеваца.

У попису се помиње и село *Калетина*, са пазаром, панађуром, *караван-сарајем и ханом* Меми-бега, и две џамије. Према картографским изворима, о чему ће бити још речи, село се налазило близу обале Саве, западно од Лијевча, па је могуће претпоставити да се на том месту прелазила Сава, што би оправдало постојање пазара и установа за смештај путника. До 19. века, међутим, и село и његов каравансарај са ханом су нестали. Кукуљевић (1857) и Миховил Павлиновић (1875) у својим путописима помињу Сечин хан код Клашница и моста преко Врбаса, и хан „лепе Виде“ код села Дервиши, такође пред Бања Луком.[37]

У близини саме тврђаве Градишке, уписано је земљиште по имену Црквица, што указује на постојање некадашње црквене грађевине у самом граду, али се она не може ближе идентификовати. Осим ње, у нахији Лефче забележено је и село Дрвена Црквина. Због обиља ове врсте грађевинског материјала, може се претпоставити да је оваквих грађевина било више у предосманском периоду. О присуству хришћанског клера сведочи и махала Поп у селу Братковцима, које више не постоји.

Привредне прилике, нажалост, не могу подробније да се прикажу, јер су села нахије Лефче у највећој мери пописана без података о пореским ставкама, односно, културама које је гајило сеоско становништво. У самој Градишки постојала је скела, као и два млина на Сави, затим воскарница, док је риболов такође био опорезован десетком. Од пољопривредних усева, чини се да је на првом месту по величини десетка био „мешанац“, мешавина пшенице и јечма, као што је то случај у другим нахијама Босанског санџака у овом попису. Пшеница је на другом месту,

---

[36] „Часна џамија“ у Маглају 1604. била је задужбина Мустафа-паше Соколовића (? Софи Мехмед-паше) , босанског санџакбега (1553-1557), који је основао Рудо, а своје задужбине је имао у касаби Трн и у Бања Луци – *Opširni defter* III*,* 311, 429, 527, 543; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* 71-72 (Софи Мехмед-паша); уп: *Vakufname,* 105-110; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama,* 116.

[37] И. Кукуљевић и М. Павлићевић, u: M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima* , 44-45, 46, 61-62; H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1957, 63-64.

а зоб на трећем. Од поврћа се помињу бели и црвени лук и купус, док се врсте воћа ближе не именују. Пореске ставке су такође чинили лан, сено, и у једном случају – порез на свиње, иако је вероватно свињогојство било више заступљено због обиља храстових шума. Из прописа за трошарину (бац) на пазару у касаби Трн, сазнају се артикли којима се трговало. То су били: со, жито, шира (непреврели сок од грожђа), дрвена кола, коњи, говеда, волови, овце, козе, и коже. Занимљиво је да се трошарина наплаћивала и на ракијски казан, али су по једну акчу плаћали и они који су ракију правили. Рекло би се да је у питању лозова ракија, иако неки познији подаци говоре о шљивицима на простору Лијевче поља.[38]

О појединим тимарницима у нахији Лефче из овог пописа може се нешто више рећи. Перване – ага, по коме су именовани једно село и махала у селу Кула, био је раније ага азапа у тврђави Градишка, затим је смењен, што се сазнаје из султанове наредбе од 15. јула 1560. године. Међутим, како се даље наводи, он је потом био заробљен и провео је читавих десет година у заробљеништву, вероватно аустријском, док није плаћен откуп за њега. Пошто је Перване-ага словио за великог познаваоца реке и послова везаних за њу, и пошто је Градишка била угрожена од стране непријатеља, поново је именован за агу азапа, уз тимар од 5.800 акчи.[39] Успомену на азапе – лаку коњицу чувају топоним Азапи, село на око 15 км западно од Градишке, уз десну обалу Саве, као и оближње Азапско брдо.

Полазећи од пионирског рада Гордане Седић, која је указала на вредност картографске грађе за топонимију Лијевче поља, постојећа сазнања могу се значајније допунити. На тај начин се добија могућност да се прати континуитет насеља и током познијих векова, у којима недостаје дипломатичка грађа. И пре Лазареве карте Угарске из 1528. године, из које, према мишљењу поменуте ауторке, потиче најстарији картографски приказ са градовима Бањалуком и Левачем[40], постоје чак три старије карте са убикацијом Левача на истом положају – с леве обале Врбаса, близу његовог ушћа у Саву. Најстарија потиче из радионице чувеног фирентинског картографа, Франческа Роселија (*Francesco Rosselli*, c. 1445- ante 1527), који је боравио на двору угарског краља Матије

[38] *Opširni defter* III, 515-545.

[39] *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima,* prir. E. Kovačević, Sarajevo 1985, 62. N. Moačanin, *Exposing existing fallacies regarding the Captaincies in the Bosnian frontier area between the 16th – 18th centuries,* in: D. Roksandić – N. Štefanec (eds), *Constructing Border Societis on the Triplex Confinium*, CEU Budapest 2000, 76-77.

[40] G. Sedić, *Banjaluka i okolica,* 168, nap. 5. i 6.

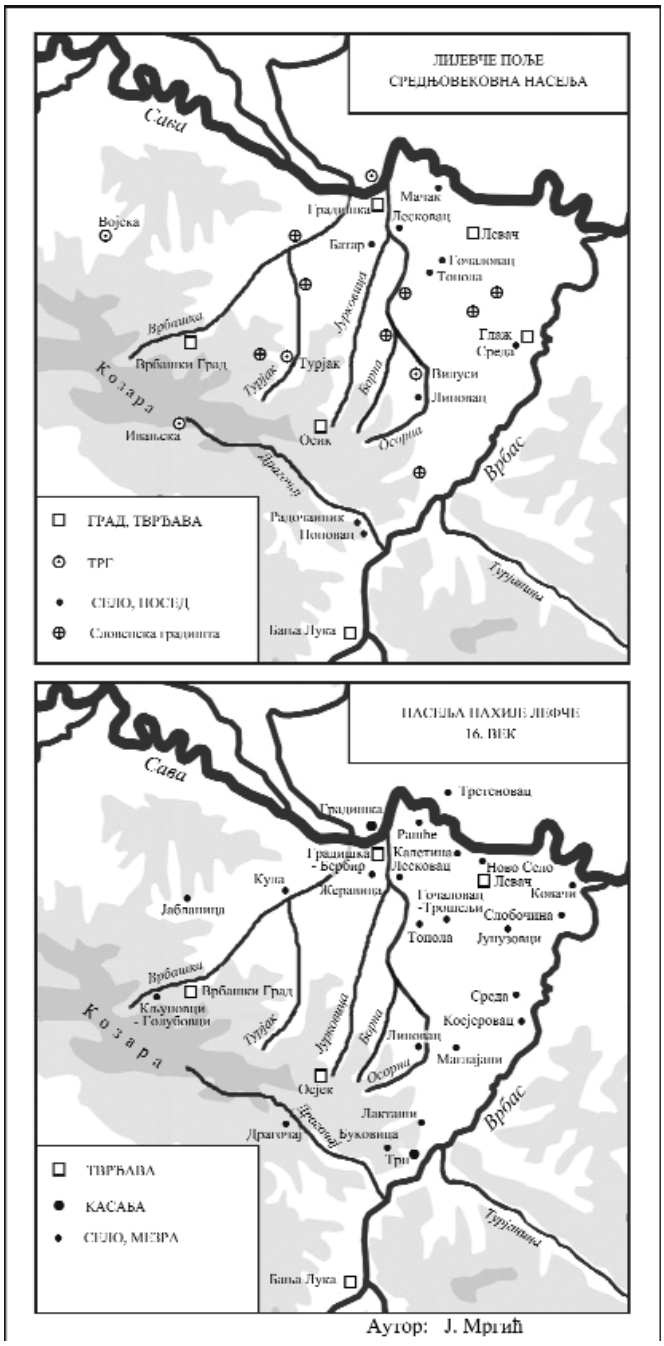

Картографска сведочанства о насељима на простору Лијевче поља 15. – 17. век

Корвина у периоду од 1476. до 1484. године. У ово време се датира његова карта Средње Европе и карта Балканског полуострва, на којој је уписан Левач – *Lievaz*.[41] Следећи картографски приказ потиче из 1507, аутора Марка Веневентануса (*Marco Beneventanus*), који је у Риму штампао карту под називом „Tabula moderna Polonie, Ungariae, Boemie, Germanie, Russie, Lithvanie“. Међу доста бројним топонимима са територије Босне, наведен је и Левач – *Lievais*.[42] Немачки картограф Мартин Валдземилер (Martin Waldseemüller) први је штампао посебну регионалну карту под насловом „Tabula moderna Bossinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae“ 1513. године, и уцртао је Левач – *Lievaz*.[43]

До данас, нажалост, није научно приказан део Лазареве карте који се односи на Босанску Посавину[44], али се донекле може претпоставити да су њени топоними и убикације преузети на нешто млађој Лацијусовој карти „Hungariae Descriptio“ (1566, 1570-1595). На њој је приказан део Босне, северно од Јајца, са прилично великим бројем топонима, и примећује се да је дошло до замене насеља на обалама Укрине и Врбаса. Наиме, на карти су дуж реке Укрине смештени градови Јајце, Гребен, Бочац, Звечај, Бања, Бања Лука и Свињар, што се несумњиво односи на реку Врбас.[45] Тако је на левој обали Лацијусове Укрине, заправо Врбаса, близу ушћа у Саву, уцртан и *Lewacz.* Југозападно од Левача су сасвим правилно уцртани Врбашки град – *Orywas,* и Козарац - *Koszura.* Северозападно од Левача, на десној обали Саве уписани су *Klechina* – „Клечина“, искварени облик „Клотине“ односно села Калетине*,* затим *Hrastia* – Храшћа, што можда одговара поседу *Rastigh* поменутом у Врбашкој жупанији.[46]

На Хиршфогеловој „Карти Славоније, Хрватске... Босне и околних покрајина“ (о. 1580), на левој обали Врбаса, код самог ушћа у

[41] М. Николић, *Ренесанса Птолемејеве географије,* Monumenta Cartographica II, прир. Г. Шкриванић, Историјски институт САНУ - Београд 1979, 83-85, са напоменом уз Левач да није убициран.

[42] R. Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka,* Djela ANUBiH, knj. XXXVII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 22, Sarajevo 1970. 28-29; М. Николић, *нав. дело,* 77-80; Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године,* у: *Србија и суседне земље на старим географским картама,* Каталог изложбе у Галерији САНУ, Београд 1991, 36-37, 40. Вид.: М. Вемић – М. Стругар, *Атлас Старе Србије. Европске карте Косова и Метохије,* Цетиње 2007.

[43] Г. Шкриванић, *Martin Waldeseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Greciae et Sclavoniae,* ИЧ 19 (1972) 54-65; М. Николић, *нав. дело,* 85-87.

[44] О Лазару и његовом приказу Србије - Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске,* ЗРВИ 24-25 (1986) 423-435. Гашпаровић у свом делу не помиње Лазареву карту.

[45] Г. Седић, *нав. дело,* 168-169.

[46] W. Lazius, *Hungariae Descriptio,* 1570-1595, Народна библиотека Србије (НБС), Кр. II - 438.

Саву, уцртан је *Ковач (Kowacz),* а нешто јужније и *Левач (Lewatz)*, а на простору самог поља означена је шума.[47] Меркаторова карта „Sclavonia, Croatia, Bosna cum Dalmatiae parte“ (1609-1635) даје убикацију неколико насеља за које постоје писани трагови. Поред тачног представљања положаја Левача и Врбашког града у односу на ток Врбаса и Саве, овај аутор је уцртао и насеље по имену „Ezze“, заправо *Ezzek,* што одговара тврђави *Осик* у жупанији Врбас (1351-1525) и „рушевној тврђави *Осјек*“ у нахији Лефче (1604). На карти је ово насеље смештено јужно – југоисточно од Врбашког града, а северозападно од Бања Луке. На том потезу су на терену откривени остаци зиданог средњовековног утврђења у Горњој Јурковици.[48] Источно од Левача, на самој левој обали Врбаса уписана је *Sloboczma,* што би одговарало селу *Слобочини* у нахији Лефче. Низводно Савом од „Турске Градишке“, на ушћу „Унице“ (sic!), уписано је насеље „Kowacz Turcorum“, насупрот истоименом насељу са славонске стране, што можда одговара селу *Ковачи* у попису нахије Лефче 1604. године.[49]

Описи Лијевче поља из 18. и 19. века

У свом извиђању 1785. године, заставник Божић једно путовање започиње из села *Долина,* на десној обали Саве, одакле је за два и по сата стигао у село *Трошељ,* пролазећи кроз високу шуму испресецану мочварним удолинама, које се при великој води не могу прећи. Потом је ишао путем дуж забарене јаруге *Аржаба* (Harxaba) што се не може прегазити, а пут је кривудао ближе и даље од њене обале. На овом водотоку приметио је и млин, близу хумке постављене да обележи граничну линију уређену према одредбама Пожаровачког мира (1718). Само село Трошељ имало је неких 18-20 хришћанских кућа, раштрканих у одраслој шуми. Одавде се Божић упутио ка југу до села Трн, прелазећи цело Лијевче поље по дужини, што му је одузело нешто више од шест сати путовања. За само поље каже да је потпуно равно, изузев разрушених граничних хумки, и обрасло је трновитим дрвећем (глогом), у ширину око

[47] A. Hirsvogelio, *Sclavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae initimarumque regionum nova descriptio,* Antverpiae c. 1580 – НБС, Кр. II – 393.
[48] ALBiH II, 3.67.
[49] G. Mercator, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatia parte,* Antwerpen 1609-1635 – НБС, Кр. II-407.

три сата. Пут који креће из Градишке ка Бања Луци рачвао се у два огранка, један који преко *Машића* (*Marshich*!) води до *Ивањске*, и други преко *Бакинаца* до *Буковице*. Полазећи из Трошеља, Божић наводи да је пут за пола сата прошао кроз *Маховачки Луг* (*Mahovacski Lug*), а одатле за четврт сата до *речице Липчанице*. Њене обале су биле густо зарасле и није могла да се пређе осим на газу.[50]

Најсроднији топоним поменутом Маховачком Лугу било би савремено *село Маховљани*, које се налази на југозападној ивици Лијевче поља, јужно од Маглајана и северно од Лакташа. У непосредној близини насеља, с његове јужне стране уписан је *потес Крчевине*, па је могуће да се ту простирао некадашњи луг.[51] Оваква заједница ситнијег дрвећа и шибља била је идеална за искрчавање и претварање „лазова и требежа“ у ораничне површине.[52]

Враћајући се Божићевом опису, даље се наводи како се тик уз обалу Липчанице ка истоку уздиже један гранични камен. Одатле се упутио преко *поља Тагурово или Филиповићевог поља*, што је трајало више од пола сата до једног лошег дрвеног моста, а обала Врбаса се налазила на неких 100 корака удаљености. Поље оваквог имена данас не постоји, али с обзиром на то да Божић као следеће по реду насеље помиње *Клашнице* (Plashnicza!), може се претпоставити да се оно простирало источније од Лакташа, уз саму обалу Врбаса. За ову реку писац каже да се у Клашницама при малом водостају може прегазити на коњу. Пут је одатле вијугао, ближе и даље од обале реке, и водио је у Гламочко Поље, ширине 500-600 корака, које је било добро обрађено. Затим је, после нешто више од сат времена путовања, прешао речицу Буковицу, док је истоимено село лежало источније, ближе Врбасу, на коме су били постављени млинови. Настављајући ка Бања Луци, Божић је прешао преко једног мањег потока и преко *речице Драгочај,* која не може да се пређе осим преко постављеног моста.[53]

Своје друго путовање преко Лијевче поља Божић је поново отпочео у Доњој Долини, али се упутио преко Ламинаца, Машића и Миљевића до Ивањске, што је укупно трајало око девет сати. До *Ламинаца* на југозападу од Долине, стигао је за сат и по, пролазећи кроз одраслу шуму и преко две дубоке вододерине, за које каже да су се тешко прелазиле и кад су суве, а кад се напуне водом - скоро никако. Прва се налазила

[50] *Vojno-geografski opis Bosne,* 43.
[51] Топографске карте 1: 50.000, секција Бања Лука и Прњавор.
[52] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији,* Београд 2004², 68-73.
[53] *Vojno-geografski opis Bosne,* 43-44.

на пола сата од Долине и била је широка 250-300 корачаја, а друга, доста мања, ширине од 50-60 корака, на око пола сата од Ламинаца. Само село имало је око 400 хришћанских и турских кућа и лежало је раштркано на једном отвореном простору унутар шуме.[54] С јужне стране Доње Долине на топографској карти је представљен неименовани водоток, делом исушен, који је текао паралелно са Савиним током, и код Дреновљана се спајао са Матуром. Даље ка Ламинцима, на територији данашњих Јаружана и Срећана, такође је уцртан сплет водотокова, делимично исушених природно, уз додатну заштиту ораница од поплава, што је урађено помоћу дугачког насипа.[55] Путујући и даље у правцу југозапада, Божић је прешао преко *речица Осорне* и *Борне* (Bavorina!), и након три сата стигао је у Машиће (Marshich!). Село је лежало раштркано по обронцима и удолинама, северозападно од пута.[56]

Поред Божићевог извештаја, постоји анонимни аустријски опис Посавине из половине 18. века. Текст садржи читав низ топонима на простору некадашње нахије Левач, који могу данас са сигурношћу да се идентификују, а могуће је утврдити и промене у распореду насеља и хидрографске мреже. „Praedium“ *Врбашка* назван је по истоименој речици, са извориштем на Козари. Данас се она спаја са Јабланицом, јужно од Крајчиноваца, али је некада била значајнији водоток. Југозападно од Босанске Градишке данас постоји уцртан хидроним Врбашка, као повремени речни ток. Територија Босанске Градишке била је са истока оивичена подручјем *Мачковаца* и његових граничара, све до *Новог Села* и турске границе на југу. На истоку је границу чинила речица Врбашка, све до њеног ушћа у Саву. Област Ново Село налазила се јужно од Градишке, на истоку до Осорне. Предео *Осорна* („Koszorna oder Kosztina“) био је баровит, изложен само већим плављењем Саве. Осорна извире на Козари, јужно од Борне, у коју се данас улива, али је раније у свом доњем току била корито Саве, паралелна са њеним током, а уливала се у Матуру, бивши ток Врбаса у Лијевче пољу. Област Мачковац и (Доња) *Долина* највећим делом се састојала од шума и бара, као плавно подручје, изузев неколико уздигнутих греда, које су становници користили за своје баште и испаше. За *Орубицу* („Orugovicza“) се у спису каже да се јужно од овог предела налази Дуго Поље, и да кроз овај крај протиче *Матура* („Mlatura“), која се улива у Саву. Данас се јужно од Орубице налази Пољанско, док је топоним Дуго Поље неких пет километара јужније. Старача Матура је

[54] Исто, 45.
[55] Топографска карта 1:50.000, секција Пожега.
[56] *Vojno-geografski opis,* 45.

променила свој правац водотока, јер у свом доњем току скреће ка истоку и у Бајинцима утиче у Саву. На истоку је границу Орубице чинила река Врбас до Свињарске хумке, на западу се граничила са (Доњом) Долином.[57] Приликом постављања граничних хумки 1718. г, које су требало да буду удаљене један сат хода јужно од Саве, наводи се да се 57. хумка налази између Орубице и Долине, с аустријске стране, и то наспрам „старе грађевине по имену Градина“ с турске стране. Положај ове грађевине је управо негде на месту некадашње тврђаве Левача, која се не помиње у спису.[58]

У Јукићевом опису из 1847. забележен је процес дефорестације, који је у његово време тек отпочео, да би све више добијао на маху. То је уједно и почетак стварања данашњег културног пејзажа житородне равнице Лијевча, настале на тлу густих храстових и букових шума. Јукић је у једном наврату путовао из Ивањске до Градишке, преко села Шимића, Мичије и Турјака, и пролазећи западним ободом Лијевче поља, оставио своју белешку: „Ravnica jedna preplemenita, a posred pružila se šuma *Savski Lug*... Jedna gora od 6 sati raširila se je u daljinu, u kojoj rijetko je vidjeti drugo drvo već sami *hrast* u nebo grane šireći. Kroz njega prolazeć mogao sam sve od žalosti plakati gledajući kako je malo i veliko ustalo da ga utamani. Jedni duge na hiljade sijeku; drugi za lađe i brodove, treći za vatru, prodavajući preko Save u Slavoniju. Čobani, kojim niko ne zabranjuje, od besposlice posijeku najveći hrast, drugoga nasijeku pa se osuši. Najviše, pako, naselilo se u tom lugu nekoliko kuća pa pali hrastove i cijelu šumu da se može orati i sijati. Čak iz Francuske i Engleske trgovci ovdje za brodove sijeku hrastove koje oni izaberu, al bojati se da neće zadugo!“[59]

У већ поменутом путопису из 1858, Сакцински је прешао Саву код Градишке, где га је сачекао кириџија Омер са колима која „komadić gvožđa nikada vidila nisu“. Таквим дрвеним колима он се упустио у напорно путовање: „Kad preplivasmo mlake što rese gradske prostorine gradiškanske, dodjosmo, na moje najveće udivljenje, na kaldrmani drum što vodi napred čitva pol sata uz velike močvare i općinske paše... Doskora dodjosmo na stari bosanski drum, i tu je valjalo opet skakati po grabama i plivati po blatu i močvarah. Našli smo i niekoliko mostovah načinjenih za silu iz drveta bez iakovih zaslonah, ali ponajviše stoje jamine proste, kako ih je blaga kišica i vodna bujavica stvorila, pa konji moradoše gaziti do trbuha, a

[57] G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718.-1739,* GZM 19 (1907), 160-169; Topografske karte 1:100.000, 1:50.000, sekcije Požega i Pakrac, Vojnogeografski institut - Beograd 1930, 1961.
[58] G. Bodenstein, *нав. дело,* 602.
[59] I. Franjo Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi,* Sarajevo 1953, 88-89.

putnik mora zadovoljan biti ako i on ne pliva. Kad pogledaš oko sebe, ne vidiš drugo do pustih šumah i neuredjenih gajevah, u kojih leže simo tamo posiječena drveta, a ispod njih vire stari, na po sažgani panjevi... Kad ostaviš šume, dodješ do polja, većom stranom neobradjena, i na livade pokrivene grmljem i šikarom. Svuda je zemlja izrovana od vode i kiše, a kućah nije viditi ni na široko ni na daleko... Lijevče polje, nakitjeno zelenimi gajevi, a za nasladu putnika, opet jamami i mlakami. Do skora stigosmo i veliku rijeku Vrbas, gdje počimlje široko vrbaško polje. Ja sam tu strijelao na jastrebe i divje golube, kojih u toj divjači na jata imade. S lijeva, na brdu preko Vrbasa, stoji selo Piškorci, a ovamo s desna Jakopovac."[60] Општи утисак Кукуљевића, иако мало појачан у духу савременог романтизма, говори о прилично слабој насељености и великој запуштености читаве области, где се уместо ораница и воћњака, смењују јаруге, шикаре и гајеви.

Само седам година касније, руски извештаји о Босанском пашалуку посредно пружају потврду оваквог стања, али, што је још битније, говоре о судбини насеља по имену Лијевче. У њима је забележено да је априла 1865, због страховито високог пореског оптерећења, од 185 кућа *села Лијевче* остало свега 47 домаћинстава, док су остали побегли преко границе у Славонију, на аустријску територију.[61]

Може се дакле са великом сигурношћу закључити да је село Лијевче постојало до половине седме деценије 19. века, и да расељавање може да буде један од узрока његовом нестанку и преименовању. Већ на аустро-угарској топографској карти из 1893, нема села Лијевча – јужно од Доње Долине уцртани су Вргузовци и још јужније, Јаружани.[62] За разлику од других насеља, која су поново засељена, понекад и повратком старог становништва, становници села Лијевче трајно су се одселили и нису оставили трага имену свог села на новом станишту.

То, међутим, нису једине промене. Након аустро-угарске окупације 1878, на подручју Лијевче поља дошло је до насељавања колониста са територије Царства, претежно из немачких земаља, и до формирања њихових насеља, са новим именима. Тако је село Маглај на Врбасу преименовано чак два пута – *Rudolfstal* (1888) и *Alexandrovac* (1918), Дубрава код Градишке постала је *Königsfeld* (1908), село Врбашка је

[60] I. Kukuljević-Sakcinski, *Putovanje po Bosni,* u: M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima,* 43-44.

[61] И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878,* Сарајево 1988, 92.

[62] *Generalkarte von Mitteleuropa – Banja Luka*, 1:200.000, Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen (Landesaufnahme) in Wien; Kartengrundlage: Österr.-ung. Spezialkarte 1:75.000, Kartenstand vom Jahre 1893 mit einzelnen Nachträgen.

именована најпре у *Karlsdorf* (1894), а потом у Карађорђево (1918), док је Топола постала *Windhorst* (1879). То су била земљорадничка насеља, основана с циљем да се унапреди аграрна производња. Њихов опстанак је, међутим, био знатно отежан у послератном периоду, тако да су се постепено угасила.[63]

У недостатку континуираних османских пописних дефтера, коришћењем сачуване средњовековне и нововековне грађе, картографских сведочанстава и путописа, показало се да историја Лијевче поља и насеља која су настајала и нестајала на његовом подручју може да добије свој научни приказ.

Jelena Mrgić, PhD

LIJEVČE POLJE – SOME NOTES ON THE SETTLEMENTS AND ENVIRONMENT, 15th – 19th CENTURY

Summary

This article aims to present available data on the changes of environment and settlements that existed in the field of Lijevče, from the 15th until the 19th century. Documentary data, both medieval and Ottoman, are scarce and yield scant evidence. Therefore, we have relied on archeological data and cartographic material. Due to several literary descriptions and travel accounts of Lijevče polje, we have been able to target the beginning of the shaping of present-day landscape.

Similar to neighbouring Slavonija, the plain of Lijevče, on the left bank of lower Vrbas river, was densely forested until modern times. Vast forests of oak and beech wood, mixed with poplar and willow trees in flooded areas, represented a very significant natural resource. Settlements, together with the arable land, appeared on the ground of forest clearings, like oases in the "forest desert". Through the soft, alluvial soil, innumerable water flows interwove, making the imperative that the inhabitants should protect their homes and crops from floods. Therefore, they built primitive system of trenches, ditches and earth dams, which served, on one side, as fishing ponds, and on the other, as

[63] H. Maier, *Die deutschen Siedlungen in Bosnie,* Stuttgart 1924.

dry transportation routes. Because of extensive agriculture and drainage, the whole area of Lijevče, with its numerous archeological sites, went though dramatic changes. The travel account of I. Kukuljević - Sakcinski (1858) described the beginning of the deforestation process, which gain on speed after 1878. Today, what are left of immense forests are only shrubs, bushes and similar types of tertiary forest, as the border edges of the land parcels. Settlements are in-lined, i.e. "straightened", following the magistral road from Banja Luka to Gradiška. Nevertheless, we believe that modern, noninvasive archeological methods would be most helpful in reconstructing the past cultural landscapes.

Comparing the settlement data from the Hungarian documents (13th-16th century), one Bosnian charter (1446), and the Ottoman detailed survey defter (1604), one can observe a rather huge population and settlement dynamic. Each state created its own administrative and territorial units. The Hungarian county (*comitatus*) Vrbas comprised the whole area of Lijevče field, centered in the town of Vrbas, with several other fortified places and more than 30 villages and domains. At the end of the 14th century, the Bosnians conquered this county and formed their unit – *župa* Glaž, in the eastern part of Lijevče field. According to a donation charter, there were two towns and some 30 villages. Only recently, the location of the town of Glaž has been positively ascertained – it was positioned in the area of today's Sredjani-Vakuf, near the left bank of Vrbas.

During the second half of the century, the town of Levač (Lijevče) emerged from a feudal residence place. Due to the cartographic evidence and archeological material, we are able to finally identify this settlement, which gave its name to the whole plain. It was located some 8 kilometers in the east from Bosanska Gradiška, and only a couple of kilometers from Sava river, in the area of today's village of Laminci. In the eve of the Ottoman conquest, the name of Lijevče was used as the synonym for the plain of Vrbas (*campus Vrbas*). The Ottoman authority took it over and named its administrative unit *nahiye Lefçe,* with 34 villages, 20 *mahala*s and 9 *mezraa*s. The settlement itself went through changes. The wooden fortress was left to detriment, probably soon after the Ottoman conquest of Slavonija (1540). There are no evidence of this settlement in travel accounts or cartographic material, until its end days. One Russian official report stated that the inhabitants of the village Lijevče had deserted this settlement in 1865, and they had gone to Slavonija, but they had left no trace in the new homeland. Several years later began the new wave of German colonization, which again resulted in the change of the place names and settlement pattern. Full-scale industrialization of agricultural practice happened only after the Second World war, but drainage works were performed much later, during the 70-ties and 80-ties.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 201-217
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 201-217

УДК : 271.222(497.11)"1722/1731"

Исидора ТОЧАНАЦ
Историјски институт
Београд

БЕОГРАДСКА И КАРЛОВАЧКА МИТРОПОЛИЈА
Процес уједињења (1722-1731)

Апстракт: Циљ овог рада је да, на основу до сад објављених и необјављених извора, као и на основу постојеће литературе, изнесе нова сазнања о процесу уједињења две српске архиепископије у Хабзбуршкој монархији у првој половини XVIII века. Пажња је посвећена расветљавању проблема који су пратили процес, указавно је на дилеме које су имали српски народни прваци и митрополити, као и на реакције владара и државних власти на намеру Срба да превазиђу то неприродно стање разједињености Српске православне цркве у Монархији.

Key words: Habsburg Monarchy, XVIII century, People-Church Gathering, Metropolitan Vićentije Popović, Metropolitan Mojsije Petrović, Metropolitan Vićentije Jovanović, gathering, Belgrade-Karlovac Metropolitan.

Освојивши Србију и Банат у рату против Турске (1716-1718), Хабзбуршка монархија је остварила знатно територијално проширење. Новоосвојене области су биле издвојене као посебне целине. У административном погледу организоване су као Краљевина Србија и Темишварски Банат, и биле су под директном влашћу цара. У духовном погледу, нису припојене постојећој православној Карловачкој митрополији, већ су организоване као посебна Београдска митрополија - архиепископија. Оснивањем друге аутономне архиепископије, Српска црква у Хабзбуршкој монархији је подељена на две целине, а настојања да се то стање промени оставила су дубок траг у народно-црквеном животу Срба у Монархији.

На територији Србије и Баната постојале су четири епископије које су до 1718. године биле у саставу Српске патријаршије у Пећи:

Београдска, Ваљевска, Темишварска и Вршачка. Очекивало се да оне, прикључењем Хабзбуршкој монархији, буду припојене Карловачкој митрополији. И сам карловачки митрополит Вићентије Поповић се, док је рат трајао, понашао као да проширење његове јурисдикције не треба доводити у питање. Епископи и народни прваци из новоосвојених области су му се обраћали као свом архиепископу, а он им је давао савете, носио њихове тужбе и жалбе новом владару, посредовао у њиховим контактима са државним властима, препоручивао их утицајним људима у Бечу. Митрополит Вићентије је, изгледа, очекивао да владар само потврди фактичко стање. Преовладали су, међутим, политички разлози и током 1718. године новоосвојене области су организоване као посебна Београдска митрополија - архиепископија.[1]

Расположиви извори не пружају довољно података на основу којих би се могло закључити од кога је потекла иницијатива да се створи нова архиепископија. Сигурно је само то да су се у овом питању поклопили интереси бечког двора и београдског митрополита Мојсија Петровића.[2] Он је, још током рата против Турске, затражио да га нови владар, цар Карло VI потврди за архиепископа Српске православне цркве у новоосвојеним областима. Захтеве митрополита Мојсија подржавале су народне старешине из вароши и нахија Београдске митрополије (епархије), као и принц Еуген Савојски, председник Дворског ратног савета у Бечу.[3]

Под утицајем вести из Беча о тежњама Мојсија Петровића да постане самостални архиепископ, у Карловцима је, (13) 24. маја 1718. године, одржан незванични Народно-црквени сабор са кога је протестовано против, тада већ јасне, намере Двора да прогласи другу архиепископију за Србе под хабзбуршком влашћу. Окупљени епископи, игумани, оберкапетани и капетани позивали су се на Привилегије цара Леополда I по којима Срби имају само једног архиепископа. Није без значаја то што је овом скупу

[1] Р. М. Грујић, *Писма народних и црквених представника из прве половине XVIII века,* АСАНУ, ИЗ 13173, док. бр. 1544, 1545, 1546, 1570; Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, I, Гласник СУД, други одељак, књ. 3 (1873), 205-206.

[2] Мојсије Петровић је до 1718. године био епархијски дијецезан са почасном титулом митрополита. Његова епархија називала се Београдска митрополија. Године 1718. основана је архиепископија која је, према свом седишту, носила назив Београдска митрополија. Да би се направила разлика између Београдске митрополије - епархије и Београдске митрополије - архиепископије, у документима српског порекла, какви су, на пример, протоколи визитација, епархија је називана *Сервијском*, односно Српском, а назив Београдска митрополија односио се на архиепископију.

[3] Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713-1730*, Споменик СКА XXXIV (1898), 87-88; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739)*, Глас СКА LII (1901), 176.

присуствовао и ваљевски владика Доситеј Николић које се очигледно слагао са осталим учесницима. Он је, уједно, једина особа са подручја Србије која је присуствовала том Сабору.[4]

У Бечу је, истовремено, разматрано о успостављању Краљевине Србије као посебне целине унутар Хабзбуршке монархије, те је, према свему судећи, било потребно да та држава има и своју самосталну црквену организацију. На коначну одлуку је, без сумње, утицао и сукоб цара Карла VI са Угарском дворском канцеларијом, која је, пре закључења Пожаревачког мира 1718. године, тражила да јој се дозволи утицај на Orientalia, како је називано питање области ослобођених од турске власти, и настојала је да оне у духовном погледу буду припојене Карловачкој митрополији. Став владара је био да би то имало штетне последице за царски интерес и да Угарска канцеларија треба да прекине са таквим захтевима. Цар је, вероватно, страховао да би утицај Угарске канцеларије у новоосвојеним областима могао да ојача њене амбиције, па би то, у крајњем случају, могло да доведе до прикључења тих области Краљевини Угарској.[5]

Током 1718. године Мојсије Петровић је био признат и потврђен за архиепископа. Дипломом цара Карла VI издатом преко Дворског ратног савета 10. септембра 1718. године, он је потврђен за архиепископа и митрополита у Краљевини Србији, са престоницом у Београду, за који је у тексту употребљен стари назив Alba Graeca. Преко Угарске дворске канцеларије, 8. октобра исте године, потврђен је за арихиепископа и митрополита Србије и Доњег Срема.[6]

Заокруживање територије Београдске митрополије завршено је две године касније када је решено питање јурисдикције над Темишварским Банатом. Карловачки митрополит Вишентије Поповић је, најкасније почетком 1719. године, затражио да се Темишварска и Вршачка епархија ставе под његову власт. Он се, маја 1719. године, распитивао преко својих посланика у Бечу зашто нису објављене царске потврдне дипломе за епископе темишварског и вршачког. Захтев за проширење јурисдикције поновио је и у јесен 1720. године током боравка у Бечу. Међутим, надлежне комисије у Бечу су га одбиле сматрајући да би укључивање Варшачке и

---

[4] Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 88-89.

[5] Ј. Х. Швикер, *Сједињење српских митрополија Београдске и Карловачке у 1731. год,* Весник Српске цркве V (1894), 28-29; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика*, 175-177; Р. Л. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, /у:/ *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1994[2], 125-126.

[6] Д. Руварац, *Прилози за историју архиепископа и епископа у Митрополији карловачкој*, ЛМС 198 (1899), 120; Исти, *Мојсије Петровић*, 89-91; Ј. Х. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 750-751.

Темишварске епархије у састав Карловачке митрополије подстакло претензије Угарске дворске канцеларије. Водећи се политичким разлозима, Карло VI је Проширеном дипломом , од 21. новембра 1720. године, две банатске епархије ставио под јурисдикцију београдског митрополита Мојсија Петровића.[7]

После признања и потврде цара, било је неопходно да новооснована архиепископију потврди и српски патријарх. На ту потврду, међутим, чекано је три године. У време оснивања Београдске митрополије, током 1718. године дошло је до преврата на пећкој катедри. Јеромонах Тимотеј из светогорског манастира Ивирона, везама и новцем, купио је од султана пећки патријаршијски престо, уклонио патријарха Мојсија Рајовића и неко време управљао је Патријаршијом. Патријарх Мојсије је, уз помоћ цариградског патријарха и својих епископа успео да се врати у Пећ до краја августа 1718. године, и у наредном периоду био је заузет решавањем проблема Патријаршије. У време оснивања Београдске митрополије у Српској патријаршији прилике су биле нерегуларне и, практично, било је безвлашће. Патријарх Мојисје је, ипак, све време одржавао преписку са карловачким митрополитом Вићентијем, и нема сумње да је био обавештен о догађајима у Монархији. Чини се да је патријарх, реално процењујући ситуацију, прихватио оснивање нове архиепископије као свршен чин.[8]

Иако се у преписци са митрополитом Вићентијем уздржавао да се отворено изјасни о оснивању нове архиепископије, патријарх Мојсије није одобравао поступке београдског митрополита Мојсија Петровића. О томе сведочи и његово писмо митрополиту Вићентију од (22. марта) 2. априла 1719. године. Патријарх у том писму показује неслагање са деловањем митрополита Мојсија, односно „поради јегова некоего неприличнога дела“, под којим можемо подразумевати сукоб око јурисдикције над Сремом.[9] Он је даље нагласио да митрополит Мојсије не би тако

[7] И. Точанац, *Пет писама карловачког митрополита Вићентија Поповића из 1719. године,* Мешовита грађа (Miscellanea), XXIV (2005), 22-23; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика,* 177.

[8] Р. М. Грујић, *Писма пећких патријарха из другог и трећег деценија XVIII-тог века,* Споменик СКА LI (1913), 113-119; Исти, *Пећки антипатријарх Тимотеј 1718. год,* Гласник СНД XIII (1934), 210-213.

[9] Карловачким миром 1699. године Срем је био подељен тако да је Доњи Срем остао под турском влашћу и био под јурисдикцијом београдског епископа-митрополита, а Горњи Срем је припао Хабзбуршкој монархији и био под јурисдикцијом карловачког митрополита. Пожаревачким миром 1718. године уједињен је под хабзбуршком влашћу, а карловачки митрополит Вићентије Поповић је очекивао да ће и Доњи Срем бити под његовом јурисдикцијом. Међутим, 1718. године београдски митрополит Мојсије Петровић потврђен је за архиепископа и у Срему. Од тада је трајао сукоб два архиепископа око

радио да је њега питао, и описао га је као „брзоумног чловека“. Патријарх је саветовао митрополита Вићентија, позивајући се на његову мудрост и разум, да тај сукоб превазиђе и „за љубов нашу, да се самирите са преосвештеним кир Мојсоем белиградским“. Назвавши Мојсија Петровића *преосвештеним господином*, епитетом архиепископа, патријарх је наговестио да је било само питање времена када ће га и званично потврдити у том достојанству, односно потврдити оснивање нове Београдске митрополије. Патријарх је у писму истакао и то да митрополит Мојсије, односно београдски митрополит, треба да уважава митрополита Вићентија, карловачког митрополита, и да се према њему постави „како своему стареишему брату и врховнеишему митрополиту“.[10]

Граматом од (15) 26. августа 1721. године патријарх Мојсије Рајовић је, са Архијерејским сабором Српске патријаршије у Пећи, дао благослов „преосвештеному господину, господину Мојсеју Петровичу бити всегда и звати се подплно Архиепископу Митрополиту јакоже Краљевини Сервие и Баната темишварскаго“. Тиме је канонски признао оснивање нове српске архиепископије. Патријарх Мојсије је, у наведеној грамати, изразио жељу, али и захтев, да такво стање буде привремено и да се првом приликом изврши спајање у јединствену архиепископију која би обухватала све православне Србе у Монархији. У тексту је писало да уколико би, по Божјој вољи, умро врховни архиепископ и митрополит српског народа који живи у Угарској и Славонији (Вићентије Поповић), преосвештени господин Мојсије Петровић био би и на том подручју врховни архиепископ и митрополит. Патријарх је давао предност Београду као седишту те будуће уједињене митрополије, јер је „из начела град краљевски столни у сервијској краљевини“, па из тог разлога врховни архиепископ и митрополит свих Срба, под влашћу најсветлијег и најузвишенијег римског монарха, треба да столује у том граду.[11]

Патријархова грамата изражавала је мишљење које су делили свештенство и народ из обе архиепископије. Вештачки створена подела, то неприродно стање разједињености Српске цркве у Монархији мора да се превазиђе уједињењем и оснивањем једне заједничке архиепископије и митрополије.

Први корак ка уједињењу начињен је 1722. године, када је сазван Народно-црквени сабор ради избора коадјутора оболелом карловачком

„багателе неколико сремских села“, како их је називао митрополит Вићентије. Спор је решен посебном дипломом цара Карла VI, од 19. јула 1719. године, којом је цео Срем стављен под духовну власт карловачког митрополита.

[10] Р. М. Грујић, *Писма пећких патријарха*, 118-119.

[11] Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 92-93.

митрополиту Виђентију Поповићу. Коадјутор је, према схватању Срба био помоћник, али и наследник архиепископа. Жеља и намера народних првака из обе митрополије била је да изаберу београдског митрополита Мојсија Петровића и да тим путем започну процес уједињења Карловачке и Београдске митрополије. Ова акција је брижљиво припремана. Будући да је цар знао шта се спрема, забранио је да посланици из Београдске митрополије присуствују Сабору.[12]

Народно-црквени сабор Карловачке митрополије састао се у Петроварадинском шанцу и, већ на првој седници (8) 19. септембра 1722, донео је одлуку да београдски митрополит Мојсије буде коадјутор карловачком митрополиту Виђентију. Према овој одлуци, митрополит Виђентије ће имати потпуну власт, „како је и до сада“, а митрополит Мојсије ће му помагати у обављању свих послова. У тексту саборске одлуке писало је да после смрти једног митрополита други остаје једини архиепископ „обема странама, како Сервии тако и Шлавонии и Банату и прочим“. Наглашено је да архиепископска катедра у Карловцима има првенство у односу на катедру у Београду.[13]

У нашој историографији је изнето мишљење да су, због забране и наредбе из Беча, посланици Београдске митрополије званично остали по страни, односно да их је на Сабору у Петроварадинском шанцу представљао митрополит Мојсије. Његово присуство је потврђено у изворима: потписао је саборску одлуку. Међутим, један документ на другачији начин осватљава те догађаје. Реч је о препису одлуке Народно-црквеног сабора Београдске митрополије, одржаног у Београду (10) 21. септембра 1722, само два дана после Сабора у Петроварадинском шанцу. То је уједно, једини сада познати Народно-црквени сабор Београдске митрополије. Веровало се да Београдска митрополија није имала институцију народно-црквеног сабора и да, стога, београдски митрополит није одржавао саборе.

Сабор Београдске митрополије потврдио је одлуку „всех вас обштих у Петроварадинском шанцу“. У тој одлуци, која је истовремено била и посланичка представка Сабору Карловачке миторполије, пише: „И ми ничта друго не требујемо како што ва там састанку саборноме бивши, како ви у Мађарској краљевини и у Славонији, тако и ми у новодобитој Краљевини Сервији, под јединoм протекцијом цесарскаго и краљевскаго величества живући слободно ва своме христијанству грчаскаго закона, тако и под једним нашим црковним начелним поглаваром желимо бити.“ Сложили су се да: „После блаженија кончини једнога од њих два наших

[12] Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 94.
[13] АСАНУК, МП“А“, 1727/172; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 94-95.

господаров [...] који останет жив тој да будет и јединој и другој страни архиепископ и миторполит.“ Посланици су се позивали на Привилегије цара Леополда I и нагласили да не желе да буду „ва двојности него ва јединости“ под једним архиепископом и митрополитом.[14]

Из Беча је брзо реаговано и захтевано да царски комесар на Сабору Карловачке митрополије, пуковник барон Рудолфин убеди митрополита Вићентија да не дозволи новоизабраном коадјутору да преузме дужности у његовој митрополији све док владар не донесе коначну одлуку. Пуковник Рудолфин је морао да нагласи карловачком миторполиту да Дворски ратни савет раније није дозволио сједињење архиепископија и да је о томе морао да буде обавештен и митрополит Мојсије.[15]

Да су државне власти поистовећивале одлуку о коадјутору са уједињењем архиепископија може се закључити и на основу рескрипта упућеног 17. октобра 1722. године пуковнику Кораду, заповеднику Београда. Рескрипт је садржавао званичан став да цар Карло VI није дозволио Србима да сачињавају corpus nationis, тј. јединствено национално и политично тело у Монархији, већ да он признаје само Београдску и Карловачку митрополију „које су једна од друге заиста одвојене“. Осим тога, у тексту је писало да је одржавање сабора дозвољено само карловачком, а не и београдском митрополиту. Саборска одлука је коначно одбијена рескриптом Дворског ратног савета од 5. децембра 1722. године.[16]

Током 1723. и 1724. године одржано је више састанака и саветовања, а бројне српске делегације су у Бечу тражиле потврду саборске одлуке о коадјутору. Митрополит Мојсије је веровао да, док су оба митрополита жива, има и времена и могућности да се оствари јединство,

---

[14] Музеј СПЦ, ОРГ, архивалије, бр. 28. На Сабору у Београду учествовали су: у име свештенства београдски прота Павле, игумани Софронијe из манастира Раковица, Висарион из Смедеревског манастира, Тодор из манастира Сланце, Кирил из манастира Витовница, Димитрије из манастира Рукомија, парохијални свештеници Јован Релић из Смедерева, Григорије из Гроцке, Лазар Јовановић из Пожаревца, Василије из Лапова и Крста из Паланке. У име официра били су присутни капетани Теодор Продановић, Атанасије Филиповић, Тодор Мирковић, Јоцко Лаловић, Кеза Радивојевић, а у име цивилног становништва оборкнезови смедеревски Димитрије Иванковић, пожаревачки Малин, грочански Никола, градиштански Јован, рамски Ђурица и ресавски Илија.

[15] J. X. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 133; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 96. Раније недозвољено сједињење архиепископија, које је поменуто у инструкцији пуковнику Рудолфину се вероватно односило на 1718. годину када су државне власти подржале оснивање посебне архиепископије за Србију и Банат.

[16] J. X. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 131, 134; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 96, 101; Р. Л. ВеселиновиЋ, *Како је постала Српска карловачка архиепископија и митрополија*, Богословље IX, св. 1 (1936), 95-96.

али да после њих то неће моћи да се учини. Митрополит Вићентије је предлагао да се сазове нови сабор на коме би се поновила одлука о коадјутору. То је само повећало негодовање народних првака и официра, који су протестовали због тога што државне власти олако прелазе преко одлуке сабора, сматрајући да се не поштује народна воља. Народни представници окупљени у Карловцима, октобра 1724. године, писали су митрополиту Мојсију да они не одустају од договора о јединству постигнутом у Петроварадинском шанцу „како би се искоренило расцепленије". Ни делегација која је тада послата у Беч није могла ништа да промени.[17]

Смрт карловачког митрополита Вићентија Поповића, (23. октобра) 4. новембра 1725. године, скренула је пажњу са коадјутора на избор новог архиепископа. Крајем године у манастиру Крушедол одржан је незванични Сабор који се посебном молбом обратио цау Карлу VI да потврди коадјутора Мојсија Петровића за архиепископа у Карловцима. Истакнуто је да је Српска православна црква одувек била јединствена, односно „instituto ecclesiae nostrae antiquitus etiam unus arhiepiscopatus fuerit". Потврдом Мојсија Петровића у пуном архиепископском достојанству, како је писало у молби, спојиће се две архиепископије и поново ће бити успостављено јединство.[18]

Владар, као и раније, није намеравао да дозволи сједињење митрополија, а посебно не кроз личност Мојсија Петровића. Он је инсистирао на избору новог карловачког митрополита и због тога је одобрио сазивање сабора. У Бечу се знало да ће сабор покушати да изабере београдског митрополита Мојсија за карловачког да би се на тај начин спровело уједињење. Због тога је саборски комесар, генерал гроф Одвије, требало да на сваки начин то спречи. Уколико то не буде могао да учини, писало је у његовој инструкцији, треба да обавести Дворски ратни савет и чека даља упутства. Наглашено је да би због такве *уније* једном архиепископу исувише порастао ауторитет код народа.[19]

Народно-црквени сабор састао се у Карловцима (5) 16. фебруара 1726. године. Упркос интервенцији комесара и понављању избора, за заједничког архиепископа изабран је београдски миторполит Мојсије Петровић. Генерал Одвије је, у складу са добијеним упутствима, послао извештај Дворском ратном савету и чекао одговор, а Сабор је послао

[17] Г. Витковић, *Споменици*, I, 274-275; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 101-102, 106-107, 109.
[18] Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII, и XVIII веку*, Нови Сад 1909, 265-269.
[19] Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба*, 269-273; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 115; Р. Л. Веселиновић, *Како је постала Српска кароловачка архиепископија и митрополија*, 97-98.

молбу владару да потврди митрополита Мојсија. Дворски ратни савет је одговорио комесару, 27. фебруара, да без одлагања, по старом обичају, инсталира митрополита Мојсија, али само за архиепископа Карловачке митрополије. Наведено је и да ће коначан одговор на молбу Сабора бити дат касније. Комесар је био обавезан да одмах после церемоније инсталирања новог архиепископа затвори Сабор и распусти посланике.[20]

Вести из Беча изазвале су радост посланика, јер је дозвола да се изврши инсталирање митрополита схваћена као позитиван одговор на саборску молбу. На церемонији хиротонисања и инсталирања, извршеној у Саборној црквни у Карловцима (27. фебруара) 10. марта 1726. године, комесар је поновио да је Мојсије Петровић изабран за архиепископа Карловачке митрополије, и да владар неће потврдити уједињење. Архиепископ и окупљени народ су, не слушајући комесара, одобравали све што је рекао.[21]

Званична саборска представка владару имала је вешто срочен текст из кога је произилазило да уједињење митрополија није нимало спорно. Посланици су молили владара да, приликом потврде архиепископа, води рачуна о томе да је Београд старија катедра од Карловаца и да, стога, Карловачка митрополија треба да буде подређена Београдској, и наглашено је да је раздвојеност била последица нужде која је сада отклоњена. У Бечу је молбу разматрала посебна комисија, која је одлучила да Мојсије Петровић буде потврђен за карловачког митрополита, а да Београдском митирополијом управља само као администратор.[22]

Међу Србима, митрополит Мојсије је од 1726. године сматран архиепископом Београдско-карловачке митрополије. И он сам се тако осећао и владао, употребљавао је титулу: Архиепископ и митрополит београдски, и целог православног хришћанског народа под влашћу римског цара, и Његовог Величанства саветник, и остало. У народу су га називали и „врховни патријарх“.[23]

Проблеми око уједињења Митрополије нису били завршени на Сабору 1726. године. Двор је сматрао да је постојеће стање привремено,

---

[20] Посланици су једногласно изабрали архиепископа узвикујући име Мојсија Петровића. Комесар је, незадовољан избором, тражио да посланици још једном добро размисле и понове избор. Посланици су, да би показали чврст став, три пута узвикнули име митрополита Мојсија. Комесар је тада направио преседан и позвао сталеже да се посебно изјасне. Резултат је био исти, сваки од три сталежа, свештени, војни и грађански, изјаснио се једногласно за избор митрополита Мојсија. (Ј. Х. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 255).

[21] Ј. Х. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 256; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 116.

[22] Ј. Х. Швикер, *Сједињење српских митрополија*, 256-258.

[23] Р. М. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173, док. бр. 1685; Г. Витковић, *Споменици*, I, 297.

да ће трајати само до смрти митрополита Мојсија, када ће поново бити бирана два архиепископа, за Карловачку и за Београдску митрополију. Та намера се јасно видела и по начину на који је митрополит Мојсије потврђен у обема архиепископијама. Дипломама издатим преко Дворског ратног савета и Дворске коморе 6. марта 1727. године, и Угарске дворске канцеларије 24. маја 1728. године, Мојсије Петровић је потврђен за архиепископа и митрополита у Карловачкој митрополији. Посебном дипломом и рескриптом, од 1. априла 1727. године, уступљени су му на администрирање Србија, Темишварски Банат и Мала Влашка, односно, Београдска митрополија.[24]

Митрополит Мојсије, међутим, није хтео да ствар препусти случају, и намеравао је да проблем реши, али остаје отворено питање на који начин. Извори упућују на закључак да је митрополит имао идеју да се Карловачка митрополија укине, а територија под њеном јурисдикцијом подреди, или припоји, Београдској митрополији.

Идеја да се Карловачка митрополија подреди Београдској јавила се на Сабору 1726. године и изнета је у поменутој представци владару, али се чини да је остала незапажена. Митрополит Мојсије ју је први пут јавно изнео и разрадио у писму које је из Беча упутио Будимском епархијском сабору, (15) 26. новембра 1729. године. Тражио је мишљење и питао да ли обе, и Београдска и Карловачка митрополија, треба да носе наслов архиепископије и митрополије или то треба да буде само једна. Митрополит је, према свему судећи, био за друго решење. Наглашавао је вишевековну традицију Београдске митрополије: она је постојала у време српског краљевства, у време мађарске, затим и турске власти, а потврдио ју је и аустријски цар. Митрополит је истакао да коначна одлука носи одређени ризик, јер уколико би обе митрополије биле и архиепископије могле би се „по нашој несвести разделити“ једног дана и тада би поново била бирана два архиепископа, а то би значило враћање на стање пре Сабора 1726. године. Посланици Будимског епархијског сабора су, такође схватали тежину одлуке и опасност постојања две архиепископије. Они су били за јединствену архиепископију, не изјашњавајући се да ли то треба да буде Београдска или Карловачка. Коначан одговор митрополит је добио на Сабору 1730. године. Став саборских посланика био је: „Један архиепископ в целој државе цесар[скаго] и краљевскаго Јего Вел[ичества] грчаскаго закона васточне цркве да јест, и једина Архиепископија Белиградска да именујетсја; двоје никакоже“.[25]

[24] Д. Руварац, *Прилози за историју архиепископа и епископа*, 120; Исти, *Мојсије Петровић*, 116.
[25] Г. Витковић, *Споменици*, II, Гласник СУД, други одељак, кн. 4 (1873), 22, 24-25, 36; Ђ. Рајковић, *Српски народни сабор месеца маја 1730. у Београду*, ЛМС 113 (1870-1871), 306.

Ова одлука могла је да значи да је Сабор био сагласан да се укине Карловачка митрополија. Међутим, таква одлука имала би несагледиве последице. Пре свега, зато што су царске Привилегије, којима су Србима гарантована одређена права и слободе у Хабзбзршкој монархији, према тадашњим тумачењима на Двору, важила само за Карловачку митрополију. Оне никада нису потврђене за подручје Београдске митрополије. То значи да би укидањем Карловачке митрополије престало важење Привилегија. Осим тога, једна тако важна одлука морала би да изазове реакцију цара, будући да је у Монархији једино он могао да одобри оснивање, али и укидање једне архиепископије. Међутим, из Беча нема реакције на одлуку о укидању Карловачке митрополије, а за то би могла да постоје два објашњења. Прво, да ова одлука сабора није стигла до владара. Разлог томе могла би да буде смрт митрополита Мојсија. Наиме, он је умро два месеца после одржавања Сабора, (27. јула) 7. августа 1730. године, а пажња је преусмерена ка сазивању новог сабора и избору новог архиепископа. Друго објашњење би могло да буде да је одлука у Бечу прошла непримећено, а то је мало вероватно.

Већ августа 1730. године, убрзо после митрополитове смрти, у Бечу је обновљена идеја о избору два архиепископа. Владару је на руку ишао и сукоб два претендента на архиепископски престо: тадашњег администратора Митрополије владике темишварског Николаја Димитријевића, и владике арадског Вићентија Јовановића. Због тога се у народу страховало од поделе Архиепископије. Међутим, обе сукобљене стране зазирале су од тог плана и једино око чега су се слагале било је да треба бирати једног архиепископа, односно по сваку цену сачувати јединствену Архиепископију. Притисак и Беча је принудио посланике да на сабору постигну договор око личности новог митрополита.

Декретом цара Карла VI, од 20. новембра 1730. године, одобрено је сазивање Сабора ради избора два архиепископа, једног за Карловачку, а другог за Београдску митрополију. За комесара је био одређен генерал гроф Локатели, у чијој је инструкцији такође писало да посланици треба да бирају два архиепископа. Српска страна је одмах одговорила представком владару у којој је истакнуто да, по Привилегијама Леополда I, може постојати само један архиепископ Православне цркве, која обухвата цео српски народ под влашћу Његовог величанства. Подсетили су цара да је Привилегије признао и потврдио цар Јосиф I, али и он, Карло VI.[26]

---

[26] АСАНУК, МП"Б", 1731/123; М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу. Прилози за историју митрополитства му 1731-1737,* Нови Сад 1900, 18.

Према начину на који су обављане припрема за Сабор било је јасно да Срби не прихватају измене у избору архиепископа и да ће акламацијом бирати само једног. Избор два архиепископа се не помиње у овлашћењима посланика, нити у закључцима епархијских сабора. Посланици су бирани да иду на Сабор „поради изабранија главе црковније". Будимски епархијски сабор је, почетком 1731. године, вероватно у страху од будућих догађаја, предложио Народно-црквеном сабору да нови митрополит, поред архиепископске заклетве, са Архијерејским сабором положи још једну. Требало је да се сви закуну и обавежу да неће мењати затечено стање. Затекли су једну архиепископију и митрополију и једног архиепископа и митрополита, дакле, „како што се је затекло, тако у свему и да остаје".[27]

Заседање Народно-црквеног сабора отворио је (15) 26. фебруара 1731. године комесар генерал гроф Локатели. У поздравном говору он је, према претходно добијеним инструкцијама, позвао окупљене да, по вољи владара, изаберу два архиепископа. Посланици су то одбили и тражили да бирају једног. Током скоро двомесечног заседања Сабора, и комесар и посланици су се чврсто држали својих ставова. Комесар је објашњавао да су и раније била два архиепископа и подсетио је посланике да је Мојсије Петровић изабран за архиепископа Калровачке митрополије, док му је Београдска дата на управљање, администрирање. Он је тражио да се прочита записник са Сабора 1726. године да би доказао своју тврдњу да је и тада требало бирати два архиепископа, али да је, само захваљујући царској милости, изабран један. Посланици су убеђивали комесара да је Мојсије Петровић био заједнички, београдско-карловачки архиепископ и митрополит. Наглашавали су да је он пре 1726. године био архиепископ Београдске митрополије, тако да после Сабора није могао да буде деградиран, тј. да не буде архиепископ већ само администратор те Митрополије. Према тврђењу посланика, митрополит Мојсије је увек био архиепископ београдски, а 1726. године постао је и карловачки.[28]

Атмосфера на седницама је била толико напета да су се чули узвици да је народ спремнији да остане без свог црквеног поглавара него да погази Привилегије, према којима Срби имају једног архиепископа. Генерал Локатели је понудио компромисно решење: да Сабор изабере архиепископа за Карловачку и администратора за Београдску митрополију, као што је то званично био митрополит Мојсије. Посланици су одбацили предлог комесара и одлучили да се посебном молбом обрате владару. Истичући заслуге Срба за круну, Сабор је молио цара да не

[27] АСАНУК, МП"Б", 1731/21; Р. М. Грујић, *Писма,* АСАНУ, ИЗ 13173, док бр. 1780.
[28] М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу*, 20-25.

занемарује њихове крвљу стечене Привилегије и прихвати захтев народа да се изабере један, заједнички архиепископ. У молби је наглашено да су свештенство и народ спремни да се закуну да нису упознати с тим да је Мојсије Петровић био само карловачки митрополит; они су га признавали за митрополита читавог народа.[29]

На седници од (2) 13. марта 1731. године, посланици су се заклели пред комесаром да су 1726. године изабрали Мојсија Петровића за заједничког архиепископа и митрополита, да је он тако и инсталиран. Они су тврдили да нису чули да је тадашњи комесар, генерал Одвије, предложио да Мојсије Петровић буде карловачки митрополит, а „администратор викар“ у новоосвојеним областима. Неколико дана касније, (13) 24. марта, посланици су се поново обратили комесару представком у којој је писало: „Согласно и јединодушно, како ова страна до сад бившаја под протекцију цесарскаго величества, тако и ново добити крајеве сиим писмом утверждуемо јединаго архиепископа и митрополита и всенароднаго поглавари имати зактевамо.“[30]

Царска комисија у Бечу дуго је расправљала о српској молби са Сабора. Чули су се разни предлози, а најоштрији су били да се распусти Сабор и уведе надзор над управом обе митрополије, или да се митрополит више не бира да би се лакше спровела унија. Преовладало је мишљење да би такви поступци нанели више штете него што би били корисни. Одлучено је да комесар обавести Сабор да цар не жели да мења или сужава права Срба, и да изрази непријатно изненађење Двора зато што се нико од посланика не сећа догађаја са Сабора 1726. године. Генерал Локатели је, према новим инструкцијама из Беча, требало да позове Сабор да изврши избор у смислу царског решења. Ако Сабор ни тада не буде пристао да бира два архиепископа, комесар би требало да сачека, и да после неколико дана објави како је, наводно, стигло ново царско решење којим владар милостиво допушта да се митрополије, само још тада, споје избором заједничког архиепископа. Пошто се посланици „нису сећали“ догађаја са Сабора 1726. године, комесару је наређено да у званични саборски записник унесе да је такав избор дозвољен само за ту прилику, без последица на наредне изборе, како касније нико не би могао да каже да није чуо или разумео ту одлуку. Комесар је добио инструкције 30. марта и поступио је у складу са њима.[31]

---

[29] АСАНУК, МП“Б“, 1731/45; М. Јакшић, *О Виђентију Јовановићу*, 23.

[30] Музеј СПЦ, ОРГ, архивалије бр. 39.

[31] М. Јакшић, *О Виђентију Јовановићу*, 27; Д. Руварац, *Исторично-критична црта о Виђентију Јовановићу православном митрополиту београдском и карловачком (1731-1737),* Земун, 1886, 24-25.

Избор архиепископа извршен је у Сабору, (22. марта) 2. априла 1731. године, узвикивањем имена арадског епископа Виђентија Јовановића. Нови митрополит је инсталиран следећег дана у Саборној цркви у Карловцима. Обе конфирмационе дипломе, издате преко Дворског ратног савета и Дворске коморе 13. јула, и преко Угарске дворске канцеларије 23. августа 1731. године, гласиле су на име Виђентија Јовановића, архиепископа и митрополита карловачког, београдског и новоосвојених земаља. Он је први, и једини, званично признати београдско-карловачки митрополит, те се о Београдско-карловачкој миторполији може говорити у периоду после 1731. године.[32]

Страховање, да ће се победа на Сабору 1731. године, претворити у пораз после митрополитове смрти, и даље је остало. Томе је доприносио и сам текст митрополитових потврдних диплома у којима је цар Карло VI посебно нагласио да није дозволио коначно и стално уједињење „држава новодобитих митрополији карловачкој". Цар је поновио и оно што је комесар изрекао пред посланицима, да је избор заједничког митрополита био дозвољен само тада, и без последица на наредне изборе. Тога је био свестан и митрополит Виђентије, који је својим тестаментом оставио аманет да јединствена Архиепископија мора да се одржи и сачува.[33]

Проблем две архиепископије није отваран после смрти митрополита Виђентија Јовановића, (6) 17. јуна 1737. године. Исте године, на територију под хабзбуршком влашћу прешао је пећки патријарх Арсеније IV Јовановић. Народ и свештенство су га одмах прихватили за свог црквеног поглавара, а владар то није доводио у питање из политичких разлога, будући да је то било време рата Хабзбуршке монархије против Турске (1737-1739). Београдским миром 1739. године Монархија је изгубила Србију, граница са Турском се усталила на Сави и Дунаву, а велики део територије Београдске митрополије потпао је под турску власт и враћен је под јурисдикцију Српске патријаршије у Пећи. Године 1741. патријарх Арсеније IV потврђен је за архиепископа Карловачке митрополије.

[32] Д. Руварац, *Прилози за историју архиепископа и епископа*, 120-121; Исти, *Исторично-критична црта о Виђентију Јовановићу*, 25.

[33] Д. Руварац, *Благодаран народ!*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије II (1912), 357; Исти, *Тестамент Виђентија Јовановића Архиепископа-Митрополита београдско-карловачког 1731-1737,* Весник Српске цркве XXX (1925), 680-681.

Isidora Točanac, M.A.

THE BELGRADE AND KARLOVAC METROPOLITANS: The Process of Unification (1722-1731)

Summary

In the war against Turkey (1716-1718), the Habsburg Monarchy conquered Serbia and Banat. There were four dioceses in the region, and it was expected that, following the war, they would be joined to the existing Orthodox Karlovac Metropolitan-Archdiocese. However, because of the political considerations, the Emperor Charles VI established the new Belgrade Metropolitan-Archdiocese for the newly conquered lands. In 1718, the Belgrade Bishop Mojsije Petrović was confirmed as the Archbishop and Metropolitan in the Kingdom of Serbia, and in 1720, in the Timisoara Banat. In 1721, the Peć Patriarch, Mojsije Radović, canonically recognized the second archdiocese in the Habsburg Monarchy. By the establishment of the second autonomous archdiocese, the Serb Church in the Monarchy was divided in two wholes.

The first step towards unification was made in 1722, when the People-Church Gathering choose co-adjutor for the sick Karlovac Metropolitan Vićentije Popović. According to the Serb understanding, the co-adjutor was both the assistant and the heir to the archbishop. Serb popular leaders intended to choose the Belgrade Metropolitan Mojsije Petrović, and thus initiate the process of unification of the Karlovac and Belgrade Metropolitans. This action was carefully planned. On 8 (19) September 1722, the Gathering of the Karlovac Metropolitan decided that the Belgrade Metropolitan, Mojsije, be co-adjutor to the Karlovac Metropolitan, Vićentije, and that he should inherit him after death. As the Emperor knew Serb intentions, he forbade emissaries from the Belgrade Metropolitan to attend the Gathering. That is why, on 10 (21) September 1722, hitherto unknown Gathering of the Belgrade Metropolitan was held, which made the identical decision.

Just like the Serbs, the ruler identified the decision on co-adjutor with the unification of the archdioceses, and he refused to confirm Mojsije Petrović as the co-adjutor.

After the death of the Karlovac Metropolitan Vićentije Popović, the Gathering chose new archbishop in 1726. Despite the intervention of the Gathering Comissary, and the fact that the voting was repeated three times, the Belgrade Metropolitan Mojsije was elected. The Emperor did not accept this

outcome, so he confirmed Mojsije Petrović as the Archbishop in the Karlovac Metropolitan, and as an administrator in the Belgrade Metropolitan. Among the Serbs, the Metropolitan Mojsije was, after 1726, regarded as the Archbishop of the Belgrade-Karlovac Metropolitan.

Metropolitan Mojsije intended to resolve the issue of the existence of two archdioceses during his lifetime. Sources point to the conclusion that his idea was to abolish the Karlovac Metropolitan, and to subjugate, or join, he territory under its jurisdiction to the Belgrade Metropolitan. In 1730, the People-Church Gathering decided that there can be only one archdiocese and one archbishop in the Habsburg Monarchy, the Belgrade one. This decision could mean that the Gathering agreed to abolish the Karlovac Metropolitan. This would have negative implications for the future, for the Royal Privileges that guaranteed rights and liberties for Serbs in the Monarchy referred only to the Karlovac Metropolitan. They were never confirmed for the Belgrade Metropolitan. This means that, by abolishing the Karlovac Metropolitan, he Royal Privileges would cease to function. Besides, such an important decision would have to provoke the Emperor's reaction, as he was the only one who could authorize foundation or abolition of an archdiocese in the Monarchy. However, there was no reaction from Vienna to the abolition of the Karlovac Metropolitan, and there could be two possible explanations for that. The first is that the decision did not even reach the Emperor. The reason for this could be that the death of the Metropolitan Mojsije, two months after the 1730 Gathering, when the attention was diverted toward the new Gathering, and election of the new archbishop. The second explanation could be that the decision was unnoticed in Vienna, which is highly unlikely.

According to the Emperor's demand, the 1731 Gathering was supposed to elect two archbishops; one for Karlovac, and the other one for the Belgrade Metropolitans. During the two-month session, the emissaries persisted in the idea to elect a single common Metropolitan. Finally, Charles VI allowed the election of a single Metropolitan, under the condition that it should never happen again. That is when Vićentije Jovanović was elected. The Emperor confirmed him as the Archbishop and Metropolitan of Belgrade, Karlovac, and newly conquered lands. He was the first, and the only, officially recognized Belgrade-Karlovac Metropolitan, so one could speak of the Belgrade-Karlovac Metropolitan only after 1731.

The problem of two archdioceses was not opened after the death of Metropolitan Vićentije Jovanović in 1737. In the same year, the Peć Patriarch, Arsenije IV Jovanović, crossed to the territory of the Habsburg Monarchy. People and clergy accepted him as the Church leader, and the Emperor did not

question that for political reasons, for that was the time of war against Turkey (1737-1739). With the Belgrade Peace of 1739, Austro-Hungary lost Serbia, the border with Turkey was settled on Sava and Danube, and the larger part of the Belgrade Metropolitan's territory ceded back under Turkish rule, and was returned under the jurisdiction of the Serb Patriarchy in Peć. In 1741, the Patriarch Arsenije IV was confirmed as the archbishop of the Karlovac Metropolitan.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 219-234
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 219-234

УДК : 271.222(497.11)-726.1/.2"1739/1804"

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

БЕОГРАДСКИ МИТРОПОЛИТИ ОД 1739. ДО 1804. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је објашњено формирање нове структуре Православне цркве након Београдског мира 1739, и организовање Београдске митрополије у новим границама, као једне од епархија под непосредном управом Пећке, а од 1766. и Васељенске патријаршије. Посебна пажња посвећена је делатности њених митрополита до Првог српског устанка 1804, од када је та епархија постојала у непромењеним границама, али у битно другачијим околностима. Указано је на број митрополита који су се променили на њеном челу, њихово етничко порекло, односе које су одржавали са свештенством и верницима, канонско вршење духовне мисије и улогу коју су неки од њих имали у време ратова и устаничких покрета. Нарочито су вредне пажње биографије митрополита школованих у елитним школама Васељенске патријаршије и пре доласка на ту митрополитску катедру високо рангираних у структурама цркве. Дати су и основни подаци о њиховом свакодневном животу.

Key words: Ottoman Empire, Belgrade peace, Orthodox Church, Peć Patriarchate, Universal Patriarchate, Belgrade Metropolitan, metropolitans, clergy, beievers.

Београдска митрополија, као једна од епархија Пећке, а од 1766. године Васељенске патријаршије, формирана је као посебна црквено-административна област након Београдског мира, склопљеног 1739. између Османског царства и Хабзбуршке монархије, којим је потврђено поновно османско освајање Србије са Београдом, односно простора јужно од Саве и Дунава. Као епархија, она је била наследница старе Београдске митрополије из времена пре Пожаревачког мира 1718, а њен положај је, у односу на аутономну Београдско-Карловачку митрополију из времена хабзбуршке окупације Србије, био битно другачији. Поред тога што више

није била аутономна црква, са више епархија у свом саставу, већ обична епархија чији су епископи због њене величине увек носили високо митрополитско звање, Београдска митрополија имала је и значајно измењене границе, сагласне османској административној подели. У њеном саставу нашло се шест нахија Београдског пашалука и то: Београдска, Смедеревска, Крагујевачка, Ћупријска, Јагодинска и Пожаревачка. То је простор који је, поред делова Београдско-Карловачке митрополије који су раније били под директном управом београдско-карловачких митрополита (Архидијецеза), обухватао и делове бивше Ваљевске епископије око Крагујевца и Јагодине. Таква територијална структура ове епархије задржала се све до стварања Кнежевине Србије, односно аутономне Српске митрополије 1831.[1]

Мада се у том периоду правно нису мењале ни њене границе ни статус, од 1804. године, односно од избијања Првог српског устанка, околности у којима је она егзистирала биле су знатно другачије, прво због постојања српске устаничке државе, а затим и због постепене изградње српских националних институција након Другог српског устанка које су, поред Васељенске патријаршије и османских власти, као трећи чинилац битно утицале на функционисање црквене управе. Зато ће овом приликом пажња бити усмерена на основне, до сада мало познате податке о београдским митрополитима, који су том епархијом управљали од њеног новог уобличавања 1739. до избијања Првог српског устанка 1804.

Реорганизацију црквене управе на простору реокупираном од Османског царства 1739, спровео је нови патријарх, Јоаникије III Караџа, кога је на то место поставила Васељенска патријаршија, позивајући се *на право да штити аутономне столице које се у таквим неприликама налазе*.[2] До тога је дошло јер на широком простору од источне Босне на западу, преко Београда, Ниша, Скопља и Новог Пазара до Самокова, укључујући и седиште патријаршије у Пећком манастиру, није остао ни један архијереј који би у тим тренуцима преузео управу над Пећком патријаршијом, с обзиром на то да су, због подршке хабзбуршкој офанзиви 1737, и патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, и неки епископи са тог подручја,

[1] Н. Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку под управом Васељенске патријаршије 1766-1831*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Бањој Луци 12. јула 2004, у рукопису, 364. Друга епархија у Београдском пашалуку у то време била је Ужичко-ваљевска митрополија, у чији састав су улазиле Ужичка, Соколска, Ваљевска, Рудничка, Пожешка и Шабачка нахија. Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 128.

[2] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник Српске цркве за 1909. годину, Београд 1909, 755-756.

емигрирали у Хабзбуршку монархију.[3] На тај начин, отворен је пут за продор патријараха и епископа грчког порекла у структуру Пећке патријаршије, што ће се окончати њеним укидањем 1766.

Седиште Београдске митрополије налазило се у Београду, и то у самој београдској вароши, а не у неком од оближњих манастира, мада је резиденцијални објекат предвиђен за то, који се градио у време хабзбуршке власти, одмах по уласку османске војске у град је срушен. Нешто касније, 1742, отпочела је обнова цркве, а владичански конак је смештен у знатно скромнији простор.

На челу Београдске митрополије се од склапања Београдског мира 1739. до укидања Пећке патријаршије 1766, променило четири архијереја, и сви су били у високом митрополитском звању. Њихова архијерејска титула гласила је *Митрополит београдски и всеја Сербији височајши егзарх*. Она се није мењала до устаничког времена. О њима је остало мало података у историјским изворима. Први од њих био је Софроније, за кога се са сигурношћу може тврдити да је овом епархијом управљао од 1739, када је изабран, до 1746. године, када му је она одузета. *Споменицу* о његовом избору на Сабору у Цариграду потписало је 11 архијереја.[4] Софроније је био пореклом са острва Хиос, а монашки чин примио је на Синају.[5] С обзиром на то да је дошао у исто време кад и нови патријарх, може се претпоставити да је учествовао у уобличавању граница и унутрашње структуре Београдске митрополије.[6] Иако је сигурно да је у почетку био близак сарадник патријарха Јоаникија III Караџе, године 1746, када је и тај патријарх напустио пећки престо, дошло је до сукоба међу њима. Разлози тог сукоба нису познати, али је Софронију епархија била одузета и он је, већ у септембру исте године, емигрирао у Хабзбуршку монархију, где је дочекао дубоку старост. Умро је у Пешти 21. новембра (3. децембра) 1784. године.[7]

Његов наследник, Вићентије Стефановић, био је од 1739. до укидања Пећке патријаршије једини београдски митрополит српске народности. На челу митрополије он се налазио у време када је око патријаршијског престола у Пећи трајала оштра борба за превласт између

---

[3] Емигрирали су ваљевски епископ Доситеј Николић, ужичко-зворнички митрополит Алексије Андрејевић, рашки митрополит Јефтимије Дамјановић... Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 28.

[4] Д. Алексијевић, *наведено дело*, 933-934.

[5] С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 462.

[6] Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 357-359.

[7] С. Вуковић, *наведено дело*, 462.

српског аутохтонистичког архијерејског језгра, и придошлица грчког порекла из Цариграда. Виђентије је био васпитаник Карловачке митрополије, који је остао у Србији по њеном поновном паду под османску власт. Монах је постао у неком од фрушкогорских манастира, да би касније био архиђакон на двору карловачког митрополита Виђентија Јовановића Видака, вршећи и дужност његовог визитатора. Кратко време, због заточења бачког епископа Висариона, управљао је и том епархијом. Разлози због којих је остао у Београдској митрополији и након слома хабзбуршке управе нису довољно разјашњени. Ипак, сигурно је да је на то утицало и претходно стање у Београдско-Карловачкој митрополији, односно међусобни сукоби епископа, због чега је и он сам неколико недеља провео у тамници.[8]

Београдски митрополит свакако је постао пре 1753, када се у том својству помиње у запису из манастира Дечани јер би се, у противном, од одласка његовог претходника, митрополита Софронија 1746, створио сувише дуг *interregnum* у једној од најзначајнијих епархија у Пећкој патријаршији.[9] Временом, и Виђентије Стефановић се укључио у борбу за очување аутокефалности Пећке патријаршије и у једном тренутку, највероватније између 1755. и 1758, био изабран за патријарха, наследивши Гаврила III, Грка ког писац *Општег листа* Пећке патријаршије описује као *врага и разоритеља*.[10] Међутим, када је отишао да у Цариграду прими берат о потврђивању у патријаршијском достојанству од султана, Виђентије Стефановић умро је под сумњивим околностима, а највероватније је отрован. У времену оштро сукобљених интереса око пећког престола, у којима ни новчани чинилац није био занемарљив, ова могућност се не може одбацити.

Виђентија је наследио митрополит Калиник, по народности Грк, који се први пут помиње у запису из 1759. сачуваном на једном минеју.[11] О њему је остало мало података. Сава Вуковић наводи да је на челу епархије био до 1761. године, не наводећи ко га је након тога заменио.[12]

Његов наследник био је митрополит Јеремија Папазоглу, такође Грк. На чело Београдске митрополије дошао је између 1761. и почетка 1766. године. Међутим, с обзиром на то да је његов претходник Калиник био на челу митрополије до 1761, може се претпоставити да га је митрополит Јеремија заменио исте или следеће године, из истог разлога као у случају Виђентија Стефановића.

[8] Исто, 73.
[9] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, 3052.
[10] М. С. Милојевић, *Общи листь*, Гласник СУД XXXV, Београд 1872, 81-82.
[11] Љ. Стојановић, *наведено дело*, 4365.
[12] С. Вуковић*, наведено дело,* 273.

Јеремија је био потписник молбе коју је септембра 1766. патријарх Калиник II са групом епископа поднео султану Мустафи III и васељенском патријарху Самуилу Ханцерису, тражећи укидање аутокефалности Пећке патријаршије и њено припајање васељенском престолу.[13] Међутим, иако је гласао за укидање аутокефалности, у његовој епархији нису забележени видљивији знаци незадовољства тим његовим поступком. То и не чуди, јер су у то време архијереји грчког порекла у српским епархијама већ били уобичајена појава. Напротив, митрополит Јеремија је своју духовну мисију вршио ненаметљиво али одговорно, па су за време његове управе извршене неке од значајнијих поправки православних цркава и манастира у Београдској митрополији, попут поновног покривања цркве манастира Каленић.[14] Године 1776, овај митрополит био је опуномоћен од васељенског патријарха да у свим епархијама које су раније припадале Пећкој патријаршији прикупи дажбине које су му припадале, а у неколико претходних година нису биле измирене. У том циљу, затражен је и добијен ферман султана Абдул Хамида I, којим су османске власти обавештене о његовој мисији, и позване да му током њеног трајања буду на располагању уколико дође до неких проблема.[15] Очигледно је да је стање у епархијама које су 1766. припојене Васељенској патријаршији у то време још увек било такво да је било готово немогуће прикупити чак и патријаршијске приходе. Ту мисију патријарх је поверио управо митрополиту Јеремији, што указује да је у њега имао велико поверење да ће је, упркос старости, извршити. Јеремија је и касније привремено напуштао своју митрополију. На његово одсуство из ње 1778. или 1779. године, указује један од извештаја о стању цркве у српским земљама, које је раванички монах Софроније 1779. дао Руском синоду и државним властима приликом посете Москви. Софроније је тада изјавио да је *црква у Србији под митрополитом Јеремијом, који се налази у Цариграду*.[16] Трајање и природа његовог одсуства из митрополије у то време нису, међутим, јасни, али је вероватно да је, као патријарху близак човек, позван од њега у Цариград због неких црквених питања.

Након повратка у Београдску митрополију, Јеремија је, иако у дубокој старости, последњих пет година (1779-1784) вршио своју дужност

---

[13] О томе опширније: Ђ. Слијепчевић, *Укидање Пећке патријаршије*, Богословље XIII, Београд 1938, 250-307; Исти, *Историја Српске православне цркве I*, 421-451.

[14] Љ. Стојановић, *наведено дело*, 3281.

[15] Љ. Чолић, *Турски документи за историју Српске православне цркве*, Приштина 1996, XXV, 74-76.

[16] Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, други разред 45, Београд 1922, 219.

у континуитету, што показују и подаци о рукоположеним свештеницима из његове митрополије, који су 1791. емигрирали у Хабзбуршку монархију.[17] Оставку на Београдски митрополитски престо поднео је 20. јула (1. августа) 1784. године, правдајући то старости, телесном слабошћу и жељом да се повуче у миран манастирски живот у један од Светогорских манастира.[18]

Васељенска патријаршија је његову оставку прихватила, и истог месеца изабрала новог београдског митрополита, Дионисија Папазоглуа. Само два дана након што је сазнао да је именован његов наследник, Јеремија је напустио митрополију и кренуо на пут. Међутим, то му је створило одређене проблеме са Патријаршијом. Пре него што би му било допуштено да се повуче у манастир, Васељенска патријаршија је од њега затражила доказе да је измирио сва своја дуговања, и да се она не могу пренети на његовог наследника. Због тога је поново морао да отпутује у Цариград, и тек након што је сабор архијереја у његовом присуству такве доказе прихватио, омогућено му је да се повуче у неки од светогорских манастира.[19] Пре одласка из Београдске митрополије, митрополит Јеремија јој је завештао неке црквене ствари које је поседовао. Живот је, највероватније, мирно завршио у неком светогорском манастиру.[20]

Старог и болесног митрополита Јеремију наследио је исте 1784. године митрополит Дионисије Папазоглу, тада један од најперспективнијих архијереја, који је до тада за собом већ имао занимљив монашки пут. Рођен у Кожанима код Солуна 1750, сигурно је завршио неку од елитних теолошких школа Васељенске патријаршије. Једно време је био мирски свештеник, а након женине смрти, још увек веома млад, замонашио се у неком од светогорских манастира. Захваљујући свом знању, али и смислу за педагошки рад, постао је учитељ деце влашког кнеза, који га је, задовољан његовим учинком на том плану, препоручио Патријаршији да буде завладичен. Иако је брзо био рукоположен, Дионисије Папазоглу није одмах добио епархију, већ му је указана велика почаст да неколико година буде главни проповедник Васељенске патријаршије.[21] Чињеница

[17] Д. Руварац, *Пребегли на ову страну 1791. свештеници и калуђери*, Српски Сион XIV, Сремски Карловци 1904, 113-117. У овом попису наведено је када је и од ког епископа рукоположен сваки од пребеглих свештеника, а име митрополита Јеремије често се помиње, што говори о његовом континуираном присуству у епархији.

[18] Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 434.; Љ. Чолић, *наведено дело*, 95-96.

[19] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1909, 935-937: Исти, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1910, 36-38.

[20] Н. Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку...*, 92.

[21] Ј. Никетић, *Српска црква у време устанка*, Православље I, Београд 1871, 347-348; С. Вуковић, *наведено дело*, 168.

да је, са само 34 године, постао митрополит високо рангиране Београдске митрополије, указује на то колики је углед и поверење имао код патријарха и у Светом синоду.

По доласку у Београд 1784. или 1785, па све до 1788, митрополит Дионисије није се посебно истицао. За то време, добро је научио српски језик. Међутим, када је дошло до избијања последњег хабзбуршко-османског рата (1788-1791), он је још пре пада Београда пребегао на хабзбуршку страну.[22] Тако се, од почетка рата, ставио у службу хабзбуршке ратне пропаганде. Нема сумње да је Дионисије, као и највећи број његових верника, прижељкивао ослобођење од османске власти. Али, рад на томе није био његов задатак, а сама Патријаршија је у Цариграду сигурно морала да се оправда пред Портом и огради се од његовог поступка, који је свакако био самоиницијативан.

Због те његове одлуке, у време када су Срби масовно ступали у фрајкоре, добровољачке јединице хабзбуршке војске, углед у народу био му је висок. Његов савременик, фенечки проигуман Викентије Ракић, који се у то време нашао у Србији, позитивно је окарактерисао његову делатност, наводећи и занимљиве примере за то. Митрополит Дионисије је, тако, са целокупним свештенством Београда и околине дочекао студеничке монахе који су са собом носили мошти Светог Краља (Свети Симон-Стефан Првовенчани), преузео их и допратио до крипте београдске цркве, побринувши се потом да их чувају одабрани монаси, док је студеничком архимандриту Василију Радосављевићу поклонио златан крст. Ракић тврди да је, приликом хабзбуршког напуштања Београда 1791, Дионисије Папазоглу организовао и пренос ових моштију у Срем.[23]

На простору који је у том рату запосела хабзбуршка војска, а који је у црквено-административном погледу припадао Ужичко-ваљевској митрополији, рукоположења свештеника и друге митрополитске послове такође је вршио митрополит Дионисије, иако је тим крајевима, позивајући народ на устанак, непрестано пролазио бачки епископ Јован Јовановић.[24] Тиме је, бар привидно, очуван канонски поредак, јер је епископ Јовановић, за разлику од митрополита Дионисија, припадао другој помесној цркви.

---

[22] С. Вуковић, *наведено дело*, 168.

[23] В. Ракић, *Житїе преподобнагѡ Стефана Первовѣнчаннагѡ краля сербскагѡ, нареченнагѡ во иноцѣхъ Сімона*, во Будинѣ 1814, 14-16. Иако пише у стиховима, Ракић је веома опширан и детаљан у опису догађаја из тог рата, у који је и сам био укључен.

[24] Ужичко-ваљевски митрополит Јоаким остао је на подручју под контролом османских власти, иако је Ваљево, где се налазила његова резденција, заузела хабзбуршка војска. Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 49-51.

Пре напуштања Београда, Дионисије Папазоглу је, у проповеди у београдској цркви која је у целини сачувана, позвао вернике да емигрирају у Хабзбуршку монархију, истичући да ће их османске власти као непослушне раселити, а на њихову земљу *населити Јуруке, турске паоре из Мале Азије*.[25]

О његовој делатности било је и другачијих мишљења савременика. У једном запису архимандрита Боговађе Хаџи Рувима Нешковића, насталом августа 1793, овај митрополит се, заједно са фелдмаршалом Валисом, помиње као главни кривац за предају Београда османској војсци, што је свакако потпуно нетачна оцена.[26]

Након што је емигрирао у Хабзбуршку монархију, Дионисије Папазоглу постао је будимски епископ Карловачке митрополије. Тиме је митрополит Стратимировић изашао у сусрет препорукама војних власти да бивши београдски митрополит буде награђен за своју активност у време рата.[27] Међутим, у новим околностима он се није најбоље снашао. Од других епископа и свештенства није био најбоље прихваћен, а до Стратимировића су долазиле и вести о томе да је задржавао упражњене парохије и узимао себи приходе од њих, као и да је издавао епархијске зграде у закуп.[28] Банатски епископ Шакабента га је, чак, у једном писму Стратимировићу, назвао *нерадником какав се ретко виђа*.[29] У Карловце је стигла и информација да је, боравећи у Бечу 1797. године, Дионисије пустио лажни глас да је митрополит Стратимировић преминуо, што је брзо демантовано. О томе је вођена преписка између Дворског савета и митрополита Стратимировића, а сам епископ Дионисије проглашен је неподобним за било какву почасну функцију, попут *дворског саветника*, *референдара* и слично.[30]

Васпитан у школама Васељенске патријаршије у којима је стекао бескомпромисан став према римокатоличким утицајима, он ни у Будиму није показао било какво разумевање да прихвати неке елементе унутрашње декорације храмова, уколико се није радило о строго православном наслеђу. Због тога је, захтевајући да се из будимске православне цркве

[25]Аноним, *Слово советователное, ради емиграцији, високопреосвјаштенешим епископом белградским и митрополитом сербијским (после епископом будимским) г. Дионисијем Попович*, ЛМС 50, Нови Сад 1840, 43-49.

[26] Б. Маринковић, *Хаџи Рувим, пре целине, пре смисла II*, Ваљево 1990, 75-78.

[27] С. Вуковић, *наведено дело*, 168-169.

[28] *Будимска општина Стратимировићу*, АСАНУК, фонд Б, 9-13/1797, 19/1803.

[29] *Епископ Шакабента Стратимировићу*, АСАНУК, фонд Б, 2/1798.

[30] *Преписка Дворског савета и Стратимировића о будимском епископу Дионисију Поповићу*. АСАНУК, фонд Б, 42/1797, 82/1797, 93. 101-102/ 1797.

уклоне кипови, године 1803. и 1804. ушао у озбиљан спор са црквеном општином и локалним магистратом, у шта су се временом чак укључили и Угарско намесништво и палатин, надвојвода Јосип. Спор је, у преписци са највишим земаљским властима, решио лично митрополит Стратимировић, без битних промена постојећег стања.[31]

У време боравка у Будиму, Дионисије Папазоглу је држао код себе учитеља Луку Милановића из Винковаца, плаћајући му по 10 форинти месечно за превођење како богословских, тако и својих рукописа на српски језик, а који су остали у власништву епархијске библиотеке.[32]

Бивши београдски митрополит, касније будимски епископ, Дионисије Папазоглу, умро је 28. јануара (9. фебруара) 1828. у Будиму, а сахрањен је 1. (13) фебруара у гробници будимске цркве.[33] Међутим, рачуни око трошкова његове сахране нису били рашчишћени ни почетком 1830, о чему је будимски свећар Јосиф Чик опширно писао митрополиту Стратимировићу, тражећи да се то питање реши.[34]

Одмах након окончања рата, када је османска власт тек почела поново да се установљава, на место Дионисија Папазоглуа постављен је нови митрополит. У краткој *Споменици* о избору митрополита Методија из септембра 1791, коју је сем патријарха Неофита VII лично или преко овлашћених представника потписало 13 митрополита, наведено је *да је Света Београдска митрополија лишена архијерејске заштите и одавно незаступљена, јер је њеног архијерејског представника Дионисија одавно нестало*.[35] Нема сумње да је преко утицајних грчких драгомана у османској дипломатској служби Патријаршија све знала о Дионисијевом деловању, али су у овој *Споменици* коришћени неутрални изрази који су само указивали на то да је Београдска митрополија остала без свог старешине. Брзо именовање новог митрополита само потврђује изнету претпоставку да се и у претходним случајевима који су поменути (Виђентије Стефановић, Јеремија Папазоглу...) Патријаршија старала да нови архијереји буду постављени што пре, што омогућава да се јасније утврди *terminus post quem* њиховог доласка на чело Београдске митрополије.

Митрополит Методије управљао је Београдском митрополијом у време када је Османско царство спровело низ реформи у Београдском пашалуку, чији је циљ био побољшање положаја хришћанског становни-

[31] Д. Петровић, З. Козобарић, М. Јовановић, Н. Јеремић, *Класицизам код Срба III, сликарство и графика*, Београд 1966, 31-32, str. 69-71; 34-36, str. 72-75.
[32] Ј. Никетић, *наведено дело*, 348.
[33] *Извод из Матичне књиге умрлих будимске цкрве*, Матица српска, Манускрипти, 12664.
[34] *Јосиф Чик Стратимировићу*, АСАНУК, фонд Б, 18/1830.
[35] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник Српске цркве за 1910, 38-39.

штва и протеривање јаничара, узрочника нереда у овој стратешки важној пограничној провинцији. Ове мере спроводио је од 1793. Хаџи Мустафа-паша Шиникоглу, а султан их је потврдио низом фермана издатих од средине те године до почетка 1794. Срби су, између осталог, добили право да сами прикупљају порезе, а један од фермана односио се и на слободно обнављање старих, па чак и градњу нових цркава. Заузврат, имали су обавезу да паши дају одређен број војника како би заштитио пашалук од одметника који су се окупили у Видинском санџаку око Осман Пазваноглуа, против кога је Порта покренула неколико великих, али неуспешних похода. Сви царски фермани дати Србима чувани су код митрополита Методија, као старешине веће епархије у пашалуку и представника хришћанског становништва пред османским властима.[36]

Крајем 1793. и почетком 1794. Методије је, због смрти ужичко-ваљевског митрополита Јоакима, као администратор управљао и његовом епархијом, све до именовања новог митрополита, Данила I.[37] Након тога, у време похода Хаџи Мустафа-паше ка Видину 1800. ради ликвидације Осман Пазваноглуове побуне, митрополиту Методију је од патријарха Неофита VII наређено да преузме управу над делом Видинске митрополије око Фетислама (Кладово), и у околним казама које је запосела царска војска. Такође му је скренута пажња да у свему помаже паши, и да хришћанско становништво позива на послушност законитим властима и покорност султану, указујући на то да ће бунтовници бити уништени и кажњени.[38]

Поред заједничке делатности са државним властима, у овом случају присутан је био и један проблем канонске природе, важан за Васељенску патријаршију. Видинску митрополију узурпирао је самозвани митрополит Калиник, свакако уз сагласност и подршку Пазваноглуа, па је требало повратити и законити црквени поредак на том простору.[39] Тиме се, поред Београдске, духовна власт митрополита Методија кратко време простирала и на значајан део Видинске митрополије.

Методије је одржавао и контакте са Карловачком митрополијом, односно митрополитом Стратимировићем, мада је комуникација те врсте после укидања Пећке патријаршије била на ниском нивоу. Међу њима се,

[36] О реформама спроведеним у Београдском пашалуку после Свиштовског мира опширније Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791-1794)*, passim; С. Гавриловић, *Ка српској револуцији*, Историја српског народа V/1, Београд 1986, passim.

[37] Тако је 21. јануара (1. фебруара) 1794. рукоположио у свештенички чин Симеона Патровића из Бранковине код Ваљева. Н. Радосављевић, *Шабачка епископија по Попису из 1836*, Гласник Историјског архива Ваљева 34, Ваљево 2000, 74.

[38] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1910, 39.

као посредник, најчешће јавља земунски протопрезвитер Михаило Пејић Ирижанин. Пример такве комуникације била је Методијева молба упућена Стратимировићу 1798, да за потребе цркава и манастира у својој митрополији у Сремским Карловцима набави већи број антиминса, у чему му се изашло у сусрет.[40] Ипак, митрополит Стратимировић далеко више је излазио у сусрет молбама угледних српских архимандрита него грчких митрополита.

У време управе митрополита Методија у Београдској митрополији дошло је до велике обнове цркава и манастира, као и црквеног живота уопште. Та обнова започела је још у време митрополита Јеремије Папазоглуа, када новопридошло становништво у крајеве опустеле услед две велике сеобе 1690. и 1737. обнавља старе и запустеле цркве и манастире. Услед промењених, знатно повољнијих околности за хришћанско становништво, она највише долази до изражаја крајем XVIII века, у време управе Хаџи Мустафа-паше. У томе је значајну улогу имао и сам митрополит Методије, који је испред верника тражио дозволе за обнављање цркава и манастира код османских власти, али његова улога у томе ипак није била пресудна, већ улога локалног становништва које је вршило те радове. У Београдској митрополији која је, судећи по тврдњама Душана Пантелића, пред Први српски устанак 1804. имала око 15.000 православних кућа[41], што је чинило укупно 55 одсто домова у целом Београдском пашалуку, постојало је укупно 50 парохијских цркава и 20 манастира. Иако је по броју кућа била мања, Ужичко-ваљевска митрополија имала је 59 цркава и 27 манастира.[42]

---

[39] Писац значајне студије о Видинској митрополији, Митко Лачев, наводи да је канонски постављен видински митрополит Григорије побегао 1798. од Пазваноглуа у Цариград, где је 1801. умро. Поменути Калиник Самозванац претходно је био игуман манастира Светог Марка у Влашкој, а за новац је неканонски рукоположен од молдовлашког митрополита Дионисија, што је Осман Пазваноглу подржао. Lachev M, *Limites et Metropolites de l' eparcie de Vidin an XVIII e sieole (d'apres les documents ottomans, Etudes balcaniques 1*, Sofia 2000, 162-163. Н. Радосављевић, *Видинска митрополија 1739-1804*, Историјски часопис XLIX, Београд 2003, 168-169.

[40] *Прота Михаило Пејић Ирижанин Стратимировићу 15. (26) априла 1798*, АСАНУК, фонд Б, 226/1798.

[41] У исто време, Ужичко-ваљевска митрополија имала је 12.500 православних кућа. Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Беорад 1949, 104.

[42] Н. Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку...*, 376, 391.

У Београдској митрополији, број цркава и манастира по нахијама пред Први српски устанак био је следећи:

Нахија	**Број парохијских цркава**	**Број манастира**
Београдска	17	2
Крагујевачка	11	5
Смедеревска	5	-
Јагодинска	3	4
Ћупријска	3	3
Пожаревачка	11	6
укупно	**50**	**20**

Поједини извори различито говоре о природи личности митрополита Методија. Док је у ранијој српској историографији приказан као добродушни старац наклоњен својим српским верницима[43], у једном од савремених записа, који се односи на обнову манастира Рача из 1799, приказан је као човек који је, заједно са локалним оборкнезом Стефаном Војићем, задужио манастир за 15.000 гроша, па је манастирско братство тај дуг једва успело да измири.[44] Међутим, манастир Рача није био у његовој, већ у Ужичко-ваљевској митрополији, и он у њој није имао никакву духовну власт, па се вероватно ради о томе да је посредовао у добијању неког зајма у Београду за завршетак радова на његовој обнови, а да је камата на добијену суму била зеленашка.[45]

Методије је умро насилном смрћу 26. јануара (7. фебруара) 1801. Хаџи Рувим Нешковић записао је да је митрополит погубљен по наређењу Хаџи Мустафа-паше, *за његово безаконије и преступленије*, јер се *уподобио беше Фоки мучитељу, греческоме царју*.[46] Очигледно је угледни архимандрит имао неких неспоразума са београдским митрополитом. Насупрот њему, вест је сасвим другачије примљена од свештених лица у Хабзбуршкој монархији. Стратимировића је о томе обавестио вршачки

[43] О томе опширније М. Вукићевић, *Методије, митрополит београдски од 1791-1801. год.*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији за 1900, Београд 1900, passim.

[44] Запис гласи: *Владика београдски Методије и кнез Стеван Војић продадоше, издадоше монастир Рачу везиру Београдском, месеца јунија 1799. за 15.000 гроша, и једва се од тада монастир откупи.* Љ. Стојановић, *наведено дело*, 3760; Ст. Игњић, *Манастир Рача*, Ужице 1997, 62.

[45] Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 54.

[46] Љ. Стојановић, *наведено дело*, 3773-3880; Б. Маринковић, *наведено дело*, 315-316.

епископ Јосиф Јовановић Шакабента, наводећи да је *београдски епископ мученички погинуо*.[47]

Начин на који је митрополит изгубио живот у српској историографији до сада није био потпуно разјашњен. Миленко Вукићевић тврдио је да га је његов васпитаник и протосинђел Леонтије лажно оптужио код везира.[48] Вукићевић је, највероватније, податак о Методијевој смрти преузео од Лазара Арсенијевића Баталаке, који је за то такође окривио протосинђела Леонтија Ламброса.[49] Баталака, међутим, не говори одакле је тај податак преузео, а доступни прворазредни извори о томе не говоре ништа. Када је о том догађају реч, Сава Вуковић се задржао на податку који је преузео из записа Хаџи Рувима Нешковића.[50]

Душан Пантелић наводи да је митрополит ухапшен 6 (18) новембра 1800, у време док су трајале последње борбе Мустафа-пашине војске и јаничара за Београд, и да је паша конфисковао све његово покретно и непокретно имање.[51] Пантелићеви извори о том догађају су, међутим, настали у Хабзбуршкој монархији као одјек на збивања у Београдском пашалуку, и питање је колико су, када је о хапшењу митрополита Методија реч, уопште веродостојни. Зато се не може одбацити могућност да је митрополит ухапшен када су јаничари већ преузели контролу над градом, а сам Хаџи Мустафа-паша постао обичан извршилац њихових жеља.[52] Уосталом, и сам паша је, убрзо после митрополита, по наређењу дахија погубљен 16. (27) фебруара 1801.[53] Зато се, са великом сигурношћу, може тврдити да је митрополит погубљен по одлуци дахија, а не самог везира, или да је он такву одлуку невољно донео под њиховим притиском.

Лазар Арсенијевић Баталака и Миленко Вукићевић тврдили су да је Патријаршија обманута тврдњом да је митрополит Методије умро природном смрћу, и да је због необавештености прихватила препоруку да у епископски чин буде рукоположен и на његово место постављен

---

[47] *Епископ Шакабента Стратимировићу, фебруара 1801*, АСАНУК, фонд Б, 10-II/1801.

[48] М. Вукићевић, *Леонтије Ламбровић, митрополит Београдски 1791-1801*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији за 1901, Београд 1901, 129-134.

[49] Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1864, 30-31. Иако је користио грађу различите провенијенције, српске, руске и грчке, став Баталаке о Леонтију Ламбросу толико је негативан да се и овај податак мора узети с резервом. За њега је Леонтије био *човек огрезао у злочинству, подлац, сплеткарош*, који је касније сарађивао са дахијама и са руским представницима, увек на штету Срба, човек коме у Србији нико није смео да верује

[50] С. Вуковић, *наведено дело*, 317.

[51] Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, 223-224.

[52] *Исто*, 243-249.

[53] *Исто*, 260-264.

протосинђел Леонтије.[54] Ипак, сама Патријаршија сумњала је у те информације, и покушала да преко посебног изасланика утврди истину, што јој није сасвим пошло за руком.[55]

На основу наведеног, може се закључити да су мотиви јаничара за уклањање митрополита Методија били вишеструки. Први разлог за то је постојање могућности да се Срби масовно побуне и ослободе митрополита, у ког су имали поверења. Други разлог могао би бити могућност да му конфискују имовину и присвоје црквени новац. Трећи, најважнији разлог, је намера да митрополитовим убиством пресеку важан канал којим су у Цариград могле одлазити тачне информације шта се у Београдском пашалуку заправо дешава.[56] Могућност да га је, ипак, по свом нахођењу погубио Хаџи Мустафа-паша због могућих веза са Ригом од Фере, коју помиње Душан Пантелић[57], мора бити одбачена, јер би то учинио знатно раније, у исто време када је и Рига погубљен. Хаџи Мустафа-паша, дакле, није имао никаквог разлога да нареди убиство митрополита који му је био лојалан и помагао у комуникацији са хришћанским становништвом.

Већ у априлу 1801, опрезно констатујући да је *архијереј Методије избројао дане живота*, сабор архијереја у патријаршији рукоположио је протосинђела Леонтија Ламброса у епископски чин, и именовао га на Методијево место.[58] Формулација која је употребљена указује да се, ипак, у Патријаршији претпостављало шта се десило у Београду. Нови архијереј био је канонски рукоположен и постављен.

Леонтије Ламброс рођен је у Једрену, а као веома млад дошао је у Београд, где га је прихватио и пружио му основе теолошког образовања митрополит Методије. Убрзо је примио монашки чин, постао његов протосинђел, и водио највећи део административних послова у епархији. За то време, добро је научио српски језик.[59]

---

[54] М. Вукићевић, *Леонтије Ламбровић, митрополит београдски*, 135-136; Лазар Арсенијевић Баталака тврдио је да је сам у Патријаршији тражио податке о Методијевој смрти, и дознао да је патријарх обавештен да је он умро природном смрћу. Л. А. Баталака, *наведено дело*, 32. Баталака, међутим, не наводи од кога је у Патријаршији добио ову информацију и које је изворе користио. Вест о природној смрти митрополита Методија Патријашији су могле да пошаљу и дахије.

[55] Н. Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку...*, 105.

[56] Исто, 105.

[57] Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, 224.

[58] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1910, 41. У епархијама Васељенске патријаршије нису били ретки случајеви да митрополијски протосинђел наследи умрлог или смењеног архијереја, тако да ни Леонтије Ламброс никако није усамљен случај.

[59] О митрополиту Леонтију у време устанка опширније: Н. Радосављевић, *Црква у Београдском пашалуку...*, 192-198.

Иако је дахијска управа донела нестабилност и поништила српске слободе, стечене под Хаџи Мустафа-пашом, нови митрополит Леонтије је, заједно са 1802. године постављеним ужичко-ваљевским митрополитом Антимом Зепосом, редовно комуницирао са Патријаршијом у Цариграду и вршио уобичајене архијерејске послове. Патријарх Калиник V је, без обзира на нередовну ситуацију у Београдском пашалуку, тражио од њих да исправе бројне неправилности уочене код свештенства у вршењу светих тајни крштења и причешћа, што је била последица или незнања или немара, као и да се спречи *распусна појава четвртог брака*.[60]

Све до избијања Првог српског устанка активност митрополита Леонтија може се сматрати уобичајеном, али вршеном у тешким, ванредним околностима узурпаторске управе. Након избијања устанка, улога овог митрополита биће знатно другачија и имаће, поред духовне, наглашену световну димензију, посебно када је реч о дипломатским напорима да се склопи мир са Портом, као и у комуникацији са руским дипломатским представницима. Слом устаничке државе 1813. означио је и крај његове управе Београдском митрополијом. Са устаничким врхом отишао је у емиграцију, и умро у Кишињеву 1822. године.

БЕОГРАДСКИ МИТРОПОЛИТИ 1739-1804.

Митрополит	Време управе
Софроније	1739-1746.
Викентије Стефановић	1746-1758.
Калиник	1759-1761.
Јеремија Папазоглу	1761-1784.
Дионисије Папазоглу	1784-1791.
Методије	1791-1801.
Леонтије Ламброс	1801-1813.

На основу наведених података, види се да се на челу Београдске митрополије, од њеног поновног успостављања као једне од епархија Пећке патријаршије 1739, до избијања Првог српског устанка 1804, променило укупно седам митрополита, од којих је само један био српског порекла, док су остали били Грци. Након укидања Пећке патријаршије 1766, они су постављани од Васељенске патријаршије у Цариграду, али су епархијске границе остале непромењене. Већина митрополита, без обзира на порекло, одговорно је вршила своју духовну мисију. У периоду од 1739

[60] Д. Алексијевић, *Прилози за историју српске цркве*, Весник српске цркве за 1910, 43-46.

до 1804. обновљене су бројне цркве и манастири на простору те епархије. Велика обнова црквеног живота уследила је нарочито у време управе Хаџи Мустафа-паше Београдским пашалуком у последњој деценији XVIII века, али је она прекинута пашиним убиством и дахијском узурпацијом власти. Од 1804. године, када је дошло до избијања Првог српског устанка, па до установљавања аутономне Српске митрополије 1831, границе Београдске митрополије нису се мењале, али су њени митрополити деловали у сасвим другачијим околностима.

Nedeljko Radosavljević, Ph.D.

BELGRADE METROPOLITANS BETWEEN 1739 AND 1804

Summary

Following the 1739 conclusion of the Belgrade Peace between the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Monarchy, establishing the frontier at Sava and Danube, the Church structure was also reorganized. The Belgrade-Karlovac Metropolitan continued, as an independent Karlovac Metropolitan, to operate in the Habsburg lands, while the Belgrade Metropolitan was reorganized as one of the ordinary eparchies of the Peć Patriarchy. Its borders were not changed even after the abolition of autocephaly of the Peć patriarchy in 1766, and remained until the 1831 creation of the autonomous Serbian Metropolitan.

Between the 1739 Belgrade Peace and the 1804 First Serbian Uprising, seven Metropolitans headed the Belgrade Metropolitan, only one of which was ethnic Serb. All the others were Greek, and most of them fulfilled their spiritual mission in a conscious and responsible manner. This was a period of the great renewal of Church life, primarily seen in the repairs and reconstructions of old or ruined churches and monasteries. This renewal reached climax during Haji-Mustafa Pasha's rule of the Belgrade Pashaluk, during the last decade of the 18th century, when the reforms extending religious liberties of the Christian population were implemented. This process was interrupted by the Janissary 1801 takeover in the Belgrade Pashaluk and the abolition of these rights, which eventually led to the First Serbian Uprising in 1804. Between then, and the 1831 creation of the autonomous national Serbian Church, the Belgrade Metropolitan existed in circumstances vastly different from the pre-uprising times.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 235-243
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 235-243

УДК : 808.61-313:929 Карађорђе

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЦРНИ ЂОРЂЕ ИЛИ КАРА ЂОРЂЕ
(О надимку Ђорђа Петровића)

Апстракт: У овом чланку аутор расправља о надимку Ђорђа Петровића, предводника Првог српског устанка. Због чега је добио надимак Црни Ђорђе, на турском Кара Ђорђе у српској историографији није посебно расправљано. Полазећи од списа Лазара Ареснијевића Баталке и других мемоариста, аутор је доказао да је надмак Ђорђу дала мајка Марица када јој је у љутњи набио кошницу на главу.

Key words: Đorđe Petrović, nickname, Black, Kara, Lazar Arsenijević Batalaka, Gaja Pantelić, vožd.

Надимци историјских личности по правилу не заслужују посебну расправу, већ се о њима пише у оквиру биографских чланака и студија. Међутим надимак Ђорђа Петровића, вожда Првог српског устанка, заслужује то из разлога што је постао саставни део његовог имена и предложак за назив династије која је Србијом владала седам деценија.

Када и због чега је Ђорђе Петровић, вожд Првог српског устанка, добио надимак *Црни*, (тур. *Kara*) није посебно расправљено у српској историографији. Постоји само једна популарно писана забелешека „*Зашто је Карађорђе прозват тако",* која се заснива на казивању Петра Јокића.[1]

[1] *Цртице о Карађорђу*, Мала ђачка библиотека, Свеска III, Београд 1904, 73-75. Аутор поменутог чланка је непозант, а објашење у тој причи више одговора приликама с почетка 20. века у којем је Аустро-Угарска била највећа спољна претња Србији. Јован Хаџић у вождовој биографији *Живот Кара-Ђорђа Петровића врховнога вожда народа србског* истиче да не жели да расправља о „придевку" Кара, односно, Црни, „кои се свагда к имену Ђорђе врховнога вожда Србског придавао." Али, зато наводи један догађај који се догодио на почетку устанка: „Јошт нешто нека овде стоји о Црноме, што карактеристически принадлежи самоме Карађорђу. Кад је јошт прве године српске буне против дахија,

Пошто о Карађорђевом животу до 1804. године готово да нема документатрних извора, то се о том раздобљу његовог живота сазнаје само на основу мемоарских списа. У овом раду најпре ћемо се позабавити документарним изворима, домаћим и страним од 1804. године, тј. како је у њима навођено вождово име, а у другом делу изнећемо забелешке мемоариста.

I

У једној од првих вести о устанку у Србији 1804. године земунски свештеник Михаило Пејић обавестио је митрополита Стратимировића 22. фебруара 1804. године о почетку устанка на чијем челу је „неки Церни Ђорђе." Већ 19. марта 1804. године у писму устаника мајору Митезеру вожд је потписан као *Карађорђе*.[2] Четири дана касније у писму митрополиту Стратимировићу, у којем јавља о узроцима и почетку борбе против Турака, потписан је као *Ђорђе Кара*. Већ 2. априла је Георгије Петронијевић (!), 16. априла 1804. *Ђорђо Церни*, 21. априла *Георгиј Петрович*, а 3. маја *Ђорђе Петрович, комедант од Сервије*. У писмима устаничких старешина Србима у Ј. Угарској од којих су тражили помоћ његово име је наведено као *Георгиј Петрович Црни* и *Ђорђе Петров.* У писму од 15. маја је *Карађорђе Петровић*, затим у писмима из јуна 1804. Георгије Петров., Георгије Петровић, Георгије Петрович, Kara Đorđe Petrović. У писму владики бачком од 15. јула 1804. потписан је као *Петрович Церни Георгије*, а у другом писму истом адресату истог дана *Ђорђе Петровић*. У одлуци устаничких власти о аграрним обавезама сељака насељених на прњаворима од 1. септембра 1804. у потпису је *Карађорђе Петровић*, а исти документ је потврђен 1812. године и тад је у потпису *каваљир Георгије*

1804. у лето, Бећир-паша из Босне од цара послат под Београд дошао да како мир између Срба и дахија учини, да би се то лакше ко концу привело, радило се са посредствовањем и јемствовањем Немаца. И тога ради прешао је Карађорђе са неколико војвода своји у Земун, куда су и неколико одабрани о стране Турака дошли, а и од стране немачке неки од Двора наређени ту се нашли. У дужем разговору загледа се један од Турака у Карађорђа и видећи га у обичном његовом простом оделу запита: „Та јеси ли ти баш Црни Ђорђе?" А он одговори: „Ја сам, ја, којекуде, ја сам Црни Ђорђе, коме црн, коме бел. Србима сам бео као снег, а Турцима ћу бити и црњи, ако Бог да, како они раде." (Ј. Хаџић, *Дела Димитрија Давидовића*, књига I, Београд 1846, 158-160).

[2] *Први српски устанак, Акта и писма на српском језику*, књ. 1 (1804-1806) (у редакцији Р. Перовића), Београд, 1977, 59. (Даље: *Акта и писма)*.

Петровић.[3] Разноликост под којим је вождово име навођено у домаћим докуметнима у првим годинама устанака задржала се до 1813. године.

У аустријским документима и оним које је вожд са осталим старешинама упућивао разним аустријским официрима и званичницима, његово име, нарочито у првим годинама устанка, такође, је различито навођено. Уочљиво је да је српска варијанта надимка више коришћена од турске. Као пример, наводимо варијанте вождовог имена у аустријским документима из 1804. и из 1813. године. У документима из 1804. године помиње се као: Zerno Georgie Petrovich (стр. 56), Czerny Georgie (стр. 123, 165, 197, 305, 350, 360, 373, 385, 424), Czerny Gyorgie (стр. 332), Czerny Georges (стр. 410), Czerny Georgi Petrovich (стр. 259), Czerni Georgie (стр. 63, 66, 112, 141, 142, 194, 390, 412), Czerni Gjorgje (стр. 123), Czerni Georgje (стр. 157,423,426), Czerni George (стр. 411), Kara Georgie (стр. 71, 77, 119), Kara Georgy Petrovich (стр. 258), Kara Gjorche Petrovics (стр. 272), Kara Gjorgje Petrovics (стр. 274), Kara Gyorgye Petrovics (стр. 265), Karageorgie (стр. 101), Zerny Georgie (стр. 78, 162), Zerni Georgy Petrovich (стр. 129), Zerny Georgi Petrovich (стр. 260), Zerni Georgi (стр. 134), Georgie Petrovich (стр. 126,205), Георгие Петровић (стр. 204) и Tscherni Georgi (стр. 382).[4] Митрополит Стартимировић, описујући узорке устанака Срба у писму надвојводи Карлу од 18. августа 1804. наводи вождово пуно име Georgi Petrovics и обе варијанте презимена Czerni (Kara).[5] Описујући карактерне особине устаничких старешина, Стратимировић у другом писму наводи вождово име на следећи начин: „Gyorgie Petrovics sonst Cyerni oder Kara, des Schwarz bedeutet [...].”[6]

---

[3] *Исто*, 55, 59, 60, 63, 67, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 84, 85, 93, 95, 96, 100. **У** писмима из 1805. године вождово име је наведено у следећим варијантама: Карађорђе Петровић, Кара Ђорђе Петровић, Црни Ђорђе Петровић, Церни Гео[р]гиј Петровић, Георгиј Петровић (*Исто*, 111, 118, 124-125, 126, 128). Наредне 1806. потписиван је на следећи начин: Церни Георгије Петрович, Карађорђе Петровић, Церни Георгије Петровић, Карађорђе Петрович, Церни Георгије Петрович, Георгије Петровић, Карађорђе Петровић, Георгиј Петрович, Карађорђе Петровић, Георгиј Петрович, Георгиј Петрович, Церни Георгиј Петрович (*Исто*, 149, 151, 154, 155, 172, 177, 178, 190, 192, 196, 230, 236, 237). У писмима из 1807. године: Георгиј Петровић, Карагеоргиј Петрович, Карађорђе Петровић, К[ара] Ђорђе Петровић, Црни Георг Петровић, Черни Георгиј Петрович, Карађорђе Петровић, Черни Георгиј Петрович, Црни Георгиј Петровић, К[ара] Ђор[ђе] Петровић, Карађорђије Петровић, Карађорђе Петровић, Георгије Петрович (*Исто*, 252, 256, 260, 261, 267, 268, 269, 271, 280, 282, 283, 285, 295, 306, 309).

[4] Ивић, Алекса, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 1, Година 1804, Београд, 1935

[5] *Исто*, 316.

[6] „Ђорђе Петровић, иначе Црни или Кара, значи Шварц [нем. Црни-прим. Р.П.]” *Исто*, 327; Видети и: *Личности у српском устанку од 1804 године. Неке карактеристичне забелешке о лицима која су руковала пословима и имала каква утицаја на српски устанак од 1804 године* (превео Павле Стевановић), Српски књижевни гласник 19 (1907), 259-264; 350-355.

У аустријским документима из 1813. године, међутим, вождово име пише се претежно уједначено-Georg Petrovich, а ретко, уместо пуног имена и презимена навођен је надимак Црни или Черни (Czerny Georgy, Tsherni Georgi, Czerny Georg), или титула oberanführer Petrovics Само на неколико места помиње се као Kara Georg Petrovich.[7]

Вождово име, такође, различито је навођено и у руским документима, у којима се јавља у следећим варијантама: *Черни Георг Петрович*, *Кара Джорджие Петрович*, *Кара Чеорч Петрович*, *Черный Георг Петрович, Черна Егор Петрович, Георгий, Георгий Петрович Черний, Црни Георгие Петрович, Кара-Георгий, Черно-Георгий, Черный Георгие Петрович, Карагеоргий Петрович, Джорджe, Кара Джордж Петрович, Георгий Петрович, Черный Георгий Петрович, Черный Георгий, Петрович Гергий, Черни Жорж, Церни Георгие Петрович, Георгий Черный, Церный Георгий Петрович*.[8]

У малобројним књигама насталим у време Првог српског устанка, нарочито на његовом почетку, вожд се помиње као Црни или Черни. Гаврило Ковачевић у стиховима написаној историји почетка Првог српског устанка у првом издању доследно вожда помиње као *Црног Ђорђа*,[9] а две године касније у другом издању тог свог дела помиње га као *Черног Ђорђа* (Черный Ђорђе, или *Георгиј Черниј Петрович*).[10] Јоаким Вујић 1805. године пише о Церном Георгију.[11]

Из изложеног јасно је да је Карађорђе надимак добио пре 1804. године. Да видимо шта о томе пишу мемоаристи.

---

[7] Ивић, Алекса, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књ. 11, година 1813, Београд, 1973, 59, 60, 146, 165.

[8] *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия; Први српски устанак 1804-1813 гг. и Русија*, Книга первая, 1804-1807, Москва, 1980.

[9] Гаврило Ковачевић, *Пјесн о случайном возмушћенији в Сербии приключившемсја и о изображении дјел Сербијанов в дејствији произведених исторически поведена и у стихове сложена*, Будим 1804, 10, 14, 17, 18, 25, 31, 32, 41, 42. „Срби се сложно на ноге дигоше/и к Црном Ђорђу отидоше"; „докле Црног Ђорђа не ухвате". Захваљујем колеги Милораду Радевићу на корисним примедбама.

[10] Г. Ковачевић, *Пјесн о возмушћенији в Сербии приключившемсја*, Будим 1806, 7, 11, 15, 16, 25, 28, 32, 3, 43.

[11] „Сказуесе, да Сербли чрезъ едногъ своегъ Вожда именемъ Церногъ Георгїя, иначе Георгїя Петровича есу себе у свободу посатвили [...]" Ј. Вујић, *Руководство къ французстѣй Граматіцѣ во употребленіэ Славено-Сербскія юности*, Будим 1805, 342, 343.

II

Вождови савременици Петар Јокић и Лазар Арсенијевић Баталака оставили су забелешке о надимку вожда Првог српског устанка, али вождови биографи Миленко Вукићевић, Владимир Ћоровић, Драгослав Страњаковић и Радош Љушић не расправљају посебно о томе.[12]

У најпотпунијој Карађорђевој биографији коју је написао Радош Љушић, на два места наведене су могуће варијанте Карађорђевог надимка, али се ни за једну од њих не опредељује. Говорећи о Карађорђевом убиству оца, изнео је једну, мање вероватну претпоставку, у односу на ону коју је већ изнео, а та је да је Марица, Карађорђева мајка, кад је сазнала да је убио оца, „проклела сина и назвала га Црним. Овај надимак", закључује Љушић, „без обзира да ли је тада настао, постао је део његовог имена, и што је још битније, предложак презимена династије."[13] У закључном поглављу у којем је оцењена Карађорђева историјска улога Љушић је, с резревом и у другом контексту навео Баталакину верзију Карађорђевог надимка о којој ће бити речи.[14]

Петар Јокић из Тополе рођен је око 1779. године. Као Карађорђев пријатељ из младости имао је запажену улогу у припремању Устанака, а од 1804. до 1813. био је вождов заповедник гарде. Према Петру Јокићу, надимак Црни, Ђорђе је добио уочи Кочине крајине, када је у селу Бајевцу у Ваљевском крају хајдуковао.

„Кад је он четовао заокупи га једном потера. Ђорђе дође на један извор близу села гди се потера не нада; пио воде, па седи. А дође једна баба на воду. Он је запита: „Каква је то гунгула по селу баба?"„Та, онај црни и не бели Ђорђе одметнуо се у ајдуке, па више зла почини него Турци, па њега оће да ватају".„А, којекуде, познајеш ли ти тог црног Ђорђа?" „Ја га не знам." „А по души те, сад га познај," па камењем бабу, све јој котлове поразбија и главу, па утече. „Којекуде, није ме нико други назвао

[12] Владимир Ћоровић, *Карађорђе и Први српски устанак*, Београд 1937; Драгосалав Страњаковић, *Карађорђе*, Београд 1938.

[13] Радош Љушић, *Вожд Карађорђе* 1, Београд 2000², 30. Љушић се позива на руског мајора Каменског који је 1808. године боравио у Србији и који је на следећи начин описао вожда: „Црном Ђорђу биће око 40 година, стаса је високог, широкије плећа, лица дугачка, а у дну широка, очи мале удубљене, нос на крају шиљаст, црномањаст, брије браду, а има врло мале бркове, косу чешља натраг и носи перчин, који му покрива ртњачу. (...) Зову га црнијем не за то што је црномањаст, већ зато, што му је мајка дала то име онда кад је он свог оца убио"(В. М. Г. Медаковић, *Први србски устанка и његов жалсотни свршетак*, Нови Сад, 1893, 75).

[14] Р. Љушић, *нав. дело*, 286.

Црним него баба, али сам јој и платио". Ово ми је толико пута приповедао, пок[ојни] Господар, вели Г. Јокић."[15]

Без обзира на то што се у свом исказу позива на Карађорђеве речи, Јокићев исказ подложан је критици. Он је своја сећања казивао у подмаклој животној доби, када је имао око 71 годину. Милан Ђ. Милићевић, тада учитељ у Тополи, Јокићева казивања почео је да бележи 17. новембра 1851. године, а већ 24. априла 1852. године Карађорђев буљукбаша је умро.[16] Примећена је и Јокићева тенденциозност. Он, рецимо, у својим казивањима не приповеда о Карађорђевој љутњи коју је искалио над њим у јесен 1809. године, када га је замало из пиштоља убио. Даљом критиком Јокићевог исказа, намеће се питање ко је онда раширио Карађорђев надимак, ако су учесници поменутог догађаја будући вожд и старица. Несрећној жени после тог искуства, више није падало на памет да говори о „Црном" Ђорђу. Исто тако, можемо претпоставити да и Ђорђе Петровић, који се толико расрдио није другима причао нешто што му, очигледно, није ишло у прилог.

Али, Јокићево казивање не морамо одбацити као потпуно неистинито. Извори потврђују да је у време Кочине крајине, Карађорђе често боравио у ваљевском крају, ратујући повремено у фрајкору, а повремено хајдукујући.[17] Вероватније је, да је Ђорђе Петровић већ тада био познат по надимку *Црни*. Томе у прилог иде и Баталакина верзија Карађорђевог надимка, која је утемељена на казивањима чланова Карађорђеве породице.

Лазар Арсенијевић Баталака (1795-1869) је више од десет година провео у емиграцији у Русији са истакнутим старешинама Првог српског устанка. Првих година био је у непосредној близини Карађорђа и његове породице, захваљујући чему је сазнао многе појединости из вождовог живота. Мада је у време уставобранитељске владавине вршио важне државне послове, сматрао је да му је главна дужност да опише догађаје из Првог српског устанка. Током свог службовања прикупљао је грађу о Првом српском устанку на основу које је написао, постхумно обајвљено дело, *Историја српског устанка*. Осим тог опширног, више оспораваног, него хваљеног дела, иза Баталаке остало је још неколико необјављених

[15] Јанићије Ђурић, Гаја Пантелић, Петар Јокић, Анта Протић, *Казивања о српском устанку 1804*, приредила Драгана Самарџић, Београд 1980, 156. (Даље: *Казивања*). Јокићеву верзију прихвата и Милан Ђ. Милићевић (*Поменик заменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 216).

[16] *Казивања*, 151; Милан Ђ.Милићевић, *Исто*.

[17] Радош Љушић наводи да „за време овог рата тешко је разлучити када је био хајдук, а када фрајкорац" (*нав. дело*, 36). Епизоду између Карађорђа и бабе Љушић не доводи у везу са надимком, већ у везу са хајдучијом која је тада „попримила вид разбојништва."

списа. Један од тих списа недавно је објављен у књизи *Живот и прикљученија Карађорђа*[18] из којег наводимо Баталакин запис о Карађорђевом надимку:

Кад је удавао једну од своји сестара, поред другог спремања уз њу, смисли он [Карађорђе] *и неколико кошница из свог кованлука*[19] *дати јој, па онда, у тој намери будући, заједно са мајком оде у кованлук да ове намерене кошнице за сестру одбере. Дошавши у кованлук, он помоћу мајке своје, и у договору с њом одабере шест кошница, и изостави и' на страну. Но ове кошнице ваљда су таке биле да би се једва до цвета одржати могле. Мати његова није му, при том његовом наређивању, ништа тела примјетити, у мисли да ће она други пут сама у кованлук доћи, па ове рђаве кошнице бољима заменити, које он опазити неће, јер је једна кошница с поља као и друга, а ваљда их неће хтети више ни загледати ни подизати те да и' у томе позна. Како је смислила тако она и учини. Али Карађорђе, с други послова домаћи једном враћајући се кући, узгред и на овај кованлук сврати се, и тек што је на овај наступио, и не дошавши јошт до кошница, он примети да су они шест кошница поизмењане, и у себи помисли да то нико други учинио није до његова мати, па зато није тео ништа ни дирати у оне кошнице, већ дође кући и ником ништа не казујући и не говорећи о тим. После више дана позове Карађорђе мајку своју да заједно иду у кованлук те да прегледају њине домаће кошнице, и да их прочисте, јер пролеће зачиње, а и она се здраво у пчеловодству разумевала. Мати, не знајући да је он пре овога пута већ био на кованлуку, и спазио шта је она урадила, пође с њим. А кад тамо дођу и у кованлук уђу, он и невешт чинећи се на оних шест кошница за сестру му издвојени, почне своје, с мајком заједно прегледати, па и при гдикојој, коју је мати његова променила, чудити се, како је за кратко време ослабила, говорећи мајци: „А знам какве су пуне и јаке биле онда, кад сам они шест за сестру издвојио". Почем овако редом све своје кошнице прегледао, а он онда позове матер да и сестрине виде. Она је ома видила шта је како ју је и тамо позвао, али се није имало кудкамо. Приступивши Карађорђе и сестриним кошницама, почео их је ома једну по једну, с мајком изврта ти и загледати, па и матери говорити:*

-„Али шта је ово мајо, какво је ово чудо? Ти знаш какве су слабе биле кад смо их пре 10 до 20 дана издвојили, а гледај сад како су се

[18] Лазар Арсенијевић Баталака, *Живот и прикљученија Карађорђа (О рођењу, животу, својствима душевним и тјелесним и прикљученијама Ђорђа Петровића Црног Ђорђа (Кара Ђорђа)*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2004.

[19] Пчелињака.

наплодиле и напуниле. Мати је ћутала, али Карађорђу то не буде доста, већ трећу ли или четврту кошницу кад изврне, а он с њом те матери на главу набије, рекавши јој:

-„Кад више волиш туђој кући него својој, а оно којекуде ето ти нек ти тако буде". У Карађорђевој фамилији говорило се, као што сам и ја чуо приповедати их, да му је мати у том случају или догађају, рекла:

-„Црни Ђорђе шта то уради данас са мном," и да је од тада прозван он Црним Ђорђем или Карађорђем.[20]

Баталакину верзију потврђује казивање Гаје Пантелића, Карађорђевог пријатеља и суседа који је био добро упућен у односе у Карађорђевој породици. Та белешка гласи: „Гаја зна [ону њиву] и оно место где су биле кошнице и где је натакао трмку на главу матери Карађорђе."[21]

Када се узме у обзир Карађорђева прека природа, када је у наступу гнева био спреман на крајње поступке (убиство оца и брата), онда описано искаљивање беса над мајком није искључено и оно само потврђује његову сурову природу.

Дакле, надимак Црни, Ђорђу Петровићу дала је мајка Марица када јој је у љутњи „набио" кошницу на главу. Када се тај догађај тачно збио тешко је утврдити. Карађорђе је имао три сестре: Марију, Милицу и Госпојину. Док се за Марију зна да се удала 1788. године за Милију Пантелића из Неродима у Срему,[22] дотле се године удаје осталих Карађорђевих сестара не знају. Госпојина је била удата за неког Герасима у Венчанима.[23] У време Карађорђевог бекства у Аустрију крајем 1785. или почетком 1786. године Милица је имала око десет година.[24] Није познато где и када се она удала.

У породици назван „Црни", од 1804. године у употреби је све чешће турска варијанта надимка, која је постала основа за презиме династије.

---

[20] Л. А. Баталака, *нав. дело*, 40-41.
[21] *Казивања*, 144.
[22] Р. Љушић, *нав. дело*, 33. Гаја Пантелић пише да се удала у Влакчу (*Казивања,* 141-142).
[23] *Казивања*, 112.
[24] *Исто*, 79.

Radomir J. Popović

BLACK GEORGE OR KARA ĐORĐE
(On the nickname of Đorđe Petrović)

Summary

At the beginning of the First Serbian Uprising, Đorđe Petrović was called Black, in Turkish, Kara. Serb historiography did not discuss when and why he acquired that nickname, which became an integral part of his name. In this paper, based on his contemporaries' memoirs, primarily Lazar Arsenijević Batalka and Gajo Pantelić, the author claims that the nickname was given to Đorđe by his mother, Marica, when he «stuck» a bee hive on her head. That is when she called him Black. During the First Serbian Uprising, in both domestic and foreign sources, his nickname was used in both Serbian and Turkish versions. The Turkish version eventually prevailed, and became family name of the well known Serb dynasty of Karađorđević, which ruled Serbia and Yugoslavia for 70 years.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 245-264
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 245-264
УДК : 327(410:497.11):929 Милан Обреновић

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

КРАЉ МИЛАН КРОЗ ПРИЗМУ БРИТАНСКЕ ПОЛИТИКЕ

Апстракт: Енглеска заинтересованост за Србију и владавину Милана Обреновића није јењавала ни послезавршетка Берлинског конгреса, иако је она практично простор Балкана почетком осамдесетих година XIX века уступила аустријској политици. Да је то тако показују многобројни извештаји њених дипломатских представника у Београду као и чињеница да је 1886. Године Форин офис донео одлуку да ниво представништва у Београду подигне на највиши ниво – ниво посланства.

Key words: King Milan, Serbia, Great Britain, abdication, British politics.

Велика Британија је однос према краљу Милану градила у складу са основним постулатима своје спољне политике коју је након 1878. године спроводила на Балкану. На првом месту залагала се за одржавање statusa quo, који је подразумевао онемогућавање руског утицаја на том простору, спречавање ширења панславизма, и настанка федерације или савеза балканских држава и народа, чијим формирањем би се изменила политичка мапа Балкана. Због Милановог несталног карактера, у Лондону се непрестано мотрило да ли мења свој политички правац.

У унутрашњој политици краља Милана, Енглези су нарочито били заинтересовани за његово проглашавање за краља, популарност коју је уживао у народу, однос према парламентаризму, опозиционим посланицима, влади, политичарима и странкама, цркви, ревизији Устава, за елементе његове апсолутистичке власти што нису подржавали. Посебно се са великом пажњом посматрао у кризним моментима: пропаст Генералне Уније и афера са Бонтуом, Тимочка буна, српско-бугарски рат, непрестане

свађе са краљицом Наталијом и развод брака, његово психолошко стање, приватни скандали и раскалашни живот који је водио, намере да се повуче са престола. У спољној политици занимало их је његово аустрофилство, однос према Русији, панславизму, балканској конфедерацији, политика коју је водио током рата са Бугарском.

Држећи се аустријског обећања, а притиснут унутрашњим проблемима, Милан Обреновић је 6. марта 1882. године проглашен за краља Србије. У Лондону је са резервисаношћу примљена информација о томе, и није се журило са признавањем новонастале ситуације. О тешком положају српског владара, Сидни Локок, британски министар резидент у Београду је обавестио своју владу недељу дана пре проглашења краљевине. Извештај је настао након сусрета који је 28. фебруара имао са вођом либералне опозиције Јованом Ристићем. Лидер либерала је том приликом дао упечатљиву слику Милановог карактера, описујући га као младог, темпераментог и незрелог човека који се непрестано меша у рад министара, што је недопустиво. Замерао му је што се упустио у партијске борбе поистовећујући се са једном партијом, а да није свестан какву штету наноси себи на тај начин и каквим се ризицима излаже. Ристићева завршна оцена је била да је изгубио поверење свог народа и показао немоћ у земљи.[1] Иначе, српска влада је 1. марта обавестила британску владу о намери да одмах прогласи Србију за краљевину, и да је за такав потез обезбедила безрезервну подршку Аустро-Угарске. Већ сутрадан, Милан Пироћанац се срео са Лококом и поновио му намеру владе. По његовим речима, прокламација Милана за краља би „пробудила ентузијазам оданости држави, учврстила позицију владара и ојачала владу.“[2] Ови извештаји оспоравају касније уврежено мишљење да британска влада није знала ништа о тој намери српске владе, све до званичног проглашења и објављивања информација о томе.

Једно питање у вези са проглашењем Србије за краљевину је посебно интересовало британску владу, а односило се на недоумицу да ли је приликом доношења одлуке постојала сагласност Балплаца. Локок је потврду те дилеме добио и од Пироћанца и од аустријског посланика Кевенхилера, који му је саопштио да је до тога дошло још 1881. године приликом сусрета кнеза Милана и барона Хајмерлеа, и да је то учињено због интереса Србије и кнеза уз једини услов да не сме да узме титулу краља Срба већ Србије.[3] Иако је још истог дана када је Србија прогла-

[1] Forin Office. 105/32, Locock to Granville, Belgrade, February 28, 1882. (у даљем тексту F. O.)
[2] F.O.105/32, Locock to Granville, Belgrade, March 2, 1882.
[3] F.O.105/32, Locock to Granville, Belgrade, March 4,5, 1882.

шена за краљевину добио званично обавештење о томе, Локок је био једини страни посланик у Београду, који није одмах честитао краљу Милану нову титулу, јер није имао инструкцију такве природе.[4] Тек када је 10. марта добио овлашћење то је и учинио. Српској влади је било веома важно да због политичког утиска у домаћој јавности обезбеди признање овог чина на међународном плану од свих најважнијих европских сила, међу њима и Велике Британије. Због тога је Јован Мариновић, српски представник у Лондону 6. марта у разговору са лордом Гренвилом замолио његову владу да што пре призна краљевину Србију. Мишљење Гренвила је било да ће до тога доћи, али тек када буде заседала влада или када то одобри краљица. Српски дипломата је инсистирао на брзом одговору јер је ствар по њему била врло деликатна и није трпела одлагање.[5] Мариновић се у наредним данима поново сусретао са Гренвилом, тражећи да британска влада што пре призна Србију за краљевину. Гренвил га је упорно уверавао да ће његова влада то убрзо учинити.[6] Коначно, до тога је дошло 31. марта 1882. године.[7] Занимљиво је да је званични Лондон био последњи од свих великих европских престоница који је признао краљевину Србију. Разлог тог оклевања можемо тражити у традиционалном британском поштовању процедуре и законитости, али и у чињеници да је енглеска влада била осетљива на промене било какве врсте.

Одушевљење изазвано проглашењем краљевине било је краткотрајно. Последице Бонтуове афере постајале су све теже, а радикали све агресивнији. Унутрашња ситуација у Србији и положај краља Милана су се нагло погоршавали. Све те догађаје, Локок је помно пратио, ревносно извештавајући о промени ситуације. У скоро драматичном извештају од 14. јуна 1882, осврнуо се на понашање краља Милана и владе. Оптужио их је да су нетактични према Скупштини, да игноришу институт интерпелације, подстичу скупштинску нетрпељивост напредњака и радикала, прете опозиционим посланицима. Упозоравао је и на изузетно велики утицај Аустрије и посланика грофа Кевенхилера на краља што изазива додатно незадовољство народа. Грофа Кевенхилера је описао као човека велике енергије и снажне воље чији су односи са краљем и министрима веома поверљиви. „Гроф Кевенхилер је често консултован и пресуђивао

[4] F.O.105/32, Locock to Granville, Belgrade, March 9, 1882.

[5] Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење, 1882, Фасцикла-I, Досије-VII, Пов. бр. 366, Мариновић-министру иностраних дела, 23. II/7. III 1882. (удаљем тексту АС, МИДС, ПО, Ф, Д).

[6] АС, МИДС, ПО, 1882, Ф-I, Д-VII, Пов. бр. 366, Мариновић-министру иностраних дела, 25. II/9. III 1882.

[7] F.O.105/31, F. O. to Locock, Belgrade, March 31, 1882.

је о многим стварима. Он мисли да се једино батином може разговарати са опозицијом“, примећује Локок и закључује: „Није тешко управљати српским народом ако се понашате умерено и љубазно. Али народ је прожет снажним осећањем независности.“[8] Наредних дана је слао још драматичније извештаје напомињући да домаће јавно мњење сматра краља одговорним за постојеће лоше стање у земљи.[9] На основу прибављених информација је предвидео да се Србија налази у предвечерју револуције коју ће влада угушити силом или ће сама бити савладана, и да су мале шансе да се избегне крвопролиће.[10]

Свој негативни став о краљу Милану и његову лошу позицију међу народом изнео је и у извештају који је упутио Гренвилу 17. новембра исте године. Упозорио је да у земљи влада готово једнодушна осуда Миланове политике према Аустрији и мишљење великог дела народа је да је издао интересе своје земље моћном суседу. Осврћући се на његову унутрашњу политику, приметио је да краљев однос према радикалима и порези који су наметнути изазивају оштро незадовољство нације. Информације о раскалашном понашању краља током његовог десетодневног боравка у Бечу, такође су изазвале непријатно осећање.[11]

До Локока су стизале информације да је велика вероватноћа да ће у случају револуције и победе радикала Аустрија војно интервенисати, како би заштитила краља. Те вести су веома узнемиравале британску владу која и поред одобравања аустрофилске политике српског владара није желела да види аустријску војску у Србији. Зато је Локок добио прецизне инструкције да испита истинитост таквих информација. И док му је министар финансија Мијатовић, потврђивао ту вест, Пирићанац и краљ су је најодлучније одбацивали. Српски суверен је уверавао британског дипломату да се те информације користе од стране чланова аустријског посланства који претерују у давању значаја томе и да се то по његовом мишљењу вероватно односило на интервенцију на делу територије Аустрије.[12]

И у наредним годинама, британски посланици су пратили ситуацију у Србији, оцењујући положај краља и пишући о династији Обреновић. Занимљиво је да су и Локок и његов наследник Хорх Виндхем поред анализе опште политичке ситуације у Србији, у многобројним извештајима портретисали и психолошку страну Миланове личности. Локок 17. октобра 1884. године пише да се краљ после неуспелог атентата из 1882. још више

[8] F.O.105/33, Locock to Granville, Belgrade, June 14, 1882.
[9] F.O.105/33, Locock to Granville, Belgrade, June 15, 1882.
[10] F.O.105/33, Locock to Granville, Belgrade, June 16, 1882.
[11] F.O.105/33, Locock to Granville, Belgrade, November 17, 1882.
[12] F.O.105/33, Locock to Granville, Belgrade, June 16, 22, 1882.

окружио стражом и да стално говори о заверама које се спремају против њега. Заборавио је своја овлашћења и потпуно се идентификовао са партијом. Међутим, описује га као паметног човека који поседује разумљиву политичку храброст, али не управља земљом у складу са симпатијама и жељама народа.[13]

Још отворенији у опису Милановог карактера је био Виндхем који је средином јануара 1886. године писао да је краљ Милан „напрасит и тврдоглав човек, очајни коцкар који ризикује да све изгуби".[14] Неколико недеља касније упозорио је Форин офис да је његова позиција критична и да се разумни српски политичари грозе деспотске власти двора и краља.[15] Једном другом приликом Виндхем је записао да је српски суверен врло интелигентан и надарен, и мада би могао да савлада и најзамршенија питања из администратиције или финансија, мало се интересује за било шта осим високе политике. Ове оцене Милановог карактера у великој мери се поклапају са оценом Слободана Јовановића који га је окарактерисао као „интелигентног и практичног владара, али и веома нервозног и претерано осетљивог трагичара".[16]

Своје мишљење о краљу Милану и династији Обреновић је у неколико наврата током 1888. и 1889. дао и лорд Солзбери и то у разговорима са Јевремом Грујићем, српским послаником у Лондону. У сусрету 8. јуна 1888. британски државник се сложио са Грујићевом оценом о краљевој способности да уз помоћ свог ауторитета управља државом, а да се у спољној политици правилно опходи према свим силама. Солзбери је изразио поверење своје владе у српског краља сматрајући га мудрим државником, и наду да ће задржати такву достојанствену политику.[17] Жалећи због његове абдикације, Солзбери га је током разговора са Грујићем 27. марта 1889. године, оценио као „мудрог краља који је знао стање и односе Европе и одржавао политику коју и она жели".[18]

Краљ Милан није крио свој страх од сталних завера и атентата који се како је непрестано тврдио припремају против њега. У њиховој позадини увек је видео Русију која је стално радила против њега окупљајући његове противнике, радикале и Карађорђевићевце. Често се у сусретима са британским посланицима у Београду жалио на руско

[13] F.O.105/46, Locock to Granville, Belgrade, October 17, 1884.
[14] F.O. 105/ 55, Wyndham to Salisbury, Belgrade, January 18 1886.
[15] F.O. 105/ 56, Wyndham to Rosebery, Belgrade, February 22, 1886.
[16] С. Јовановић, Влада Милана Обреновића II, Београд 1990², 378-380.
[17] АС. МИДС, ПО 1888., Ф-II, Д-I, Пов. бр. 392, Грујић-Мијатовићу, 26. IV 1888.
[18] АС. МИДС. ПО 1889., Ф-II, Д-IV, Пов. бр. 112, Грујић-Сави Грујићу, 15. III 1889.

непријатељство према њему и династији. Неколико година пре абдикације, посебно од тренутка када је актуелизован његов сукоб са краљицом Наталијом, своју супругу је жестоко оптуживао да је панславистички агент, прожета снажним проруским осећањима, и залагањима да се руски утицај на Балкану повећа, као и да непрестано прави интриге против њега. Знајући осетљивост британске владе на могућу руску експанзију на Балкану, у свим разговорима са њеним посланицима, скретао је пажњу на ту опасност. [19] Упечатљив је његов став према краљици Наталији који је изнео 8. јула 1887. у разговору са Виндхемом. Упозорио га је да више не може да толерише краљичин боравак у Србији, поготово након њене тајне посете Одеси и другим руским градовима. Поновио је раније оптужбе да је она руски шпијун, да делује у корист панслависта, да га мрзи и ствара заверу против њега у Србији. Признао је да није популаран у земљи и да има пуно непријатеља, али и да Наталија није толико популарна како се мисли. На крају је пребацио Виндхему што исказује симпатије према краљици, (што је овај и потврдио).[20]

Британска влада је посебну пажњу придавала карактеру Миланове власти, противећи се његовој склоности ка деспотској управи, што се у одређеној мери потврдило током Тимочке буне. Генерално гледано Лондон је у тим догађајима био уздржан. Изражавало се жаљење због суспензије слободе штампе, говора, права на окупљање, и мишљење да она треба да буде само привременог карактера, али и нада да ће влада веома брзо повратити нормално стање.[21] Званични британски кругови су се такође плашили могућих последица побуне на положај краља и његову будућу владавину. Формално су се осуђивали Миланови окрутни поступци, а прећутно су подржаване мере нормализације стања у земљи. Исто мишљење имао је и Сидни Локок који је о Тимочкој буни 10. новембра 1883. разговарао са краљем наводећи његово изричито мишљење да је буна представљала „спонтани покрет сељаштва који је као резултат имао сплетке радикалне партије чији је главни правац био главни град.“ Том приликом краљ је објаснио цео ток побуне која је дуго припремана и чији је циљ био да обухвати далеко већу територију. Изнео је и своју одлучну намеру да се бори против буне ако је потребно и до последњег даха. Ипак, Локок је у његовим размишљањима приметио мржњу коју је исказивао према побуњеницима и спремност да примени окрутност да би побуну скршио.[22]

[19] F.O. 105/63, Wyndham to Salisbury, Belgrade, April 29, 1887.
[20] F.O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, July 8, 1887.
[21] F.O. 105/40, Locock to Granville, Belgrade, November 10, 1883.
[22] Isto.

Што се тиче британске штампе, она је редовно писала о побуни и готово да нема озбиљнијег листа који није макар у једном од својих бројева објавио текст о побуњеницима, краљу, или офанзиви српске војске која је покренута да би се скршила буна. Занимљиво је да се острвска штампа поделила у осудама и подршци влади и побуњеницима. И док су једни замерали краљу и влади на предузетим, како се писало „антиконституционалним мерама“ против слободе штампе, и ужасној окрутости приликом гушења побуне према организаторима, други су подржавали њихове поступке.

У нападима су се највише истицали *Manchester Guardian, Pall Mall Gazette, The Morning Post.* У тексту који је објавио *The Morning Post,* 7. новембра 1883. догађаји у источној Србији су оквалификовани као устанак.“Ако краљ Милан пронађе за потребно да пошаље шест хиљада војника против побуњеника, то се практично не разликује од устанка“.[23] Угледни *Standard* је 8. новембра донео опширан текст у коме су се српске власти оптуживале за ригорозну цензуру штампе и указивало на потешкоће с којима је суочен краљ Милан. Прву опасност по њега представљао је Петар Карађорђевић који је имао претензије на српски престо, другу, Русија као активни непријатељ династије и трећу, краљева охола и одлучна акција која му је створила бројне непријатеље.[24]

Ипак, најчешћи и најжешћи напади долазили са страница *Daily Telegraph-a*. Најтеже оптужбе на краљев рачун изречене су у чланку *The Servian Rising* (*Српски устанак*), који је објављен 9. новембра. Аутор текста је био Лавино, дописник листа из Беча који је написао: „Енглеска влада неће сигурно оклевати. Она не може да дозволи извршење таквог срамног и кривичног дела, а да то не остане без протеста. Краљу Милану треба одмах ставити до знања, да наставак режима терора и репресије коју је увео, не може остати толерисано. Опсадно стање проглашено прошле недеље од стране краља укључује серију најдеспотскијих и тиранских мера које су икад примењене у војном законодавству.“[25]

Било је међутим, и оних новина које су писале позитивно о српском суверену и влади, подржавали мере и упозоравали на опасност од руских панславистичких кругова који су оптуживани да стоје иза нереда и организације побуне. У том смислу у неколико наврата су писали *The Times* и *Morning Advertiser*. Пажњу привлачи опширан текст у The Times-у *The Political Situation in Servia* (*Политичка ситуација у Србији*), објављен

[23] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-I, Д-III, Пов. бр. 1202/83, The Morning Post, 7. XI 1883.
[24] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-I, Д-III, Пов. бр. 1202/83, The Standard, 8. XI 1883.
[25] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-I, Д-III, Пов. бр. 1228/83, The Daily Telegraph, 9. XI 1883.

9. новембра у коме се оправдавало настојање краља Милана да радикале уништи као партију због њиховог русофилског расположења. Такође је изнета и оцена да је ситуација под контролом односно да у „унутрашности Србије нема агитације, и да не постоји мирнијег и спокојнијег становништва на европском континенту него што је краљевина којом влада Милан Обреновић“.[26]

По бројности текстова у прилог краља истицао се *Morning Advertiser*, који је само током новембра те године објавио шест писама, извештаја Минчина, почасног српског конзула у Великој Британији о ситуацији у Србији. Конзул Минчин је подржавао енергичну акцију краља Милана на сламању радикалске побуне у источној Србији. У истом листу је 22. новембра објављен текст *The Servian Radical* (*Српски радикали*) у коме су се на најафирмативнији начин квалификовали сви потези краља Милана, а радикали оптуживали за изазивање хаоса и нереда у Србији. Аутор текста је сматрао да ће Миланова одлука да угуши побуну коју су радикали исценирали у источној Србији, потомство оправдати јер би њихов успех могао да земљу врати пола века у прошлост. Том одлучном акцијом српски монарх је спасао земљу од анархије. Такође оправдавана је и његова одлука да радикалима онемогући формирање владе и поред победе на изборима јер би они проузроковали варварство у земљи, а међу њима је било и много прикривених присталица Карађорђевића, његових смртних непријатеља. Посебно повољно је описао династију Обреновић и њен допринос развитку Србије: „Када би српски народ бирао између две династије, он би одабрао садашњег краља Милана. Сваки је корак у прогресу Србије повезан са династијом Обреновић. Ослобођење земље од Турака, напуштање Београда и других градова од стране отоманских трупа, независност земље, проширење територије и изградња железнице, све је то резултат владавине Обреновића.“[27]

Анализирајући деспотске методе у владавини краља Милана, Сидни Локок је јануара 1885. између осталог записао: „Штампа је уђуткана, народ је преплашен, скупштина је сушта послушност.“[28] Своје идеје о облику владавине Милан није крио и у Лондону се то знало: „Изгледа да краљ Милан сматра да земљом треба деспотски управљати под маском уставности. Можда он у извесној мери има право, јер нема сумње да су народне масе које сачињава сељачка класа неупућене, и да им је потребно интелигентно вођство, али они траже не само чврсту руку на челу државе,

[26] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-I, Д-III, Пов. бр. 1202/83, The Times, 9. XI 1883.
[27] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-I, Д-III, Пов. бр. 1309/83, The Morning Advertiser, 22. XI 1883.
[28] F.O.105/49/18, Locock to Granville, Belgrade, January 1885.

већ и вођу који пружа добар пример у сваком погледу и који је обдарен енергијом и чврстом постојаношћу.“[29] Хорх Виндхем га је описао као одлучног противника реформе и устава по западном типу, и слободно изабране скупштине са пуно образованих и независних посланика: „То ми не би одговарало, јер сам се ја код садашњих чланова скупштине играо са Парламентом, као с лоптом, и свака промена би од мене начинила само фигуру коју народ не би могао да разуме. Ја нећу да будем уставни владалац.“[30]

У Лондону се са посебним занимањем ослушкивало и понашање војске која је увек била важан стуб стабилности српске државе и њених владара. Форин офис је пред крај Миланове владавине добио поверљив извештај који сликовито говори о улози војске и политичком животу Србије: „Док год војска остане верна, краљ Милан може да ради шта хоће у земљи, без страха од револуције.“[31] Такође, с пажњом су се пратиле све Миланове активности и у вези са његовом иницијативом о ревизији Устава, при чему је посланик Сент Хон 12. новембра 1888. известио да популарност краља никада од преузимања краљевских овлашћења није била већа, а његова позиција јача него тада, што се објашњавало његовом намером да Србији подари либерални Устав.[32]

Повремене вести о могућој Милановој абдикацији изазивале су велику узнемиреност у Лондону. Британски посланици су упозоравали да би промена владара у Србији и повећан утицај Русије на Балкану могао да изазове несагледиве последице по мир у тој области.[33] Тако је британска штампа током српско-бугарског рата лансирала вест о краљевој абдикацији што је био предмет разговора Чеде Мијатовића и сталног британског подсекретара сер Ђулијана Понсфота 25. новембра 1885. Понсфот је уверавао српског дипломату да је реч о најобичнијим гласинама, али да би евентуална краљева оставка донела нове невоље Србији.[34]

Вести о абдикацији поново су актуелизоване током 1887. и 1888. године. Посланик Виндхем је у лето 1887. чинио све да би краља одвратио од те намере. У разговору до кога је дошло 8. јула, поновио је своје противљење том чину. О томе је известио лорда Солзберија: „Ја сам истакао његовом краљевском Величанству да он нема само дужност према својој

[29] F. O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, 1887.
[30] F. O. 105/63, Wyndham to Salisbury, Belgrade, 1887.
[31] F.O. 105/122/68.
[32] F. O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, August 6, 1887. ; F. O. 105/68, St. John to Salisbury, Belgrade, November 12, 1888.
[33] F. O. 105/57, Wyndham to Rosebery, Belgrade, July 5, 1886.
[34] АС МИДС, ПО, 1883, Ф-II, Д-III, Пов. бр. 643, Мијатовић-министру иностраних дела, 13/25. XI 1885.

династији, већ и према Европи, да он за све што има треба да захвали великим силама Европе, јер да није било њихових сталних акција и интервенције у корист Србије, он би и до данашњег дана био султанов вазал, и да он због свега тога не треба да предузме један такав корак као што је абдикација, која може да изазове компликације не само у Србији већ и у Европи.“[35]

Као изузетно интелигентна особа, краљ Милан је разумео толико британско инсистирање да остане на престолу. Преко њега се желело избегавање проблема који би наступили његовим одласком, односно он је требало да послужи као средство супротстављања Русији. Свестан тога, одговорио је Виндхему следећим речима: „Зашто велике силе желе да ме задрже? Ја никада нисам био у Енглеској, краљица ме лично не познаје и не зна ме нико у Лондону. Какав би онда могао да буде интерес Енглеске осим можда да у мени има елеменат супротстављања Русији.“[36] Тај сусрет је одисао крајњим песимизмом српског владара који је рекао још и ово: „Моја позиција у Србији је веома критична, народ је незаинтересован и у овом моменту под садашњом владом у земљи влада анархија, држава је наклоњена Русији, краљица је панславистички агент, која ствара интриге на све стране против мене, влада господина Ристића неће остварити победу на предстојећим изборима, радикали ће повратити већину, избиће револуција, а ја ћу бити уклоњен са престола, као и кнез Александар у Бугарској. Тада ће бити боље да Аустријанци окупирају земљу и управљају њоме.“[37] Кроз ову изјаву осликава се једна од најзначајнијих особина његовог карактера, преувеличавање догађаја до стања катастрофичности. У разговору који је са краљем имао и 31. јула исте године, Виндхем му је још једном пренео став своје владе да је његова владавина односно добробит и благостање Србије под његовом влашћу од кључног интереса за Велику Британију.[38] Виндхем је разговоре о абдикацији Милана Обреновића водио и са истакнутим српским политичарима. Тако је у разговору са Драгутином Франасовићем, бившим министром иностраних дела сазнао да српски владар не мисли озбиљно о повлачењу већ жели тиме да заплаши Аустрију.[39]

Британски званичници су са жаљењем примили вест о Милановој абдикацији страхујући какву ће спољнополитичку оријентацију заузети

[35] F. O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, July 8, 1887.
[36] Isto.
[37] Isto.
[38] F. O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, July 31, 1887.
[39] F. O. 105/64, Wyndham to Salisbury, Belgrade, July 5, 1887.

новоименовано намесништво и његов наследник Александар Обреновић. Њена страховања нису била без основа јер је намесништво почело да се убрзо приближава Русији, што у том тренутку још није било у потпуном интересу Велике Британије, мада ће она почетком деведесетих година XIX века, и сама почети да се окреће Русији, а да квари односе са Аустријом.

Све измене у српској политици оцењиване су у Форин офису са становишта да ли могу изазвати последице по одлуке Берлинског конгреса. Зато се приликом сваког наговештаја промена вршио притисак на српску владу да се избегну, одложе или ако нису могле да се зауставе оно бар да се ограниче на меру како би изазвале што мање неприлика и потешкоћа за спровођење Берлинског уговора. То је био случај са оклевањем да призна Србију за краљевину 1882, саветом да не започиње рат с Бугарском, а затим и приликом закључивања мировног споразума, и противљењем да напусти српски престо у корист свога сина.

Међутим, потпуна недоследност британске политике у погледу одржавања statusa quo на Балкану се показала на питању тзв. Пловдивског преврата, и српско-бугарског рата. Од великог непријатеља бугарског уједињења и стварања тзв. Сан-Стефанске Бугарске, 1885. чини заокрет и постаје заступник идеје о признању тог чина. Уједињена Бугарска је у том тренутку одговарала њеним интересима као тампон зона руском продору ка Цариграду. Десио се својеврстан парадокс. Држава која је годинама највише инсистирала и старала се да се Берлински уговор стриктно поштује, на случају Бугарске, прва га је погазила. С друге стране, Србија која се у Лондону непрестано сумњичила да не поштује тај уговор тражила је да се поврати равнотежа снага и да се он респектује.

Краљ Милан је своје огорчење чином уједињења изражавао Хорху Виндхему у више наврата. Током сусрета који је уприличен 29. септембра 1885. српски владар је најјасније изнео став према уједињењу и мере који ће Србија предузети у циљу повратка на претходно стање: „Берлински уговор и дело лорда Биконсфилда које је представљало равнотежу између различитих балканских држава је уништено, јер га је срушио ветар револуционарних поступака кнеза Александра.“[40] Изразио је и недоумицу, чак и разочарање понашањем Велике Британије, у погледу уједињења, истичући да његова земља не може да мирно посматра развој догађаја, и да уколико Европа не поврати пређашње стање и равнотежу снага, Србија ће сама то учинити.[41] Иначе, своје незадовољство пробугарским ставом Велике Британије током рата, краљ Милан је изнео и у

[40] F. O. 105/50, Wyndham to Salisbury, Belgrade, September, 29. 1885.
[41] Isto.

разговору са генералом Лоријем, делегатом британског националног друштва за помоћ почетком јануара 1886. Сматрао је да је Велика Британија начинила грешку што је подржала Бугарску јер је то забачена руска провинција, а Бугари потпуно русизирани. За такво понашање кривицу је свалио на Виљема Вајта, посланика у Цариграду који је обмањивао своју владу. По њему, Енглеска се на Балкану могла ослонити једино на Србију. То потврђују и следеће његове речи:"Енглеска и Русија су биле ривали за утицај у Источној Европи, и ако је Енглеска имала било ког пријатеља који се борио за њу у овом делу света, то су били Срби, који су били одлучни да се не потчине руском утицају који би је евентуално могао да води у губитак независности."[42]

Велика Британија је била веома забринута могућношћу да Србија уђе у рат са Бугарском, како би се повратило стање пре пловдивског преврата. У прилог тој претпоставци ишли су многи разлози: истоветан став краља, владе, политичких партија и најугледнијих политичара да се мора вратити претходно стање, подршка војске и оно од чега се посебно зазирало расположење народа које се потпуно подигло у прилог рата са Бугарском. Зато је енглеска влада пре заседања Народне скупштине у Нишу, на коме се доносила одлука о мобилизацији војске, преко Виндхема покушала да упозори Београд да не треба да се меша у уједињење и да није његова дужност да води рачуна о повреди Берлинског уговора, до кога није дошло. Србији је на веома оштар начин стављено до знања да би напад на Бугарску била хазардерска авантура и исхитрени корак, који би могао да је кошта губитка независности.[43] Међутим, краљ Милан је ослањајући се на аустријске савете, одлучио да угази у рат, али је сачекао како би се још једном дала шанса дипломатији.[44] Уследила је акција великих сила која је, међутим показала сву противуречност и супротстављеност њихових интереса. Велика Британија у првом тренутку није прихватила сазивање посебне конференције о повратку на status quo у Румелији. Њен став је био обратан. Прво је требало размотрити жеље Бугара, а онда успоставити status quo. Међутим, велике силе нису могле да се сложе око ових питања, јер је дошло до оштре поделе између Аустро-Угарске, Немачке и Русије, с једне, и Велике Британије, са друге стране. То је пресудно утицало да се краљ Милан определи да објави рат Бугарској.

Желећи да избегне по сваку цену рат и створи привид да није у потпуности антисрпски расположена енглеска влада је предложила

[42] F. O. 105/55, Wyndham to Salisbury, Belgrade, January 10, 1886.
[43] F. O. 105/50, Wyndham to Salisbury, Belgrade, September, 28. 1885.
[44] F. O. 105/50, Wyndham to Salisbury, Belgrade, October 14, 1885.

Аустро-Угарској да иницира српско-бугарски споразум: Бугарска би уступила Србији Видин и Трн, а она би заузврат престала да се противи уједињењу Бугарске. Радило се о својеврсној политичкој трампи. Као сатисфакција за прихватање бугарског уједињења, уследиле би територијалне надокнаде. О тим компензацијама које би задовољиле Србију веома опширно је тих дана и недеља писала британска штампа која је на тај начин прва тестирала своје јавно мњење, које је било сагласно с том врстом нагодбе. У британској штампи, а посебно у *Times*-у, могли су се се прочитати предлози о стварању вазалне кнежевине Косова од територије Старе Србије која би се налазила под управом краља Милана и сизеренством турског султана.[45] Влада Аустро-Угарске је одбацила предлог, плашећи се да на тај начин не изазове погоршање односа са Русијом.

После овог дипломатског неуспеха, а у предвечерје избијања српско-бугарског рата Велика Британија је покушала да приволи Србе и Бугаре, да сами реше спор узајамним попуштањем, при чему је била спремна и да помогне у посредовању између две стране. На њен наговор кнез Александар је био спреман да пошаље бившег министра Грекова у специјалну мисију, како би предао писмо бугарског кнеза које би садржало изјаву братских осећања бугарског народа према Србима. Међутим, плашећи се да то Турска не протумачи као ствар која је уперена против ње и желећи да остане у добрим односима са султаном, краљ Милан је одбио мисију Грекова и на тај начин одбацио још један британски покушај да се избегне рат.[46] Ситуација је постајала све критичнија, а рат неизбежан, о чему је Лондон скоро свакодневно извештаван. Виндхем је у предвечерје рата од Кевенхилера добијао информације о изузетно тешкој позицији српског краља, јер после свих жртава, није могао да се врати у Београд празних руку, односно морао је да има неке конкретне резултате. Уколико се на неки начин не би задовољиле аспирације српског народа, то би довело до „избијања револуције која може Милана да кошта губитка престола, а краљевину доведе у стање анархије и отвори интриге претендената на престо“, упозоравао је Виндхем лорда Солзберија.[47]

Почетак сукоба изазвао је негативну реакцију британске владе која је тај чин оценила са жаљењем, али се и надала да ће рат бити убрзо окончан и да ће што пре бити закључен мир, како се не би проширио и увукао и друге силе у конфликт, а што би изложило опасности независност

[45] АС МИДС, ПО. 1885. Ф- IV Д- IV Пов. бр. 99, Мијатовић-министру иностраних дела, 14. IX/1 X 1885.
[46] F.O. 105/50, Wyndham to Salisbury, Belgrade, October 7, 1885.
[47] F.O. 105/50, Wyndham to Salisbury, Belgrade, October 14, 1885.

Србије. Лорд Солзбери је отишао и корак даље. Сукоб два балканска суседа окарактерисао као агресију Србије.[48] Незаустављиво бугарско напредовање утицало је да позиција српске војске и краља Милана постала скоро критична, а његов опстанак на престолу готово немогућ. Виндхем је у том тренутку слао извештаје о потпуној деморализацији српске војске. [49]

Понашање краља Милана у новонасталој ситуацији, привлачило је пажњу пошто се у Великој Британији веома добро знало за један од Миланових највећих недостатака, психолошку нестабилност и склоност паници. Виндхем је у свом извештају од 27. новембра 1885. описао краља Милана „као личност која је веома узбуђена због пораза, не може да се контролише, размишља о абдикацији и напуштању земље иако нема нерасположења и било каквих унутрашњих немира против краља“.[50] Новоименовани британски војни представник у комисији за постизање примирја пуковник Кејт Фрејзер је чак у том смислу добио задатак да приликом боравка у Нишу мотри на понашање краља Милана, и провери тачност навода да је изгубио контролу над војском, с обзиром на то да су постојале информације да у српској војсци влада велико незадовољство због српског пораза и Миланове владавине.[51]

У току примирја, британска влада је сумњала у искрене намере краља Милана да закључи мир и страховала од обнове непријатељстава. Да је монарх Србије поново отворено желео рат, Виндхем је упозорио своју владу 16. јануара 1886. када га је оптужио да „води најбезобзирну политику, да не жели искрено мир“, али и 29. јануара када је писао: „Народ је у срцу за мир, али краљ и Гарашанин су наклоњени рату, па чак захтевају и територијалне компензације у мировним преговорима, и раде да ти преговори или пропадну или да буду узрок свађе у будућности.“[52] По његовим информацијама српска влада је била заинтересована за добијање Видина и Софије, јер би „њихово запоседање могло Србији да осигура конролу над путем који пролази преко Ћустендила у Македонију, и улазак у долину Струме која даље води ка Серезу и Егејском мору“.[53] О склоности краља Милана ка новој војној авантури енглески дипломата је у два наврата средином јануара 1886. разговарао и са Чедом Мијатовићем, српским делегатом на мировним преговорима у Букурешту. Мијатовић је

[48] АС МИДС, ПО. 1885. Ф- II Д- III Пов. бр. 627, Мијатовић-министру иностраних дела, 4/16 XI 1885., F.O. 105/52. Wyndham to Salisbury, ,Belgrade , November 17, 1885.
[49] F.O. 105/52, Wyndham to Salisbury, ,Belgrade, December 12, 1885.
[50] F.O. 105/51, Wyndham to Salisbury, Belgrade, November 27, 28, 1885.
[51] F.O. 105/51, Wyndham to Salisbury, Belgrade, December 18, 1885.
[52] F.O. 105/55, Wyndham to Salisbury, Belgrade, January16, 29, 1886.
[53] Isto.

том приликом изразио своју разочараност краљем Миланом и Гарашанином, јер су обојица по њему наклоњена рату, у који верују и српски официри. Његова завршна оцена са којом се Виндхем сложио је била: „Краљ наставља са најопаснијом политиком која ће у случају неуспеха као последицу имати пад династије Обреновића и отварање пута за повратак породице Карађорђевић која је под утицајем Русије.“[54] Конференција о миру одржана у Букурешту, је као крајњи резултат означила повратак мира и спашавање части краља Милана који је ушао у један неразуман рат. Да би себе означила неутралном земљом, Велика Британија је на мировној конференцији успела да издејствује да се Србија ослободи плаћања ратне одштете Бугарској. Занимљиво је на крају напоменути да је краљ Милан на пријему који је организовао за Виндхема 1. септембра 1886. признао да је направио грешку што је ушао у рат са Бугарском. [55]

Поред британске владе, јавно мњење, а посебно новине оштро су осуђивале Србију због рата с Бугарском. Листови су се просто надметали у оптужбама да Србија и краљ Милан сносе највећу одговорност за рат, а посебно *Pall Mall Gazette*, *Manchester Guardian*, *Glasgow Herald*.[56] Тако је Артур Еванс у *Pall Mall Gazette*, у тексту *Срамна епизода у историји Србије*, 26. октобра 1885. године напао краља Милана, описујући га као личност која је продала српски народ Аустро-Угарској, односно да је „слепо оруђе у њеним рукама, малокрвни и кратковиди сатрап, незналица и себичњак“.[57]

У вези са спољном политиком Милана Обреновића, званични Лондон је посебно био заинтересован за његово везивање за Аустро-Угарску, а удаљавање од Русије што је одговарало општим циљевима њене политике на Балкану и она је тај правац подржавала и охрабривала. Форин офис је чак у једном тренутку наложио свом представнику у Београду да „захвали краљу Милану за његову верност према Аустро-Угарској на коју влада њеног величанства гледа као на јак бедем мира и цивилизације на југоистоку Европе“.[58]

Ипак, централно место у одређивању британске политике према краљу Милану представљали су њена непрестана опседнутост руском експанзијом и потребом спречавања њеног утицаја на Балкану, као и страх

[54] F.O. 105/55, Wyndham to Salisbury, Belgrade, January 18, 1886.
[55] F.O. 105/57, Wyndham to Iddesleigh, Belgrade, September 1, 1886.
[56] АС, МИДС, ПО, 1885, Ф-II, Д-III, Пов.бр. 627, Мијатовић - министру иностраних дела 17/29. X 1885.
[57] АС, МИДС, ПО, 1885, Ф-II, Д-III, Пов.бр. 545, Мијатовић - министру иностраних дела 14/26. X 1885.
[58] F. O. 105/63, Wyndham to Salisbury, Belgrade, 1887.

од панславистичког покрета. Велика Британија је подржавала Миланово противљење панславизму и његову политику лоших односа с Русијом. Енглези су с посебном пажњом пратили информације о обнављању панславистичких комитета у Србији. У Лондон су стизале информације да српски монарх није наклоњен панславистима. Своје мишљење о панславистичком покрету краљ је најјасније изнео у разговору са Сидни Лококом 26. фебруара 1882. Том приликом је изразио најодлучније противљење према панславизму који Русија шири на Балкану, а њене панславистичке емисаре оптужио да свуда сеју семе раздора.[59] За њега је панславизам био опасан и због тога што је сматрао да Русија преко панславистичких кругова тежи да га уклони са престола.

Краљ Србије је био у лошим односима с Русијом. То је било пресудно за британску политику у њеном опредељивању да га подржи и развије добре односе са Србијом. С друге стране, Русија није могла да пређе преко изразите наклоности српског краља према Аустрији, и често је била уплетена у многобројне акције Миланових непријатеља и организовање завера против њега. Занимљив је извештај Локока упућен Форин офису 11. октобра 1883. у коме он опширно описује сусрет с краљем. У њему се осликава права природа односа Русије према краљу Милану и његовој политици. Том приликом краљ се жалио на непријатељски став Русије према њему и на тајни рад руске политике на рушењу одредби Берлинског уговора и његове власти: „Русија увек ради кришом у остварењу свог коначног циља, и без обзира на потешкоће које се налазе испред ње чини све да их уклони, а Берлински уговор је садашња препрека. Од тренутка када су њени опуномоћени представници напустили Берлински конгрес, њен је циљ и настојање да се тај уговор замени уговором из Сан Стефана... Русија ради у садашњем тренутку на Балканском полуострву посебно у Бугарској и овде, она има личних разлога да буде њено оруђе, а жели да се отараси и мене, јер ја не желим да будем њен слуга... Русија ми никада неће опростити. Ја тешко могу да купим руску штампу, а да не прочитам да морам да будем одстрањен и замењен Карађорђевићем“.[60] Поновио је свој став да неће радити по инструкцијама Русије и да ће радије веровати Аустрији која по његовом мишљењу „није подстакнута жељом да нас поједе као Русија“.[61] Био је чврсто уверен да Русија користи радикалску партију како би га уклонила са власти.

Ипак, и поред тога у Лондону је постојао непрестан страх од могућег приближавања Србије и Русије, што потврђује Лококов извештај

[59] F.O. 105/32, Locock to Granville, Belgrade, February 2, 1882.
[60] F.O. 105/40, Locock to Granville, Belgrade, October 11, 1883.
[61] Isto.

од 15. јула 1883. у коме пише да је краљ Милан овластио Јована Мариновића да искористи своје присуство крунисању новог руског цара у Москви, и пренесе руској влади његову жељу да се односи две земље побољшају. Мисија Мариновића се завршила без успеха, јер је руска страна тражила много више од празних и свечаних обећања. Невероватно дуг извештај Локока указује на велику заинтересованост британске владе за овај покушај српског владара да се приближи Русији. Занимљиво је да је Слободан Јовановић сматрао да је ова мисија представљала покушај српског краља да лепим речима завара Русију.[62] Локок је изнео у истом извештају своју процену да се политика Русије неће променити и да ће бити и даље усмерена против српског краља и владе.[63] Те процене су се показале тачним када је склопљен брак између црногорске кнегиње Зорке и Петра Карађорђевића уз посредништво Русије.

На лоше односе Србије и Русије указују и извештаји Виндхема и после завршетка српско бугарског рата. Он се 5. јула 1886. сусрео са краљем који га је упозоравао на поново јачање руског утицаја на Балкану и Србији, као и на руско подстицање завереника против њега. У разумевању сталне заинтересованости британске политике за опасност од повећаног руског утицаја у Србији, незаобилазан је Виндхемов извештај о разговору с краљем Миланом 23. јуна 1887. Овај сусрет је представљао својеврсну рекапитулацију мера, његову исповест и оправдање за одређене поступке. Краљ је објаснио да је одлуку да за новог председника владе именује Јована Ристића донео због тога што је земља у том тренутку била прожета русофилством и јер више није могао да се ослони на подршку војске која је револуционарно расположена. То међутим није променило његову приврженост Аустрији „и срцем и душом“.[64] Овде је важно истаћи да се приликом овог сусрета Виндхем није сложио са Милановом оценом да званична Русија и панслависти шире свој утицај. По њему они су изгубили, а разлоге за ову тврдњу је поткрепио чињеницама да Румунија показује велику уздржаност према Русији, а да се Бугарска отворено не слаже са моћном северном царевином.[65] Међутим, Велика Британија је имала информације да Русија и даље подстиче и организује завере против краља. Виндхем је писао јула 1887. да Русија уз „помоћ Црногораца подстиче заверу против краља Милана, и жели да доведе кнеза Петра Карађорђевића на српски престо“.[66]

[62] С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III, Београд 1990.[2] 166.
[63] F.O. 105 / 24, Locock to Granville, Belgrade, July 15, 1883,
[64] F.O. 105/63, Wyndham to Salisbury, Belgrade, June 23. 1887.
[65] Isto
[66] F.O. 105/57. Wyndham to Rosebery, Belgrade, July 5, 1886.

Занимљиво је да је краљ Милан непосредно пред абдикацију покушавао у два наврата да се приближи Русији, тражећи најпре њену подршку за његов развод с краљицом Наталијом, а затим желећи да свом сину обезбеди руску подршку и сигурну залеђину односно ослободи га опасности од могућег преврата и промене династије. О тим намерама знао је и Виндхем који је одмах обавестио своју владу 15. маја 1887. Српски краљ је преко Персијанија, руског посланика у Београду покушао да се приближи руском двору обећавајући да ће променити политички курс према жељама руског цара, ако му Русија помогне да се коначно раздвоји од Наталије. Тај покушај је пропао, јер је Русија одбила његову понуду, сматрајући да се иза тога крије аустријска влада. Виндхем је међутим, искрено веровао у такву могућност јер је знао да постоји извесна комуникација између краља и Персијанија. По њему Милан је био озбиљан у својим намерама да се баци у загрљај Русији, само да би наудио Наталији.[67]

Виндхемов наследник Сент Хон је такође имао информације о Милановој жељи да се зближи с Русијом. Краљ је неколико дана пре абдикације намеравао да пошаље једну делегацију у Петрограду како би испитала руске намере према Србији у будућности и изразила његово жаљење што је током своје владавине водио антируску политику. Основни циљ делегације је требало ипак да буде упознавање руског двора с његовом жељом и очекивањима да ће његов син имати убудуће подршку руског цара.[68] Британски посланик Сент Хон је информисао своју владу да је краљ Милан послао писмо Персијанију 5. марта 1889, у коме је изнео своје жаљење руском цару због његове антируске политике и молбу за цара да узме под заштиту његовог сина. Милан је напокон могао да одахне, јер га је Персијани обавестио да је руски цар удовољио његовој молби.[69]

Британска влада је стално пратила српске идеје и акције на формирању федерације, конфедерације или савеза балканских држава. Званични Лондон је увек био резервисан и с неповерењем гледао на покушаје повезивања балканских народа и држава, јер би свака унија могла да изазове промену успостављене равнотеже снага у корист Русије, а на штету британских интереса. Идеја о савезу балканских држава није била страна српском краљу и влади. Међутим, плашећи се негативног става Велике Британије и Аустро- Угарске, излази са идејом о формирању такве балканске уније на чијем челу би се налазио турски султан са седиштем у Цариграду. Краљ Милан је о стварању балканске конфеде-

[67] F. O. 105/63, Wyndham to Salisbury, Belgrade, May 15, 1887.
[68] F. O. 165/73, F. St. John to Salisbury,Belgrade, March 7, 1889.
[69] F. O. 165/73, St. John to Salisbury, Belgrade, March 12, 1889.

рације на челу са Турском, прво информисао турског посланика у Београду Зија бега, који је затим о томе обавестио британског посланика Виндхема, који је под ознаком веома поверљиво, одмах известио министра спољих послова Хенри Идеслеја о идеји српског владара.[70]

О питању балканске конфедерације, Виндхем је у више наврата крајем 1886. године разговарао са краљем што још више показује колико је влада у Лондону била заокупирана овим по њу веома важним питањем. Виндхем је према инструкцијама сваки пут упозоравао да идеја балканске конфедерације није могућа, због великих разлика између балканских држава и њених народа, у погледу територијалних задовољења, и то у првом реду због неслагања Србије, Бугарске и Грчке око поделе Македоније, па самим тим је и његова идеја о балканском савезу са Турском на челу била нереална. Иначе, Миланово становиште је било да је српска влада против стварања било каквог савеза балканских држава који не би укључивао и Грчку. Признао је да је за Србе посебно важно питање поделе Македоније између Србије, Грчке и Бугарске. Сматрао је да Турска треба да жртвује своје европске области у корист балканских држава: „Турска због својих интереса треба да своје територије у Европи додели Србији, Грчкој и Бугарској, а заузврат ове државе би се сматрале као њени дужници“.[71] На Миланово упорно инсистирање да преговори о подели турских европских територија треба да се наставе, Виндхем је 20. децембра 1886. у складу са политиком своје владе да се не сме нарушавати однос снага постигнут у Берлину, одговорио да је жеља британског министра Идеслеја и његове владе да све балканске државе живе у срдачним односима и пријатељству.[72] То је по схватању британске дипломатије требало да буде адекватна замена за идеју балканских владара о савезу њихових држава.

Званични Лондон је имао амбивалентни однос према краљу Милану. У спољној политици подржавали су његову аустрофилску оријентрацију и лоше односе са Русијом, али су били и резервисани због јачања панславистичког покрета у земљи. Међутим, та сумњичавост ће при крају његове владавине ишчезнути јер се схватило да је управо он брана продору Петрограда у Србију и на Балкан. На унутрашњем плану британска влада се противила Милановој склоности ка ауторитативној владавини, али се конкретно уздржавала од осуде његових недемократских метода као на пример приликом гушења тимочке буне.

---

[70] F.O. 105 / 58, Wyndham to Iddesleigh, Belgrade, October 3, 1886.
[71] Wyndham to Iddesleigh, December 7, 1886, Belgrade, F.O. 105 / 58
[72] Isto.

Aleksandar Rastović

KING MILAN
THROUGH THE LENSE OF THE BRITISH POLITICS

Summary

British interest for Serbia and the rule of Milan Obrenović did not cease after the Berlin Congress, even though Britain from the early 1880s practically ceded the Balkans to Austrian politics. This can be seen in numerous reports of her diplomatic representatives in Belgrade, as well as the fact that that in 1886 Foreign Office decided to rise the level of its diplomatic representation in Belgrade to the highest level — the one of embassy.

London built its attitude toward Serbian king according to the main principles of its foreign policy following the Berlin Congress (maintaining the status quo, which included preventing Russian influence in the Balkans, preventing the spread of Pan-Slavism, and preventing a federation or a union of Balkan states and peoples). When it comes to the Serb ruler's internal policies, British were especially interested in his being declared king, his popularity among the people, his attitude toward parliamentarism, government, opposition, politicians and political parties, Church, revision of the Constitution, and in elements of his absolutist power, which they did not support. He was especially analyzed in the moments of crises: the crash of the General Union and the Bontu Affair, Timok Rebellion, Serb-Bulgarian war, endless quarrels with queen Natalija, and divorce. They were also interested in his psychological condition, private scandals, and adventurous lifestyle, as well as his idea of abdicating the power. In foreign policy, they were interested in his Austrophilia, relations with Russia, Pan-Slavism, Balkan Confederacy, and policies during the war against Bulgaria.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LV (2007) стр. 265-277
HISTORICAL REVIEW, vol. LV (2007) pp. 265-277
УДК : 94(497.11):"19":929

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ АНТОНИЈА ТОДОРОВИЋА (1880-1971)

Апстракт: Циљ рада је да се на основу расположивих историјских извора и архивске грађе сачини биографија српског националног радника са простора Старе Србије и Македоније, Антонија Тодоровића, чија делатност није осветљена у историјској литератури. Тодоровић је водио живот посвећен идеји српској националнох уједињења: био је српски учитељ у Османском царству, радио је на покертању српске четничке акције у Куманову, учествовао је у Првом светском рату, био је на месту школског надзорника за Призренски округ, а у међуратном периоду је био народни посланик.

Key words: Antonije Todorović, memoirs, chetnik movement, Macedonia, Serb-Turkish relations.

У проучавању живота Срба у Османском царству у првим годинама XX века сусрели смо се са делатношћу националних радника, чија су имена заборављена, јер су, најчешће, у одређеном тренутку новије историје неправедно и незаслужено потиснута. Углавном су то били људи који су чинили српску револуционарну организацију и били подршка борцима на терену. Један од њих био је и Антоније Тодоровић, писац једних од ретких мемоара који се односе на српску револуционарну и националну организацију у Турској.[1] Мемоаристика носи своје посебне вредности, али и недостатке. Особеност Тодоровићевих сећања, је у томе што се његови наводи често могу проверити, упоредити и документовати са архивском грађом из тог периода.

[1] У збирци *Varia* Архива Србије, под сигнатуром V-1618, налазе се *Три свешчице Тодоровић Антонија, Грађа за историју Јужне Србије, у којима хронолошки износи догађаје у Јужној Србији 1904-1912, своје учешће и удео у њима.*

Података о Антонију Тодоровићу нема у историјској литератури, што је представљало изузетну тешкоћу у истраживању и упутило нас на море архивских докумената. Већ смо се осврнули на његов живот и рад на неким аспектима организовања српског народа, односно у четничкој акцији.[2] Међутим, да би се употпунила слика о Антонију Тодоровићу, његов рад је могуће посматрати са три аспекта: револуционарно-комитског, просветног и политичког.

У местима у којима је деловала српска организација учитељи су били носиоци целукупног посла. Они су били и старешине и курири, борили се и легалним путем и са пушком у руци. Бугарски велешки митрополит Аксентије је у свом извештају из маја 1904. године имао детаљне податке о учитељу Антонију Тодоровићу (место рођења, образовање, годишња плата, број ученика којима предаје) као једном од експонената српске пропаганде у велешком крају.[3]

У Куманово је Тодоровић премештен у јесен 1904. године, где се ангажовао као члан Кумановског одбора српске организације, под тајним именом Шарпланинац.[4] У својим сећањима Тодоровић се осврнуо на почетке рада на пребацивању чета из Србије и на сарадњу са скопским конзулом Михаилом Г. Ристићем: „Кад како-тако, осигурасмо тај канал, долази прелаз чете Јована Бабунског преко Вардара за Велешки Азот. Генерални Конзул Ристић, саопшти ми да ће чета Јована Бабунског за неколико дана прећи границу и да има бити пребачена преко Вардара. Скрену ми пажњу, да би мања штета била за народ, да сви учитељи у сресу погинемо, а да Јован прође, неголи обрнуто. Не само што нам је тако строга наредба издата, него смо и ми сви лично били везани са Јованом другарском везом а и схватали смо сву важност његовога прелаза за организацију. Због тога дамо се сви у опште на посао, да и најмању ситницу предвидимо само да „чичкоти Јовану"- како смо из милоште звали Јована, осигурамо прелаз. Прелаз је успео. Радост код нас сарадника

[2] Антоније Тодоровић рођен је у Призрену 1880 године, завршио је Призренску богословију и као учитељ службовао је у Велесу, Битољу и Куманову. Антоније Тодоровић био је ожењен Драгом, која је после завршене Више женске школе у Скопљу, од 1900. године радила као учитељица. Службовали су заједно у Велесу и Куманову. Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, Историјски часопис LIII (2006), 359-374.

[3] Писмо No. 171 от Велеска Българска митрополия до българския тръговински агент в Скопие за резултатите от дейността на сръбската пропаганда в епархията през 1903-1904, у: *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония/ Краят на XIX-началото на XX век/. Нови документи*, ед. проф. Величко Георгиев-доц. Стайко Трифонов, Македонски научен институт, София 1995, док.бр. 47.

[4] Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 183-188.

на том послу неописана, а такође и код целе организације у Скопљу и др[угим] местима. То је за нас била једна добивена битка."[5] Убиство српског проте Ташка у Куманову почетком јануара 1905. године било је један од догађаја који је веома уздрмао српску заједницу.[6] Тридесетак година након тог догађаја Тодоровић се сећао како је покушао да спаси проту, коме је бугарски егзархијски комитет осудио на смрт, тако што је од од српског конзулата у Скопљу тражио његов премештај.[7] У Куманову је Тодоровић радио на организовању убиства бугарског проте Александра, као освету за убиство српског проте Ташка, па је и њега бугарски комитет на смрт, што је лукавством успео да избегне.[8]

Већ у јесен 1905. године Антоније Тодоровић је поново био у опасности. Запретила му је затворска казна, јер је турска власт у Куманову пронашла једно писмо које га је компромитовало као организатора четничке акције. У првој половини новембра турска полиција је у Куманову ухватила једног сељака код кога је нашла писмо које је било адресирано на Богдана Раденковића.[9] После дугог саслушавања и мучења, сељак је признао да га је Раденковић, као председник српског комитета у Скопљу, послао у Куманово код Анте Тодоровића, да га упути у неку српску чету. Вођа чете је вратио сељака у Куманово, јер није видео на једно око. Писмо које је потписао Антоније Тодоровић гласило је: "Враћам вам овога човека, јер га је мајстор после пробе у десетину дана прогласио за неспособног за сваки посао."[10] Крајем децембра одржан је јавни претрес у ванредном суду у Скопљу. На претресу сељак је порекао све своје раније исказе у Куманову, за које је изјавио да су изнуђени силом. Ванредни суд је тада донео одлуку којом се сељак, Антоније Тодоровић и Богдан Раденковић ослобађају од оптужби.[11] У својим сећањима на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1912. године Тодоровић је записао: „Кад

[5] Антоније Тодоровић, *Револуционарна акција српскога народа у Турској од 1904-1912. године*, приредила Б. Вучетић, Miscellanea XXVIII, у штампи.

[6] С. Краков, *Прота за проту* у: *Пламен четништва*, Београд 1930, 183-188; Миле Станић, *Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник 1, Београд 1999, 76-81.

[7] Антоније Тодоровић, Ђорђе Денковић и аутобиографске белешке проте Стојана Стејића, *Вардар*, 30.10.1934.

[8] вид.напомену 5.

[9] Богдан Раденковић (1874-1917), истакнути национални радник, члан Скопског одбора српске организације, био је главни организатор српске четничке акције у Турској.

[10] Архив Србије (у даљем тексту АС), Министарство иностраних дела (у даљем тексту) МИД, Политичко-просветно одељење (у даљем тексту ППО), 1908, ред 733, МИД-Посланству у Цариграду, ппбр 3193, Београд 17./30.6.1908.

[11] исто.

сам одбегао из затвора у Куманову, одбегнем у село Стрновац склоним се у једну кућу и пошљем курире да нађу чету и јаве јој да сам ту. Поставим стражу око села, да пази, па да, ако војска или жандармерија наиђе да јави. Наједном чу се глас: „Ај, истерајте говеда од њиву" а то је знак, да војска или жандармерија долази. Ја на то рекох учитељу нашем у том селу, који је био код мене, да оде, а ја ако будем откривен убићу се и нећу се предати жив. Чује то домаћица куће, баба, и подвикну ми: „Како да се убијеш? Скини те „дреје". Ја постанем аутомат у рукама те бабе. Она ми донесе сељачко одело, даде ми да га обучем, мету ми јанџак (од коже торба) преко рамена на леђа, даде сељачки штап у руке, фризуру ми на коси маказама поквари, и рече ми да одем на брдо, које ми показа руком и да је тамо њено дете које пасе овце и да са њим будем. Послушам бабу, премда није све то било потребно, јер је то одељење војске само пролазило кроз то село без да је имало какав задатак у њему."[12]

Два месеца Тодоровић је провео у Врању. „Кад сам побегао у Србију извесно кратко време био сам на служби у извршном Одбору организације у Врањи. Чујемо да се чета Ђорђа Скопљанчета сударила са турском војском на Гуглину брду између Куманова и Криве Паланке и да се испред потере враћа у Србију. Изађемо до села Преображења да је дочекамо. Кад тамо чета, чувши да ми долазимо направи круг, а пушкама направи пирамиду и на кундацима постави једног дечка у кумановском сељачком оделу од 15-16 година. Прави споменик. Примимо рапорт од Ђорђа да су на бојишту остала 2-3 мртва, не сећам се тачно, а да су се остали спасли и да их је ово дете предводило и борило се заједно са њима са турском војском. Прича Ђорђе, [„]наједном у борби изгубих дете из вида. Кад од једном чу се његов глас: „Не се плаши бре батко Ђорђе ће им ..... мајката на Турците["], пуца из брзометке и из свега гласа пева..."[13]

Из Врања је писао скопском конзулу Ристићу да жели да се што пре врати у Куманово, али се истовремено плашио да његово одсуство могло бити протумачено као боравак у чети. „Шта смета на пр. Бугарима да изнесу два лажна сведока како сам ја суделовао при неком нападу на њихова села која су за ово време извршена и како ћу ја себе у овом случају оправдати? Да се пак Бугари оваквим средствима служе вама није нужно доказивати."[14] У Београду је Тодоровић покушао да дође до путних исправа. Он је смислио да извади српски пасош, са којим ће отпутовати

[12] Вид. напомену 5.
[13] исто
[14] Архив Српске Академије наука и уметности (у даљем тексту АСАНУ), 14243/4830, Врање 10/23.1.1906.

у Солун, па да се одатле са новим нуфусом, односно личним документима, врати у Куманово, како би властима представио да је све време био у Солуну. Међутим, Јован М. Јовановић, тадашњи шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних дела, му је саветовао да узме пасош од неког питомца и да у Турску уђе са косовске стране, преко Преполца. „Но пасош ми г.Јоца не да... ако оће министарство нека ми службу одузме јер волим просити него скапавати по апсанама," жалио се Тодоровић Ристићу.[15]

Да би извадио турски пасош у Србији, Антоније Тодоровић је морао да покаже свој нуфус, односно лична документа. Међутим, како је своје одело са документима оставио у селу Стрновцу, из Београда је наређено кумановском управитељу школа Давиду Димитријевићу да нађе одело и пошаље документа.[16]

На инсистирање конзула Михаила Г. Ристића Тодоровић се вратио у Скопље, али само на пар дана. У међувремену је ослобођен због писма, али је у папирима нађеним код неких убијених четника нађено записано његово име и презиме. Овај пут је Тодоровић морао да пребегне у Србију заједно са својом супругом.[17] Из Скопља су кренули 1. фебруара по старом календару. „Чим сам прешао у Србију ја сам се г. Богдану јавио", писао је конзулу Ристићу, замоливши га да му напише препоруку за посао у Србији.[18]

Тодоровићи су од Министарства иностраних дела Србије тражили да их постави за сталне учитеље негде на територији Србије.[19] Скопски конзул Ристић је написао да је током осам година од како ради с њим у Битољу и Скопљу био потпуно задовољан његовим радом и у школи и ван ње, а с обзиром да не сме да се врати у Турску, молио је да му се омогући да ради у Србији.[20] Министарство иностраних дела је усвојило молбе и препоруке и предложило да се упути у село Ратај, код Врања, како би деловали близу границе са Турском.[21] У октобру 1906. брачни пар Тодоровић упућен је на дужност у пљеваљски санџак, у рејон јаворске царинарнице, у место на које их распореди Конзулат у Приштини.[22] У Пљевља су Тодоровићи стигли крајем октобра 1906. године и ту је требало да остану до Петровдана 1907. године. Стеван Самарџијић, управитељ српских школа у Пљевљима је предложио Мирославу Спалајковићу, шефу конзуларног

[15] АСАНУ, 14243/4831, Београд 20.1/2.2.1906.
[16] АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, Београд, 22.1/4.2.1906, ППбр. 322
[17] АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, А.Тодоровић- МИД В.Антонићу, Београд 4 /17.3.1906
[18] АСАНУ, 14243/4832, А.Тодоровић-М.Г.Ристићу, Београд 15/28.2.1906.
[19] АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, ППбр.903 Антоније Тодоровић-МИД, Београд, 4/17.3.1906.
[20] АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, ППбр. 1211 М.Г.Ристић-Јовановићу, Београд 7/20.3.1906.
[21] АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, ППбр. 1014 Београд, 17/30.3. 1906.
[22] исто, ППбр.5262, Београд, 19.10/2.11.1906.

одељења Министарства иностраних дела да овај брачни пар што пре уведе у дужност, јер „ због тако разних неприлика" не раде у школи 2-3 године. Тодоровићима је додељена учитељска плата, па је Самарџијић нашао за сходно да их што пре распореди, и то Антонија у нову школу у Ритошићима, а Драгу у основну школу у Пљевљима. И Митрополит је исказао жељу да Тодоровића „употреби" за Нову Варош, али „има незгода, што би му онда жена била беспослена."[23]

У јулу 1908. године одиграла се Младотурска револуција у Турској. Том приликом Антоније Тодоровић је записао: „Ови догађаји затичу писца ове историјске грађе у Србији као политичког емигранта. Тад сам баш био у Шапцу. Једног дана позва ме окружни начелник у Шапцу и саопшти ми да је добио шифровану депешу, да ми саопшти, да првом лађом отпутујем за Београд и јавим се Министарству Спољних Послова. Кад дођем у Министарство, сретнем шефа наше револуционарне акције Богдана Раденковића, који је такође био политички емигрант и који ми смешећи се рече: „Спремај се за пут за Скопље". Ја му на то одговорим: „Без тебе не". „Наравно заједно", одговори ми он и објасни ми углавноме догађаје у Турској и рече ми да је изашла амнестија свију политичких криваца у Турској, и да се сви из организације, који смо родом из Турске, а налазимо се у Србији као политички емигранти, враћамо у Турску. Тамо ћемо наставити нашу националну борбу средствима и методама, које нам прилике буду налагале. Објасни ми да су и друге нације, Бугари и Грци, пристали на исто."[24]

Свој национални и просветни рад у Турској Тодоровић је наставио као управитељ школа за Паланку и околину. Учествовао је у раду Народне скупштине отоманских Срба одржане у фебруару 1909. године у Скопљу, као посланик за Паланку.[25] На шестом редовном састанку, одржаном 7. фебруара стоји да : „Г. Антоније Тодоровић расматра наредбу Хилми пашину, констатујући да се њоме иде на штету Срба, а у корист Бугара. Што се тиче уређења многих црквено-школских питања мисли да Централни одбор није могао њима приступити, али се нада да ће се све што треба поправити."[26] Међутим, бугарски трговински агент у Скопљу Икономов, извештавајући свога министра иностраних послова Паприкова о раду

[23] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књига II, свеска 2/II, 1/14.октобар-30. децембар/13. јануар 1907; приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2006, док.бр. 336

[24] Вид.напомену 5.

[25] *Рад Народне скупштине отоманских Срба. Од 2 фебруара до 11 фебруара 1909. год.*, Скопље 1910.

[26] *Рад Народне скупштине отоманских Срба,* 29.

српске скупштине у Скопљу навео је да је на шестој седници, одржаној 7. фебруара представник Паланачке казе А.Тодоровић тражио да се укине статут из 1903 године који представља једно од бугарских оружја у борби против српске пропаганде.[27] Наиме, реч је о одредбама Мирцшетшког споразума из 1903. године, које су предвиђале status quo у Македонији, односно не мењање затеченог стања. У резолуцији о црквено-школским приликама која је донета после ове седнице одлучено је да се уредба од 1903. године укине и да се селима остави да се слободно определе да ли ће примити српског или бугарског учитеља или свештеника, односно да се изјасни којој народности припада.[28]

У Куманово се Антоније Тодоровић вратио 1909. године добивши положај управника кумановских школа. У свом извештају Генералном конзулу у Скопљу о стању у кумановској кази рекао је: „Наша народност у овом новом режиму није осетила ни у ком погледу ни каквог побољшања. На првом месту немајући загарантовану личну слободу у оноликој мери у којој би требало да буде у једној уставној држави наш народ није могао да види побољшања ни у економском погледу, јер економски напредак стоји у зависности од политичке слободе."[29] Стање у кумановској околини је било погоршано и понашањем Албанаца, који су претили убиствима виђенијих Срба и пуцали на свештеника, а „власти не могу или неће да стану на пут арнауцкој обести". Тодоровић је приметио да слично разочарење новим младотурским режимом владало и међу Бугарима кумановског краја, који осуђују зулуме Арнаута, теже да одрже своју националну организацију и не желе да дају повода поновној српској четничкој акцији. Што се тиче политичке опредељености Турака и Албанаца, Тодоровић је приметио да су присталице младотурског режима чиниле мањину, док је већина била против истинске једнакости међу народима.[30] На захтев скопског конзула Антоније Тодоровић је саставио и извештај о економским приликама у Куманову. Он је сачинио статистику трговинских и занатлијских радњи у Куманову, закључујући да се роба углавном доноси из Солуна, а да су главни кредитори Салоник и Отоманска банка.[31]

---

[27] Рапорт No. 81 от БТА в Скопие до министъра на вънишните работи и изповеданията Ст.Паприков в София с подробности за работата на Сръбската народна скупщина, Скопие 13. февр. 1909, *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония,* док. бр. 71.

[28] *Рад Народне скупштине отоманских Срба,* 79.

[29] АС, Извршни одбор Врање, фасцикла 12, А. Тодоровић-Ј.М.Јовановићу, Скопље 10/23.10.1909.; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006, 140.

[30] Исто.

[31] АС, Извршни одбор Врање, ф 12, А. Тодоровић-Ј.М.Јовановићу, Куманово 25.1/7.2.1910.

Посебно питање у младотурском режиму била је црквено-школска аутономија, јер су дозволу за отварање школе - русатнаму власти издавале на мутевелију. Такође, младотурска вилајетска просветна инспекција тражила је да јој се покажу финансијски подаци о начину издржавања школа, односно на који начин и колико стиже новца из Србије и колики су приходи и расходи српских школа уопште. У својим сећањима Тодоровић је забележио: „1910 године са службом сам у Куманову. Довршавамо српску школску зграду у дворишту цркве св. Тројице. Дође нам у инспекцију начелник просвете Косовског вилајета из Скопља, Муштик беј, врло интелигентан и факултетски образован. Обилазимо са њим заједно турски учитељи, бугарски и српски. Кад дођосмо до наше нове школске зграде која се довршаваше, одушевљен рече нам свима: „Оваквом школском зградом поносио би се и окружан град Француске републике[”]. А турски учитељ љутито рече: „А какве су наше турске школе?” Љубоморни бугарашки учитељи дошапнули су да је новац насилним путем од народа скупљат. То сам се уверио од туда ме сутра дан не само упита: „Како сте дошли до новаца за зидање школске зграде г. директоре?” Одмах се сетих да је интрига од стране Бугараша и одговорих: „Добровољним прилозима грађана Срба Османлија”, одговорих, „списак тих прилога имамо у архиви и можемо га ставити властима на увид и контролу”. „Интересује ме да ли је било примера да неко није хтео да да прилог или дао није важно према свом имовном стању”, упита ме он. „Наравно, у једном народу мора се наћи и таквих људи. У овом случају била су свега два примера. Али, под моралним притиском целога народа и та су двојица попустила и дала прилог одговарајући свом матерјалном стању.” После тога постави ми питање да ли би ја пристао да будем поставлен за државног вилајетског школског надзорника за српске школе.”[32]

И на месту управитеља кумановских школа и даље је имао улогу у организацији четничке акције, те му се обратио бугарски војвода Крста Коњушки, који га је молио да његову деветочлану чету пребаци у Србију, што Министарство иностраних дела није одобрило.[33] „Кад смо се осетили јаким и са илегалним четама и са самом организацијом приступисмо другом задатку, наоружању нашег народа. Каналима које смо већ створили за везу са Србијом почесмо с пребацивањем оружја...Револвере смо пребацивали, сем каналом и дипломатским пакетима преко Конзулата. Колико смо у том послу успели нек послужи овај детаљ. У Куманову 1910 године за време Младотурског режима било је у Кумановском срезу око

[32] Вид. напомену 5.
[33]АС, МИД, ПП, 1910, ППбр. 1665, Ј.Вучковић-МИД, Скопље, 26.7/8.8.1910.

1500 мартинових пушака, а брзометки око стотину."[34] Своју делатност у српској организацији, наставио је и 1911. године, па је као управник прилепских школа, молио од Конзулата у Битољу да утиче на Конзулат у Скопљу да што пре испоручи брзометне пушке и муницију за чету Данета Стојановића.[35]

Током 1910. године Србе у Турској је поделило тзв. учитељско питање, чија је суштина била решавање матерјалног положаја учитеља. Од деведесетих година XIX века Краљевина Србија је из свог буџета давала плате српским учитељима у Турској, које су се исплаћивале преко српских конзулата, и које су биле знатно испод примања осталих државних службеника. У проблем је био умешан и Рашко-призренски митрополит Нићифор, који је имао право да решава кадровска и друга школска питања, да кажњава и премешта учитеље по свом нахођењу. У циљу решавања матерјалног положаја, али и због других проблема, учитељи су се организовали у удружења, а у Скопљу је у јуну 1910. године изабрана Главна управа Савеза учитељског удружења, чији је члан постао и Антоније Тодоровић[36] Наставници српских основних школа у Турској нису били задовољни документом „Основна Правила о Српским народним школама у Турској" које је Милован Миловановић издао још у току 1909. године о њиховом положају и школама, а посебно незадовољство је изазвала „Учитељска Уредба", донета 1910. године. Савез учитељског удружења се изјаснио против законског одвајања од учитеља у Србији, истичући да „довести у искушење патриотизам учитеља и учитељица и да могу наступити врло рђаве последице."[37] Наиме, посебно су били погођени учитељи, међу којима је био и Тодоровић, који су завршили Богословско-учитељску школу у Призрену, јер су били ниже рангирани од оних који су завршили школе у Србији и Учитељску школу у Скопљу.[38] Прва Српска Учитељска скупштина одржана у Скопљу почетком јула 1910. године, донела је резолуцију у којој је изложила своје предлоге измене неких одредби Уредбе. Ставови су поновљени на ванредној Учитељској скупштини одржаној средином фебруара 1911. године, уз претњу обуставе рада ако се њихови захтеви не размотре. Изгледа да је Антоније Тодоровић у марту 1911. приступио и извршењу те претње, јер је сазвао и одржао учитељски збор мада му је то изричито забрањено.

[34] Вид.напомену 5.
[35] АС, Ио Врање, ф.12, ППбр 1432, А.Тодоровић-Конзулату Битољ, Битољ, 8/21.12.1911.
[36] АС, МИД, 1911, Конзулат Скопље, F-59, омот 1, Скопље, 2/15.2.1911.
[37] АС, МИД, 1911, Конзулат Скопље, F-59, омот 1, Кпбр. 9., Миловановић-Ј.М.Јовановићу, Београд 24.1/6.2.1911.
[38] Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856-1912*, Приштина 1969, 254-256.

Стога је конзулат у Скопљу предложио Министарству иностраних дела да га казни.[39]

Давид Димитријевић је у име Управе Савеза српских учитељских удружења средином јуна 1911. године послао Министарству иностраних дела пројекат распореда учитељских места. У приватном писму Богдану Раденковићу написао је: „Што се Анте Тодоровића тиче, ја мислим да би га требало оставити овде за учитеља, пошто мислим да би се са њим ипак могло нешто да ради, а и што би безопасан био...Ти најзад промисли о томе па било да се слаже или не јави ми да знам."[40]

Почетак школске 1911/1912. године затиче Антонија Тодоровића на месту управитеља прилепских школа. У самом Прилепу се врло мали број домова изјашњавао као српски, мада је велики број Прилепчана печалбарио у Србији. Стога је Тодоровић предложио Вилајетском Просветном одбору Срба Османлија да покуша да преко Прилепчана у Србији утиче да наведу своје породице да се јаве у српску школу и српском свештенику.[41] Битољски конзул Љуба Михаловић је сматрао да, премда управитељ српских школа претерује око могућности успеха рада са печалбарима, ипак треба ову идеју реализовати преко друштва „Српска браћа"[42] У марту 1912. године Антоније Тодоровић је смењен са места управника прилепских школа због, како се чини, своје изразите ревносности у борби за права учитеља. У прилепској области избило је велико незадовољство учитеља, од којих је био већи број оних који су премештени из Рашко-призренске епархије, услед нередовног примања плате и услед неисплаћивања селидбених трошкова. Битољски конзул Михаиловић је сматрао да је: „том незадовољству ишао на руку и потпиривао га тамошњи управитељ А.Тодоровић", па га је сменио и тамо послао Филипа Ђукића из Пореча.[43] Конзулат је у се трудио да што пре утиша немире у том крају, због деловања једне српске чете, али и због манастирског питања.[44]

У *Успоменама* Стевана Симића стоји да је првих дана новембра 1912. године Антоније Тодоровић у Велесу вршио дужност председника општине и да је помагао првом окружном начелнику Скопског округа, Михајлу Церовићу, у комуникацији са велешким Турцима.[45]

---

[39] АС, МИД, ПП 1911, ред 535, Конзулат Скопље-МИД, ппбр 368, Скопље 21.3/3.4.1911.
[40] Архив Југославије, фонд Јована Јовановића Пижона, кутија 48, лист 184, Д. Димитријевић-Б. Раденковићу, Скопље, 10/23.6.1911.
[41] АС, МИД, ПП, 1911, ред 78, Кпбр 64, Прилеп, 15/28.9.1911.
[42] исто, ППбр 1092, Љ.М.Михаиловић-МИД, Битољ, 19.9/2.10.1911.
[43] АС, МИД, 1912, ред 616, ППбр 296, Љ.Михаиловић-МИД, Битољ, 10/23.4.1912.
[44] исто, ППбр 345, Љ.Михаиловић-МИД, Битољ, 25.4./8.5.1912.
[45] АСАНУ, Стеван Симић, *Успомене о људима и догађајима у Македонији од 1912 до 1941. г.* (13313), Михајло Церовић у Велесу, Скопље, 7.8.1950.

После првог светског рата Тодоровић је добио место школског надзорника у Призрену. Изабран је за посланика за Призренски округ у Привременом народном представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1919-1920 године.[46] Према уредби владе од 8. марта 1919. године, да би неко могао бити изабран за посланика морао је бити исправан грађанин, одређених година старости и да је рођен и настањен у Старој Србији и Македонији најмање последњих десет година.[47] „Уместо постојећих закона, који владаше у Србији за нас донесоше изузетне уредбе, изузетне расписе и наређења тако, да дођосмо у један изузетан положај, у положај не равноправног већ подређеног", коментарисао је посланик Антоније Тодоровић изборну уредбу.[48]

Избори за Привремно народно представништво нису били непосредни, већ су вршени преко повереника, у чијем избору је велику улогу имала полицијска власт. На 19. редовном састанку Привременог народног представништва Тодоровић је уложио жалбу којом се оспорава мандат Јовану Ћирковићу, инспектору Министарства унутрашњих дела у Битољу, јер као полицијски чиновник није по Уставу имао право да се кандидује за посланика у ЈужнојСрбији.[49] Пошто је Привремено народно представништво изнело предлог закона по ком се изједначава положај учитеља из Старе Србије и Македоније са учитељима у границама Србије, Тодоровић се јавио за реч: „Потреба њиховог изједначавања јавила се још 1912. године. Док смо ми, који смо службовали у јужним крајевима били под Министарством спољних послова Краљевине Србије, ови су овде били под Министарством Просвете." Своју дискусију је завршио предлогом да се изједначе средства који су учитељи из Старе Србије уплаћивали у пензиони фонд у оквиру Министарства спољних послова са заједничким пензионим фондом учитеља у оквиру Министарства

[46] *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 19. редовни састанак, држан 13. маја, Београд 1919, 426.

[47] На територијама које су после Балканских ратова прикључене Србији заведена је војна управа. Тек средином 1919. године проширене су одредбе устава Србије из 1903. године о грађанским правима. Избори за 24 посланика из Македоније и Старе Србије у ПНП су одржани 30. марта, на основу владине изборне уредбе од 8. марта. Изборно право бирачи су имали први пут тек на општинским изборима за Уставотворну скупштину 1920. године; Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, Београд 1979, 32.

[48] Б.Глигоријевић, *н.д*, 32

[49] *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 19. редовни састанак, држан 13. маја, Београд 1919, 426.; Јовану Ћирковићу је поништен мандат у битољском округу јер је учесвтовао у избору чиновника као полицијски чиновник.

просвете државе СХС.[50] Посланици из Македоније и Старе Србије су се страначки определили тек у Привременом представништву, тако што су ушли у клубове Демократске и Републиканске странке или су пришли Радикалној странци. Антоније Тодоровић је био у првој групи посланика, која је крајем маја 1919 пришла Демократској странци Љубе Давидовића.[51]

Своје политичко деловање Тодоровић је наставио као као један од присталица Јаше Продановића и Републиканске странке. Набрајајући чланове Републиканске странке који су били блиски са Равногорским покретом др Драгољуб Јовановић је додао: „Са Дражом је био повезан и велики Србин из Призрена Анта Тодоровић."[52]

Године 1954. Антоније Тодоровић је реаговао на записе Мирослава Крлеже из 1919, 1920, 1921 и 1933 године, који су у априлу те године објављени у четвртом броју часописа за књижевност у уметност *Република*. У Крлежиним забелешкама за 1919. годину стоји: „Беч гладује, Аустрије нема, руља је завладала свијетом, рат су добили ови балкански цигани, какве ли срамоте!...А тко нас је побједио? Ови ушљиви балкански цигани, који читаве дане жвачу лук и пљуцкају по апсанама; ова неписмена багра за вјешала." У свом Отвореном писму Крлежи Тодоровић га је запитао да ли су те речи израз његовог мишљења о српској војсци, односно о српском народу уопште, да ли се сматра побеђеним као Хрват или као фелдвебел аустријске војске, и зашто своје записе о рату није штампао пре шестојануарског режима, него тек после 35 година. Уз подсећање на подухвате српских војника, који су, између осталог, убрзаним маршем стигли од Солуна до Далмације, Антоније Тодоровић је отворено писмо завршио речима: „Не заборавите, господине Крлежа, да Вам српски народ неће да заборави ову увреду, јер сте и пре извесног времена пљували по београдском гробљу (Ваша полемика са Левантинцима)- а сада пљујете милион гробова палих хероја српског народа...Хероја Првог светског рата, чији су гробови расејани на три континента."[53] Због овог писма Тодоровић је, мада већ увелико у осмој деценији живота, био осуђен и одлежао три године затвора.

---

[50] *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 46. редовни састанак, држан 3.јула, Београд 1919, 133.

[51] Из Македоније Демократској странци је пришло 10 посланика, а 10 Радикалној. У листу Д*емократија* од 1.јуна 1919, стоји да су Демокатској странци пришли посланици М. Шушкаловић, С. Крстић, Ј. Бабамовић, А. Тодоровић, Г. Анастасијевић и Р. Трајковић.

[52] Др Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 46 умрлих савременика са фотографијама*, Београд 1975, 111

[53] Антоније Тодоровић, *Отворено писмо Мирославу Крлежи*, Кораци 27, св 1-2 (1992), 33-35. Писмо је први пут објављено тек 1968. године у листу *Братство* у Торонту.

Мотиве свог, али и ангажовања читаве плејаде српских националних радника, углавном учитеља, Тодорвић је сажео на следећи начин: „Идеја водиља наше генерације била је идеја водиља српског народа која га је почела водити још од Првог српског устанка 1804 године, а то је ослобођење и уједињење српског народа од петовековног ропства, односно у првом реду, после ослобођења Шумадије, ослобођење класичног дела наше државе Косова и Маркове постојбине, а после тога и осталих делова земље Србинове."[54]

Антоније Тодоровић је умро 1970. године у деведесетпрвој години живота. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.

Biljana Vučetić, M.A.

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF ANTONIJE TODOROVIĆ (1880-1971)

Summary

Antonije Todorović (Prizren, 1880 - Belgrade, 1971) was an important national worker in the territory of Macedonia and Old Serbia, and one of the people whose work was intentionally suppressed and neglected following the Second World War. Todorović spent all of his life dedicated to the idea of the unity of Serbdom. His name does not appear in the literature, but archival sources allowed for a compilation of his biography. Antonije Todorović left the memoirs, Revolutionary Action of the Serb People in Turkey, between 1904 and 1912, a valuable source, which allows one insight into the organizational processes of the revolutionary action of the Serb people, in contrast to the memoirs known so far, which allowed insight only in the concrete battles. The place and the role of Antonije Todorović in the Organization of Serb People in Turkey, as well as his activity in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, as well as in the later Yugoslavia, could be seen from three aspects: revolutionary, educational, and political.

[54] *Уместо поговора*, Говор Г. Антонија Тодоровића, учитеља у пензији одржан приликом сахране Тодора Михаиловића на дан 24. августа 1959 на београдском гробљу у: Т. Михаиловић, *Раоничка буна*, Београд 1970.

ПРИКАЗИ

Ivo Goldstein – Borislav Grgin,
***Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*,**
Novi Liber, Zagreb 2006, 535.

Овај преглед европско–медитеранске средњовековне историје дело је двојице професора загребачког универзитета: Ива Голдштајна и Борислава Гргина – некадашњег и тренутног шефа катедре за Општу историју средњег века на Филозофском факултету. Голдштајн је признати хрватски полихистор који се бави византологијом (*Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća*, Zagreb 1992; *Hrvati, hrvatske zemlje I Bizant*, Zagreb 2003), раносредњовековним раздобљем (*Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995), савременом историјом (*Hrvatska povijest*, Zagreb 2003) и повешћу Јевреја у Хрватској (*Holokaust u Zagrebu* (коаутор Славко Голдштајн), Zagreb 2001; *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb 2004), док је Гргин стручњак за касносредњовековни период (*Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin I srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb 2002).

Књига је замишљена као приручник за студенте историје и сродних друштвених наука. Будући да су се писци, према сопственим речима, нашли у недоумици „да ли доносити стотине и стотине детаља, бележити их по земљама и областима, или оцртавати опште трендове дајући тек најнужније чињенице“, покушали су да пронађу равнотежу комбинујући ове супротстављене приступе. Колико су у томе успели, на читаоцу је да суди, а нама се чини како је неправедна оцена самих аутора да су се „морали бавити првенствено војном и политичком сфером“ због чега су „обрадили тек поједине друштвене проблеме“ – утисак је, наиме, да социјална историја односи превагу над догађајном, што само по себи није нимало лоше, али захтева солиднија предзнања од оних који се овом књигом служе и то би могло да буде у извесној колизији са прокламованим циљевима.

Дело почиње заједничким предговором (стр. 9-10) и уводом (стр. 11-12), а за њима следи главно излагање подељено на 15 глава, где је првих седам – посвећених раном средњем веку – написао Голдштајн, док су поглавља од осмог до петнаестог, која обухватају раздобља развијеног и позног средњег века, из Гргиновог пера.

Прва три одељка: „Римски свет у IV столећу“ (стр. 13-34), „Пропадање римског света на Западу“ (стр. 35-86) и „Преображај Рима на Истоку – рађање Византије“ (стр. 87-106) баве се кризом позноантичке римске државе, великом сеобом народа и образовањем варварских краљевина, приликама на Истоку до Јустинијана, његовом неуспелом обновом царске власти над Средоземљем и арабљанском најездом. Следеће две главе: „Покушај обнове у доба Пипина Малог и Карла Великог“ (стр. 107-130) и „Пропаст Каролиншког царства“ (стр. 131-170) приповедају о Франачкој држави, највећој западноевропској сили раног средњег века, и њеним тежњама да замени некадашњу империју. Но, франачки патримонијални систем наслеђа престола, међусобице синова Карла Великог, гусарски напади северноафричких Сарацена и рушилачки налети нових освајача, Нормана и Мађара, допринели су фрагментацији новорођене творевине и створили све услове за рађање феудализма. Шеста глава, „Мостови преко тамних времена“ (стр. 171-200), сведочи о развоју византијске и арабљанске цивилизације од VII до XI столећа, обнови Царства на Западу под отонском династијом, покушајима културно-политичког зближавања са Цариградом под царем Отоном III (983-1002) и папом Силвестером II (999-1003) и све већим удаљавањем од Истока под владарима из нове, салијске династије. У последњем поглављу из Голдштајновог пера, „Опоравку Запада“ (стр. 201-236), упознајемо се са клинијевским монашким покретом и верском обновом коју је спровео, пратимо постепену реафирмацију краљевске власти у Француској током XI века и снажење државе у Енглеској и на Сицилији под новим, норманским господарима, сазнајемо о економском опоравку услед напретка пољопривреде, ширења унутрашње колонизације, развитка градова и јачања трговине.

Гргиново излагање креће од осме главе, „Превласт Цркве на Западу“ (стр. 237-278), где се приповеда о великом црквеном расколу између Истока и Запада, борби папства и Царства, крсташким походима, Византији под Комнинима и једном од најзначајнијих културних струјања у повести Европе – ренесанси XII столећа. „Успон западних монархија“ (стр. 279-292) прати јачање државе у Француској и Енглеској од краја XI до почетка XIII века, док „Доба борбе Цркве за очување превласти у друштву“ (стр. 293-320) говори о делатности папе Инокентија III (1198-1215), рађању просјачких редова и сузбијању опасних јеретичких покрета, тријумфу папства над Хоенштауфенима, неуспешно вођеним крсташким ратовима у XIII столећу, сложеним односима Свете столице са византијским светом у епохи Латинског царства (1204-1261) и политици Михаила VIII Палеолога (1261-1282) да склапањем црквене уније осујети планове западних сила

о оружаној интервенцији. „Ширење хришћанске Европе“ (стр. 321-338) посвећено је Скандинавији, Средњој и Источној Европи у развијеном средњем веку. Поглавље „Успон световних установа и нових друштвених група“ (стр. 339-368) бави се државном организацијом (на примеру Енглеске и Француске) у XIII столећу, друштвеним улогама племства, грађанства и сељаштва, развојем универзитета и уметничко-интелектуалним стваралаштвом класе лаика. Наредна глава, „Губитак првенства Цркве“ (стр. 369-394), прати сукоб папе Бонифација VIII (1294-1303) са француским краљем Филипом Лепим (1285-1314), „вавилонско ропство Цркве“ (1305-1378), велики раскол из 1378, саборски покрет у XV веку и обнову јединствене папске власти. „Неуспех световног вођства“ (стр. 395-462) обрађује Енглеску, Француску и Царство у XIV и XV столећу, посвећује пажњу Скандинавији, Пољској, Литванији и Русији у позном средњем веку, говори о опадању Византије од краја XIII века са освртом на јачање Србије и њено преузимање челне позиције на Балкану у првој половини XIV столећа. Појава Османлија није само означила крај српске превласти, већ су Турци до почетка друге половине XV века подјармили све, до тада независне, државе Југоисточне Европе и наговестили даља освајања на северу и западу. Последње поглавље, „Тражење решења друштвене кризе“ (стр. 463-482), приповеда о политичком устројству италијанских градских република и друштвеним односима у њима, бави се ренесансним покретом и пореди га са духовним струјањима у северним крајевима Европе (*devotio moderna* у Низоземској, свеприсутна витешка етика у делима француских људи од пера). Књигу завршава одељак под називом „Додаци“ кога сачињавају одабрана библиографија (стр. 483-485), списак карата (стр. 485), драгоцени спискови средњовековних владара и црквених великодостојника (стр. 486-514), речник (стр. 515-519), именски и географски регистар (стр. 520-533) и белешка о ауторима (534-535).

Приликом опремања овог издања није се штедело на квалитету хартије и бројним добрим мапама и занимљивим илустрацијама у боји, што је за сваку похвалу. Друго је питање, међутим, колико је економска цена такве публикације приступачна студентској популацији којој је и намењена. У сваком случају, на штокавском говорном подручју, још од појаве обимног (и недовршеног) дела Мирослава Бранта (*Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980), није било књиге домаћег аутора која би одговарала улози универзитетског уџбеника.

Писцима би се могло приговорити да су неке од ободних области Европе – у конкретном случају Скандинавија и Пиринејско полуострво, третиране на крајње лапидаран начин (то се нарочито односи на Шпанију

и Португалију). Но, ако се узме у обзир ограничени простор у коме се обрађује тема толиког хронолошког и географског распона, тешко би било не поступити као што су то учинили Голдштајн иРгин. Ваља истаћи и то да, за разлику од западних (посебно англосаксонских) радова сличне врсте – где је пажња махом усмерена на Енглеску, Француску и (мало мање) на Римско-немачко царство, овде Источна Европа није *terra incognita*.

Значај овог приручника, наша је крајња оцена, надилази националне оквире и стога не сумњамо да ће *Европа и Средоземље у Средњем веку* имати своју читалачку публику и широм српских земаља.

Драгић М. Живојиновић

***Стари српски архив V*,**
одговорни уредник Раде МИХАЉЧИЋ,
Графомарк, Лакташи 2006, 307 + 30 факсимила + 4 карте

Овим томом *Старог српског архива* ова драгоцена серија достигла је завидну бројку од пет књига, у којима је, као *Дипломатичка грађа,* објављено укупно 60 докумената и 10 *Прилога српском дипломатару*.

Од четрнаест докумената, објављених у *Старом српском архиву V*, један се издаје први пут, док су остали објављивани, неки чак и више пута, али некритички, без коментара, понекад парцијално,[1] у публикацијама које се данас тешко налазе. Осам или девет аката су оригинали, два су прерађени, један или два су дипломатички фалисфикати (copie figurée), један је познат у препису и један у преводу на старо-талијански и српски језик. Аутори обавештавају о очуваности докумената и где се данас налазе – они који се односе на Хиландар у Архиву манастира, а они упућени Дубровнику у Државном архиву Града. Потом наводе ранија издања докумената, користећи њихове описе – за акта Хиландара и рад Душана Синдика,[2] док описе аката босанских владара упућених Дубровнику обично дају према Г. Чремошнику.[3] Транскрипцију и превод највећег боја српских аката редиговале су Татјана Суботин-Голубовић и Ирена Шпадијер. Издању и преводу документа следе исцрпни коментари. Аутори се обично

[1] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд 1912.
[2] Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1988) 9-134.
[3] G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje*, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija IV-V (1949-1950) 140 sqq.

осврћу на догађаје који су претходили издавању документа, затим дају његове дипломатичке особености, коментаришу просопографске, топографске и друге податке који се у акту спомињу. Осврнућемо се на нека од њихових запажања.

Драгић Живојиновић, издајући вишеструко значајан акт за хиландарску Светосавску испосницу и, посебно, за њен однос са матичним манастиром, већ у наслову свога рада *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију Светог Саве Јерусалимског. 1317/1318, индикт 4, (!)* (11-41) износи суштину свога закључка. До њега је аутор дошао анализом дипломатичких особености тога документа, са једне и његове садржине, са друге стране. Аутор прихвата и потврђује већ изнето мишљење да је постојала оригинална повеља краља Милутина о поклону *аделфата* Светосавској келији у Кареји, која је касније у два маха интерполисана, када је тако прерађен акт снабдевен печатом цара Душана. Живојиновић је именовао акт на основу помињања златног печата у тексту (р. 91). С обзиром да се документ печатио после писања и потписивања, па се дешавало да из неког разлога печат не буде стављен, задржали бисмо именовање овог акта као *повеље* (р. 91, 92: **сиє наше повелѣниѥ**), а томе бисмо додали да реч **слово** (р. 1) није у вези са именовањем овог акта. – Сима Ћирковић, проучавајући сачувану у оригиналу *Повељу краља Стефана Уроша III Дечанског Дубровчанима из 1321. године. Дуго поље, 27 децембар* (43-49) обраћа пажњу на помињање акта претходног владара (р. 4: **светопочивьши господинь ми ѡтьць**) и подсећа на чињеницу да се забрана *удаве* и *мешовитог суда* (р. 4-6) први пут јављају у повељи краља Милутина Дубровчанима (1302). На основу тога аутор закључује да је Стефан Урош III Дечански ауктор ове повеље, а не како се раније сматрало Урош I или Стефан Урош II Милутин. Ћирковић указује на особеност санкције, којом се прети и у повељи Стефана Дечанског из 1326. године. Уз остала драгоцена обавештења, аутор још једанпут проучава термин *удава*. – Владан Тријић недатирану *Повељу краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму. 1324-1331* (51-64) оквирно датира у време када је епископ Стефан, на чију интервенцију краљ издаје овај акт, стао на чело хумске епископије (1324) и године аукторове смрти (1331). Аутор анализира све особености ове повеље, односно разлике и сличности са њеним предлошком – аналогном повељом краља Милутина о истом даровању, као и на исте или сличне формуле које се јављају у још неким повељама, почевши од Саве I, а нарочито краљева Милутина и Стефана Дечанског. У повељи се не спомиње поменути Милутинов акт –

необичност која би, по мишљењу аутора, указивала на почетак Стефановог епископата као време издавања повеље Стефана Дечанског. Сматрамо да је Тријић тврдњом да је "Документ настао угледањем на Милутинову повељу ..." оставио као могућности да, из нама непознатих разлога, није заживело Милутиново даровање, или да је судбина властеоске породице Бранивојевића "могао да буде повод за састављање повеље". По нашем мишљењу чињеница да је обновљено даровање трију црквених властелинстава, већ дарованих од краља Милутина, а да нису том приликом увећана, указује да је у питању веродостојан документ – дакле, оригинал или дипломатички фалсификат – Проучавајући два, у највећем делу текста, идентична примерка *Повеље краља Уроша III манастиру Хиландару. 8 фебруар 1327* (65-81) Синиша Мишић је закључио да су у питању две позније интерполисане верзије повеље Стефана Дечанског од 8. фебруара 1327. године. Аутор запажа да је међу њима једина разлика у томе што први примерак садржи међе приложених села Избишта и Командовог селишта, док други примерак доноси међе тих селā и метохије, што објашњава због чега је друга међа опширнија. С обзиром да нема елемената који би указивали да су ти акти сачињени ради увећања манастирског поседа у хочанској и призренској метохији, претпостављамо да су у питању веродостојни преписи који имитирају оригинал, тзв. дипломатички фалсификати. Чињеницу да су Хиландарци те преписе снабдели потписом краља Душана објашњавамо претпоставком да је део оригиналних аката са краљевим потписом био уништен или изгубљен. – Небојша Порчић у *Повељи краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива. Сер, 26 октобра 1345.* (83-98) осветљава занимљиве околности које су претходиле настанку ове повеље – насилничко понашање људи Дабижива, вршиоца власти српског краља у области Требиња и неуспех дубровачког посланства да то промени у директним преговорима са Дабиживом. То је навело Дубровчане да се обрате краљу Душану који је тада издао ову повељу. Од бројних Порчићевих добрих запажања у анализи дипломатичких особености овог акта споменимо да се у његовој санкцији први пут јавља изједначавање кршења одредаба повеље са *невером*, што ће у наредним деценијама постати често и да се уместо уобичајених 500 перпера новчане казне, овде спомиње 1000. Анализом печата Порчић је закључио да је Душан све време док је био краљ користио и печат са титулом младог краља. Брижљиво прикупљени подаци о Дабиживу значајан су допринос просопографији Душанове властеле. – Драгић Живојиновић, издаје *Хрисовуљу цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији*

[1347, индикт 15], јануар 18 (99-112), чија очуваност је лоша, тако да је документ данас без године и индикта. Пратећи редослед игумана у времену од 1346. до 1348. године аутор је потврдио да је Теодул био игуман јануара 1347, како је то већ показао Владимир Мошин.[4] Живојиновић детаљно разматра садржину аренге, указујући да се она први пут јавља у овом документу, а потом је употребљавана до краја 15. века. Наставак формуле да "нико у земљи царства ми не сме да узнемири хиландарску метохију Лужац, и села која приложи царство ми, ни због мале ни због велике работе" ми разумемо: "ни онај који управља у граду Рендини (р. 22-23: **и иже се ѡбрѣще господство̑ ки вь градѣ Рѣдинѣ**), тј. да није реч о никаквој имовини Хиландара у томе граду, о чему и не постоје расположиви подаци. Уз добре коментаре аутор је приказао на карти положај Лушца и приложених добара. Са жаљењем смо приметили да недостаје факсимил документа. – Жарко Вујошевић је на посебно темељан начин проучио *Хрисовуљу цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину (1348, јануар – април)* /115-137/. Аутор је, најпре, поредио формулар овог акта са формуларима још пет повеља цара Душана из 1348-1349. године; уз то, реконструисао је итинерер цара Душана од августа 1347. до лета 1348. године и из свега закључио да је формулар једног од тих аката, насталих у Хиландару између јануара и априла 1348. године, био предложак за остале. Неким елементима царевог потписа који би указивали да акт није оригинал, Вујошевић још додаје и неспомињање присуства царице Јелене на Атону, недостатак санкције итд. Све то навело га је да закључи да би био у питању прерађени акт сачињен вероватно 1365. године, да би га монаси Хиландара поднели, са другим документима, Јовану V Палеологу и тако доказали своја права на Потолино и неке друге поседе. Уз сва остала прецизна обавештења, Вујошевић прати помене Потолина до најновијег доба и даје његов положај према немачкој карти из 1940. године. – Раде Михаљчић проучивши *Хрисовуљу цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа (1365, март 11, индикт III)* /139-148/ истиче да је акт добро очуван, да у његовој садржини ништа није спорно, да се хронолошке индикације слажу и да је снабдевен оригиналним златним печатом. Стога нам се чини да је Михаљчић због воденог знака – „крушке", који је до сада најраније нађен на примерку хартије из 1366. године, непотребно довео у сумњу оригиналност Урошеве хрисовуље. Сматрамо да издањем овога оригиналног акта аутор даје допринос филигранологији померајући

[4] Вл. Мошин-Ал. Пурковић, *Хиландарски игумани средњега века*, Скопље 1940, ново и допуњено издање, Београд 1999, 77, 80.

појаву „крушке“ у 1365. годину. – Раде Поповић указује да је *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царине. Под Бобовцем, 9. фебруар 1375* (149-156), која нема посебних дипломатичких особености, занимљива по томе што велика привилегија коју је бан Твртком тим актом дао никада није ступила на снагу, чак је каснији документи и не спомињу. – Срђан Рудић за оригиналну *Повељу краља Стефана Дабише браћи Семковић. 1395, 17. мај* (157-171) даје опис према ранијим издавачима, бележи разлике у њиховим виђењима документа и при томе води рачуна о његовом садашњем изгледу према недавно сачињеној фотографији повеље која се чува у Британској библиотеци у Лондону. Анализирајући пажљиво све делове повеље Рудић настоји да утврди догађаје, најпре, онај који је био повод да браћа Семковићи добију посед који им Дабиша овом повељом потврђује и подсећа да дародавац Твртко још увек није био крунисан у моменту када је даровање учинио; затим, догађај који је непосредно претходио овој потврдној повељи. Аутор даје прецизна обавештења, уз остале коментаре, о релативно бројним представницима властеоских породица, који се у повељи помињу. – Александра Фостиков се бави актима који су у међусобној вези. То је, најпре, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом. 1397, мај 16* (173-186), издата на жалбу Дубровчана због царина које су незаконито увели браћа Николићи. Објављујући је према препису из књиге Liber privilegiorum (Codex Ragusinum) аутор указује да је она сачињена према старом формулару босанске канцеларије са неким новинама које је увео краљ Стефан Дабиша, као и сама краљица Јелена. – Затим, Александра Фостиков издајући *Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима. 1397, мај 22; 1397, новембар 15; 1398, март 9; 1398, после 3. априла, пре 20/25. маја*, сачувана у оригиналу, прати ток догађаја који је уследио поменутом укидању царине браће Николића. Прва три су веровна писма, док је четврто разрешно. Аутор указује на неке особености тих писама сачињених према формулару коришћеном за писма краљице Јелене. Значајно је да Фостиков прецизније датира четврто писмо – после 3. априла и пре 25. маја, 1398. године. – Милош Антоновић акт који издаје именује *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици. 20. децембар 1413* (207-227), што у потпуности не одговара његовој садржини. У питању је збирни акт о имовинским привилегијама манастира Св. Николе у Паштровићима, тзв. *privilegium.* Антоновић објављује старо-талијански превод *privilegium-a*, заведен у регистар которске Општине 29. априла 1439. године, а данас чуван у Историјском архиву Котора и његов препис

на српски језик из 1728, који није идентичан поменутом преводу. Само је први акт *privilegium-а* оснивачка повеља Балше III, без инвокације и аренге, са навођењем *господина* Балше у трећем лицу једнине, што указује, уз остало, на циљ састављања тога веродостојног документа. Потом следи регест појединих докумената којима је стицана имовине. Аутор с разлогом прихвата 1413. као годину када је „Балша III могао да изда ову повељу“.[5] – Катарина Митровић први пут издаје *Повељу деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром. 1486, март 20, Купиник* (229-239). Аутор износи добра запажања у вези са потребом ових Бранковића да се, угледајући се на оне раније, прихвате ктиторства над Хиландаром, па макар и само обећањима о помоћи. Реченица којом се акт завршава „Ово написавши, потписах *Господство ми* ...“ навела је аутора да верује да је китњасти, калиграфски написан потпис уистину деспотов аутограф, што доводимо у сумњу.[6] Упадљиво је да у поменутој реченици недостају речи „својом руком“, а то не потврђује ни реченица испод деспотовог потписа.

Дуги део *Прилози српском дипломатару* садрже два рада. – Првим се Ђорђе Бубало прихватио веома важног и замашног посла да, на основу ранијих издања аката и литературе о њима, сачини попис *Средњовековног архива манастира Врањине (прилог реконструкцији)*. Бубало је са њему својственом темељношћу прикупио податке о 17 докумената, од којих данас постоје само оригинал бр. 2 у Цетињском манастиру; веома оштећени оригинали бројева 7, 8 и 9 у Архивском одељењу Цетињског музеја и препис, по нашем мишљењу, оригинала Душанове хрисовуље манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму у Државном архиву Дурбовника (Liber privilegiorum). За остале документе аутор указује да су познати једино из издања сачињених првенствено на основу, данас изгубљеног, Зборника монаха Гаврила,[7] или преко књиге Павла Ровинског.[8] Брижљиво сабране податке Бубало је изложио у виду каталога у коме за сваки акт даје: *Регест, Издања, Литературу и Коментар* са освртом на најважнија, или спорна питања, која се односе на дипломатичке особености документа и његову садржину. У владарске повеље је, с разлогом, уврстио и ону

[5] Узимајући индикт као једини поузданио елеменат хронолошких индикација тога акта, још га је К. Јиречек датирао 1413. годином: *Споменик СКА XI* (1892) нап. 1.

[6] Види потпис краља Душана: *Actes de Chilandar. Actes serbes*, éd par V. Korablev, Виз. Врем. 19 (1911) Приложение nº 1, репр. Asterdam 1975, nº 24, l. 126-127.

[7] Зборник сачињавају све повеље Врањинског манастира до 1469. односно 1527, које је у XVIII веку преписао Гаврило, монах тога манастира.

[8] *Черногория в ея прошлом и настоящем II/1*, Санктпетебург 1897, у којој је П. Ровински објавио неколико аката у ширим или краћим изводима.

Стефана Душана (1350), којом цар уступа право на Стонски доходак манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму и поклања му манастир Врањину. Веома добрим аргументима који говоре у прилог веродостојности тога документа, додали бисмо да је и примерак који је стигао у Дубровник био оригинал, јер у питању су биле две стране – Дубровник и Св. Арханђели у Јерусалиму. – У другом прилогу *Дипломатика у XXI веку – резултати и перспективе (Конгрес Међународне комисије за дипломатику, Бон 2005)* /277-290/ Жарко Вујошевић даје осврт на Конгрес Међународне комисије за дипломатику (Бон, 7-11. септембар 2005). Конгрес је закључио рад препоруком да у издавачким пројектима треба примењивати компјутерску технику.

Општи регистар (291-302) који је сачинио Илија Ковић и Списак скраћеница (305-307) употпуњују ову књигу неопходну свакоме ко проучава српска документа.

Мирјана Живојиновић

Heath W. Lowry,
***The Nature of the Early Ottoman State*,**
State University of New York 2003.

Пред нама је монографија која се бави раном историјом османске државе. Њен аутор је Хит Лаури, професор Универзитета у Принстону, где предаје османску и модерну турску историју на Одељењу за блискоисточне студије. Током вишедеценијског бављења феноменима османске историје објавио је већи број радова међу којима се издвајају *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Istanbul 2002, као и *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Bloomington 2003.

Књига је подељена на осам поглавља, укључујући Увод, четири Appendix-а, Напомене, Библиографију и Индекс (197 страна).

Основна ауторова намера је да пружи другачије тумачење термина *газа* у 14. и 15. веку, полемишући на тај начин са познатом тезом Пола Витека о гази као Светом рату и газијама као ратницима за веру. Сходно томе аутор развија гледиште о синкретичкој природи раног османског друштва. Појава Витекове књиге *Rise of the Ottoman Empire* 1938. године произвела је схватање газе односно Светог рата као основног и одлу-

чујућег фактора настанка и ширења османске државе. Ова књига, пак, пружа другачије тумачење два извора на којима је Витек изградио своју тезу: Ахмедијевог епа *Iskendernâme* из раног 15. века и натписа из Бурсе из 1337. године. Употпуњујући своја сазнања другим изворима из 14. и 15. века као што су путописи, византијске и ране османске хронике, натписи, Лаури је понудио ново мишљење о настанку и природи ране османске државе.

Прво поглавље пружа историјски пресек развитка учења о карактеру ране османске државе. Почев од Гибонса који је тврдио да су Османлије мешавина Грка и балканских Словена преобраћених у Ислам и турског народа, преко Кеприлија и његовог учења о Османлијама као мешавини разних турских племена у Анадолији, аутор разматра централну Витекову хипотезу о гази. Оно што ће у науци постати познато као „Гази теза“ јавило се као Витеково мишљење о раним Османлијама као групи анадолских муслимана повезаних заједничком жељом да се боре против хришћанских неверника. Витекову тезу је прихватио Х. Иналџик, али је сматрао да су Османлије уједно и скуп племена. Од новијих истраживача аутор наводи Џ. Кафадара који је „Гази тезу“ прихватио у светлу Иналџиковог модификованог тумачења. Упркос неким разликама и примедбама на Витеково дело, гази теза је остала доминантна у науци до данашњих дана.

У наредном поглављу аутор приступа преиспитивању извора који је Витек искористио за изношење поменуте „Гази тезе“. Приговарајући Витеку селективно читање Ахмедијевог епа, он истиче да је гази теза заснована на свега тринаест од укупно три стотине тридесет и четири двостиха. Ахмедијево дело није била стихована хроника како то Витек жели да прикаже, већ уметничко остварење жанра „Огледало за принчеве“, намењено будућим османским владарима и написано више од једног века *после* догађаја које описује. Ахмеди је своју песму посветио Бајазиту и Сулејман-челебији. Овај жанр је био поучног карактера и Ахмедијева намера је да, указујући на примере из прошлости, упути владара на рат против хришћанских неверника. Наводећи четири владара (Осман, Орхан, Сулејман I и Мурат I) Ахмеди истиче њихове успехе у борби против хришћана, али прећуткује борбу против муслимана у Анадолији. Лаури то неисторијско пројектовање идеја Светог рата на 14. век види као уметничку инспирацију једног времена. Витек је, међутим, то схватио као веродостојан историјски извор. Анализом Ахмедијевог епа, низом примера Лаури доказује једностраност Витековог закључка.

Поред Ахмедијевог епа Витек је користио натпис из Бурсе настао 1337. године, а његова употреба предмет је ауторове анализе у трећем поглављу. Натпис који је Витек цитирао написан је у виду посвете емиру

Орхану и налази се на источним вратима Шехадет џамије посвећене султану Мурату I. У натпису се наводи титулатура Орхана, Османовог сина коју је Витек прочитао као „Султан, син Султана газије, газија син газије“ уместо „Узвишени емир, ратник Божји“. Титула султана у Орханово време још није постојала. Први османски владар који је носио ту титулу био је Мурат I. Овај, погрешно прочитан текст, Витек је искористио као још један доказ исправности своје тезе истичући да је титула „Султан газија“ јединствена у османском протоколу и да, према томе изражава историјску стварност. Наводећи низ других примера Лаури је показао да није реч о посебној титули већ раширеној која је била у употреби у разним периодима османске историје.

Наредно поглавље аутор је посветио разматрању значења термина *газа* и *газија*. Укључујући друге изворе, дошао је до закључка да су у 14.и 15. веку речи газија и акинџија биле синоними. Користећи Хронику Михаила Дуке, *Јаничареве успомене* Константина Михаиловића, спис италијанског хроничара Спандуњина аутор долази до закључка да значење акинџија одговара Ахмедијевом опису газије. Тако нпр. Косе Михал и Гази Евренос, вође акинџија на Балкану носе титулу „Господар или Краљ газија“. Улога акинџија била је мотивисана стицањем материјалне добити,а не верским разлозима. И царска наредба Бајазита II из 1484. године о војном походу против молдавског кнеза Богдана потврђује ауторово мишљење о првенству стицања плена и богатства.

У делу Ашикпаше-задеа, турског хроничара из 15. века, видљиво је да су османска освајања била узрокована једном широко заснованом и прилагодљивом политиком, а не верском мотивацијом и обавезом. Освајања су била мотивисана стицањем богатства и нарочито робова. Тако је приликом освајања Бурсе 1326. године Осман омогућио откуп тамошњег становништва без условљености да приме ислам. Неколико година касније 1331. Ибн Батута не помиње Орхана као газију. Из његовог путописа дознајемо да је Бурса била више него развијен исламски град а не град на „гази“ граници. Григорије Палама је такође посетио Бурсу 1355. године. Он каже да се тамо сусрео са хришћанском заједницом што сведочи о њеном постојању неколико деценија по османском заузећу града. На оваквим примерима аутор заступа мишљење да су хришћани пронашли своје место у османском друштву прве половине 14. века, захваљујући специфичној реалполитици раних османских владара. Тако наилазимо на хришћане спахије или акинџије.

Аутор је у посебно поглавље посветио животу хришћанских сељака. Он истиче да је то било сложено друштво у коме су улогу играле

способности појединца а не религијска или етничка припадност. Тај став је илустровао примером из дефтера Лемноса из 1490. године. Хришћани врше помоћне војне службе док јаничарски гарнизон има само двадесет и једног борца. Таква османска политика називала се *Istimâlet* и означавала је већ поменуту политику прилагођавања затеченим условима. Таква политика је у настајуће османско друштво уносила и спајала разнородне елементе. Све до владавине Бајазита II (1481-1512) и посебно његових наследника османско друштво је једно синкретичко и динамично друштво.

Наредну целину чини анализа судбина истакнутих представника хришћанског племства који су прешли у ислам. Аутор приказује могућности напредовања у државној и друштвеној хијерархији османског друштва. Предмет његовог разматрања су три синовца последњег византијског цара Константина XI који су остварили значајну каријеру као преобраћеници. Занимљив је и животни пут Херсек-заде Ахмед-паше, сина Стјепана Вукчића Косаче. Након разлаза са братом, својевољно је примио ислам и убрзо постао зет султана Бајазита II и беглербег Анадолије. На положају великог везира је био пет пута између 1497. и 1516. године. Његов државнички успон аутор објашњава као израз општих прилика у османском друштву, а које, по њему, никако нису биле надахнуте верском искључивошћу.

Осмо поглавље написано је у форми закључка и носи исти наслов као и књига. Обједињујући своја гледишта о делима ранијих аутора, посебно Витека, и сопствене закључке из анализираних извора, аутор закључује да је османско друштво током 14. и 15. века било засновано на повезивању различитих политичких, етничких и верских феномена. То повезивање било је условљено војним потребама државе која се нагло ширила. Све док се у 16. веку није формирало централистичко царство ислам није имао прожимајућу и свеприсутну улогу. Ова књига на прегледан и концизан начин показује хетерогеност раног османског друштва коју ће сменити епоха 16. века.

Катарина Јовановић

R. Gradeva,
***Rumeli under the Ottomans, 15th-18th centuries: i nstitutions and communities,* Istanbul 2004.**

Rumeli under the Ottomans, 15th-18th centuries: institutions and communities, представља тематски скуп радова једног од најеминентнијих истраживача историје Османског царства, Росице Градеве. Р. Градева, чије је име надалеко познато на многим иностраним Универзитетима на којима је као предавач једно време боравила, оставила је иза себе велики број наслова који нам у многоме помажу да продремо у комплексан механизам Османског царства и разумемо, или бар покушамо да разумемо, како је то Царство функционисало. Ауторка је дала велики допринос науци разматрајући питања унутрашње управе Царства на простору Балкана, превасходно се интересујући за функционисање администратитвних, војних и правних институција које су представљале стуб османске државе. Посебан предмет интересовања бугарске научнице представља и свакодневни живот како муслиманског, тако и немуслиманског становништва на Балкану, као и њихов међусобни однос.

Радови у овом зборнику резултат су вишекодишњег рада Р. Градеве као и њене велике жеље да се ти радови нађу и групишу тако да представљају једну целину и пружају увид у стање и живот у једном од делова Балкана, Румелији, тј. данашњој Бугарској. Ауторка је за писање својих радова користила низ извора правне природе, међу којима се, као најзначајнији, издвајају кадијски сиџили, потом дефтери и кануни. Међутим, ауторка нас врло често упозорава да је била онемогућена да, због недовољног броја извора, или оскудности података у њима, у потпуности расветли поједине проблеме.

Књига је подељена на две велике целине. Прва целина која носи назив *The Ottomans,* односи се на административни апарат Царства, као и живот Османлија у Румелији и развој и опстанак муслиманских институција, као носилаца исламизације. Друга целина, *The Subjects,* о којој ће бити више речи у даљем излагању, даје податке о животу поданика Царства, њиховим институцијама у оквиру османске државе и односу Османлија према различитим етничким групама које су се уткале у велики миље народа какво је било Османско царство.

У уводном делу прве целине, ауторка је указала на веома комплексну историју Балкана и народа који су живели на том простору. Иако увек на ветрометини, мали балкански народи успели су да очувају велики део

своје традиције и да је утисну у културно наслеђе великих империја. По доласку Турака Османлија на Балканско полуострво и по успостављању њихове власти на том простору, балканске државе су се нашле под окриљем једног великог државног организма. Особености њихових институција, османски државни апарат, најразличитија писма и језици, специфичности и шароликост фолклорних елемената ових држава и Османског царства, дало је печат једном новом Балкану и одредило ток његове историје за више векова.

Ауторка је прву целину започела радом *Administrative system and provincial government in the Central Balkan territories of the Ottoman empire, 15th century*. Овим радом је прецизно објашњена организација османске управе у провинцијама Царства.

Својим другим радом *The activities of a kadi court in eighteenth century Rumeli: the case of Hacioglu Pazarcik,* Р. Градева нас уводи у једну изузетно важну материју која се тиче овлашћења и задужења кадије. Ауторка је изабрала случај Хачиоглу Пазарџика, градића у Добруџи, јер, по речима саме ауторке, „овај градић пружа типичан пример османске провинцијске управе у XVIII веку.“

Поред своје уобичајене судске улоге, кадије су имале најразличитија задужења без чијег се извршавања не би могла замислити ефикасна управа. Кадије су, између осталог, биле задужене за очување реда и мира у свом кадилуку, за снабдевање кадилука свим потребним намирницама као и за транспорт тих намирница и снабдевање престонице. Они су учествовали и у мобилизацији аскера, као и у припремама за рат, што је у XVIII веку било врло честа појава, будући да се због многобројних ратова са Хабзбурзима, граница између два царства померила ка југу и да се читава Добруџа нашла ближе ратном попришту. Нема сумње да су послови које су кадије обављале биле од велике важности за опстанак Царства те је познавање и разумевање функционисања ове институције Османског царства изузетно значајно и неопходно.

Са кадијама, као најзначајнијим представницима османске власти у провинцијама, срећемо се и у трећем раду, *On kadis of Sofia, 16th-17th centuries*. Р. Градева је у овом раду настојала да прикаже личност и образовни профил кадија, детаљно пречешљавајући све кадијске сиџиле из XVII века који се односе на кадилук у Софији. Као резултат овог подробног истраживања добијен је списак од 49 кадија који су службовали у Софији и стиче се представа о њиховом образовању и ранијим занимањима. У питању су били углавном изузетно образовани људи, припадници истакнутих породица из редова улеме, који су пре ступања на

дужност кадије предавали на разним образовним институцијама Османског царства. Ако се само још једном подсетимо најразноврснијих послова које је кадија морао да обавља, постаје јасно због чега је султан на те положаје постављао веома учене људе.

У наредном чланку, *War and peace along the Danube: Vidin at the end of the seventeenth century,* посебно се наглашава значај једног великог политичког, административног и културног центра какав је био Видин. Његов значај неминовно је био одређен и његовим повољним географским положајем на Дунаву. Дунав је Османском царству доносио велике новчане приходе од многобројних царина које су Османлије убирале од бродова који су пловили „њиховом реком“. Видин је био и велики економски центар те су трговина и занатство на овом простору цветали. С друге стране, Дунав је овом простору доносио рат, јаничарске трупе и страх од неизвесне будућности. Река је, по речима ауторке, „наставила да им (локалном становништву) доноси наду и очајање, срећу и несрећу,“ које су њихов живот чиниле изузетно динамичним, а овом простору давале особит значај.

Последњи рад првог дела, *Researching the Past and the Present of Muslim Culture in Bulgaria: the “popular” and “high” layers*, пружа нам увид у начин функционисања разноврсних институција Османског царства, од културних преко верских и административних до чисто војних, које су биле један од елемената исламизације. Међутим, као што то увек бива на простору где се преплићу различити културни утицаји, исламизација је овде попримила нешто другачији карактер него што је имала у другим деловима Царства. Појава, коју ауторка назива „Балканским исламом“ представља један невероватан склоп исламске религије и хришћанства, са извесним примесама локалне, могло би се рећи паганске традиције.

Ислам са свим својим варијантама и особеностима омогућавао је и толерисао, како то ауторка посебно наглашава, егзистенцију других религија. Управо та толеранција владајуће религије Османског царства, коју, како ће у даљим радовима постати јасније, не треба преувеличавати, била је један од главних разлога његовог дугог опстанка. Она је омогућила његовим народима један специфичан modus vivendi, вешто спајајући и чувајући њихов фолклор.

Orthodox Christians in the Kadi Courts: the Practice of the Sofia Sheriat Court, seventeenth century, први рад другог дела књиге Р. Градеве, отвара једно веома важно питање везано за однос православних хришћана према шеријатском суду, као и питање овлашћења хришћанске цркве у

погледу судске делатности. Треба истаћи да су Османлије дозвољавале одређено постојање судске аутономије код покореног становништва. Када су у питању православни хришћани право решавања одређених судских спорова имала је православна црква. Међутим, супротно неким очекивањима, хришћани су се некада радије обраћали шеријатским судовима ради решавања одређених питања, која су била у надлежности цркве а која су се тицала брачног и наследног права, као и неких лакших спорова и грађанских парница. Р. Градева је показала да је постојало више разлога за такве поступке. Један од битних разлога због којих су се хришћани обраћали шеријатском суду био је чисто практичне природе. Често је било много економичније пожалити се локалном кадији него прелазити велике раздаљине до места у коме се налазио епископ задужен за решавање спора. Црква је, разуме се, жестоко осуђивала овакво понашање хришћана, но то није могло много утицати на промену ситуације. Иако број хришћана који се обраћао шеријатском суду није био велики, ова појава се не сме занемарити јер говори о још једној димензији односа завојевача и покореног становништва.

У свом раду *Turks and Bulgarians, Fourteenth to Eighteenth Centuries,* ауторка на веома сликовит начин приказује однос бугарске литературе према Османском царству. Период XVIII века је био период националног буђења бугарског народа, период у коме је он све више потенцирао своју правоверност, мирољубивост и побожност као праве хришћанске врлине. Јачање њихове свести о сопственом идентитету имало је као последицу сагледавања не само Турака (муслимана) као „других“, као не-Бугара, већ и било којих других етничких или верских група попут Јевреја, католика, преобраћеника, као и разних секти унутар православне вере. Припадност некој религији није само значило веру у одређеног Бога већ и посебан начин живота, размишљања, животне философије. Прича о изабраном народу (Бугарима) који грца под теретом сопствених грехова због којих лежи под шапом „Агарена“, народни хероји попут Краљевића Марка, који се боре за правду и слободу, колективна свест Бугара о томе да припадају посебној етничкој и верској групи, представљају велику жељу једног народа да створи себи место у једном новом свету на чијем челу више није византијски цар, већ моћне државе које се боре за превласт у њему.

Трећи рад, *Turks in Eighteenth-Century Bulgarian Literature: Historical Roots of Present-Day Attitudes in Bulgaria*, тематски се надовезује на претходни. У њему је Р. Градева желела да покаже како је бугарска хришћанска литература представљала Османлије и њихов долазак на Балкан, као и пад бугарских држава под њихову власт. У тим литерарним

делима доказивала се надмоћ хришћанског православља у односу на ислам. Нема сумње да су оваква литерарна стремљења била један вид отпора царској власти, као и да су се јављала и код других покорених народа.

Рад *Jews and Ottoman authority in the Balkans: the case of Sofia, Vidin and Ruse, 15th-17th centuries*, приказује начин живота Јевреја у односу на друге верске заједнице. Показано је да није увек било могуће одржати дух толеранције према „другима“. Јевреји су живели у посебним четвртима у којима им је било дозвољено да подижу синагоге и друге културне институције. Њихове духовне и световне старешине успешно су се бориле за опстанак њихових заједница. Иако је однос Османлија био готово исти према различитим верским групама које су живеле у Царству, јеврејске заједнице су успешније од хришћанских група, одолевале исламизацији и другим проблемима са којима су се сретале. То је било делимично и због тога што су те заједнице биле чврсто повезане и што су штитиле сваког свог члана, како наводи ауторка. Будући увек прогањани, Јевреји су научили важну лекцију да су сами себи највећи пријатељи. Свако иступање из заједнице, као и обраћање шеријатском суду када за то није било преке потребе, завршавало би се избацивањем појединца из ње, што би значило губитак било какве помоћи и подршке за даљи опстанак. Због свог великог успеха у финансијском пословању и трговини, Јевреји су стекли велики утицај у османском друштву и заслужили епитет једне веома корисне групе, економски веома неоходне за развој Османског царства.

Радом, *Apostasy in Rumeli in the Middle of the Sixteenth Century*, ауторка је настојала да укаже на процес насилне исламизације који су Османлије спроводиле у свим деловима Царства. Овај процес је био нарочито изражен у време владавине Селима I и Сулејмана Величанственог, који су желели да што више учврсте ислам, у његовом ортодоксном облику, и да од верски мешовитог царства створе „исламску државу par excellence.“ На веома сликовитим примерима Р. Градева је приказала процесе суђења који су имали за циљ да утврде да ли је особа прешла у ислам и „отпала“ од своје вере. Треба истаћи да је процес насилне исламизације превасходно угрожавао хришћанско становништво док су Јевреји, будући веома утицајни у царству због своје економске моћи, ретко били жртве муслиманске присиле. Овај рад, за разлику од појединих радова овог зборника показује једну другу страну огледала великог Царства у коме је верска толеранција уистину била могућа у оноликој мери у којој су је сами муслимани могли поднети.

У последњем раду књиге, *Ottoman policy towards Christian Church Buildings*, ауторка посвећује пажњу једној од најважнијих институција за

очување културног идентитета, институцији цркве. Важно питање односа османских власти према хришћанским богомољама одувек је привлачило науку. Муслимански завојевачи су оптуживани за харање и уништавање велелепних цркава, о чему у изворима има много података. Сама ауторка наводи велики број примера који о томе сведоче. С друге стране, извори нам пружају податке о дозволама за обнову и изградњу нових цркава, мада сиромашног и једноставног изгледа. Црквама је дозвољено да постоје, а хришћанима је, као и у осталом и другим заједницама, остављено право исповедања вере. Занимљив је податак који наводи ауторка о схватању које су Османлије имале о другим верским заједницама као ранијим и недовршеним видовима ислама, због чега је та религија била у обавези да их штити и баштини. Ауторка помиње два уговора муслимана са хришћанима, на којима је почивао однос ове две верске заједнице. Нема сумње да је Османско царство, тај шаролики, мултиетнички државни ентитет опстао захваљујући могућности да се „оном другом“ дозволи право на егзистенцију.

Зборник радова ове еминетне бугарске историчарке, представља незаобилазно дело у изучавању историје Османског царства. Поред важних саопштења о основама и начину функционисања Царства, пружа нам увид у различите културе, вере и нације које су се сусретале и преплитале на Балкану, уграђујући у њега све своје противречности и специфичности.

Бојана Павловић

***Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003*, ed. A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press 2005.**

Зборник садржи радове изложене на симпозијуму *Провинцијска елита у Османском царству*, одржаном у Ретимну од 10. до 12. јануара 2003. године. То је пети симпозијум у оквиру већ традиционалних *Халкионских дана*, које редовно организује Институт за медитеранске студије из критског универзитетског градића Ретимна.

Уредник ове књиге и писац увода је Антонис Анастасопулос. У уводу је ближе појашњена тема симпозијума и књиге, тј. појам прови-

нцијских елита. Ширина овог појма, подстакла га је да се детаљније позабави различитим објашњењима шта је то елита, шта једну елиту чини елитом и, на крају, ко је све део елите. У Османском царству овај појам историографија најчешће везује за групу становника коју извори називају *ајанима*, тј. „виђенијим муслиманима, онима који су имали истакнуто место у османским провинцијама.“ Разлог за то је њихово богатство и, још важније, њихов политички утицај. Сам наслов књиге скреће пажњу на још једно питање: да ли је у Османском царству постојала једна или више елита? Предност се даје другом мишљењу, јер „је Османско царство заузимало огромну територију са различитим политичким, друштвеним и моралним традицијама, а такође је било и држава која се непрестано развијала и друштвена формација која је обухватила период од шест векова“.

У расправи *La langue turque dans les provinces de l'Empire ottoman et l'attitude des élites locales envers celle-ci: Le cas de la Hongrie* (3-9), Ђерђ Хазаи је изложио лингвистичку ситуацију у Мађарској и Трансилванији током XVI и XVII века. Аутор истиче да је „билингвизам створен у областима под османском влашћу... био најважнији фактор у успостављању и учвршћивању улоге и позиције турског језика у турским и мађарским канцеларијама“. Истиче да турска администрација није тежила наметању свог језика покореним народима, наводећи пример будимског паше који се обраћао локалним заједницама на мађарском. Направљен је и кратак осврт на Румелију, Анадолију и арапске провинције. Док се за прве две области закључује да је турски језик чинио неку врсту *koine*, у арапским областима велики значај имало је присуство арапског језика у образовању сваког османског интелектуалца.

Никола Ватен из Париза (CNRS) је аутор расправе *Aperçu sur la mobilité des élites ottomans musulmanes locales d'après les stèles funéraires* (11-30). Желећи да покаже покретљивост чланова елите, аутор посебну пажњу обраћа на натписе на надгробним споменицима који садрже одредницу о географском пореклу покојника. Уз то, од користи могу бити и различите формуле, које с једне стране одражавају јединствену културу елита, али ипак садрже и неке локалне елементе. Истакнуто је да обим истраживања не може имати статистичку прецизност. Најважнија насеља у којима се налазе обрађени натписи су Истанбул, Сарајево, Мостар, Травник и Синопа, а временски су смештени у XVIII и XIX век. Ова врста извора је свакако интересантна, али се при њеном коришћењу мора водити пажња, јер место сахране није нужно и место где је одређена особа вршила своју делатност. Припадници улеме и аскера који су били постављени на положаје у управи провинција, највише су заступљени у

ауторовом истраживању. Друга већа група јесу људи који су се у областима где су сахрањени нашли бежећи испред непријатеља.

Расправу *Bilateral Factionalism in the Ottoman Provinces* (31-38) саставила је Џејн Хатавеј са Државног универзитета Охаја. Под билатералним фракционализмом ауторка подразумева постојање две супотстављене групе у некој држави/области. Та супротстављеност највише се изражава у јавним ритуалима, а у османском случају представља специфичност арапских области. На пример, фракције *Факари* и *Касими* у Египту црпле су бар у почетку своју подвојеност из географског порекла њихових чланова. Као периоде погодне за настајање оваквих подела ауторка облежава политички немирна времена, какав је у Османском царству био XVII век.

Хулја Џанбакал са Сабанџи универзитета (Истанбул) у расправи *On the „Nobility" of Provincial Notables* (39-50) бави се институцијом *sadat*/*eşraf*. Тим именом називани су људи који би успели да докажу да потичу од пророка Мухамеда. Њено истраживање је било усмерено на проучавање начина којим је одређена особа могла стећи ову почаст. Утицајни људи неке области су уједно чинили и већину локалних *sadat*/*eşraf*, и ауторка скреће пажњу на могућу повезаност тог феномена са друштвеним и политичким утицајем „Мухамедових потомака", осврћући се и на улогу коју је при томе имала подршка османске власти. За тему семинара посебно је битан закључак да су локални великаши највероватније имали велики утицај на процес додељивања титуле *sadat*/*eşraf*, а он се често заснивао само на сведочењу особа од ауторитета у одређеној средини.

Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (Sixteenth-Seventeenth Centuries) (51-75) је расправа професора Филозофског факултета у Београду Александра Фотића. Аутор је за тему изабрао културну елиту сагледавајући је кроз њен утицај, њену писменост и креативност. У Београду је живело становништво више религија па су стога постојале и интелектуалне елите муслимана, хришћана и Јевреја. Оваква ситуација наметнула је одмах питање њихових међусобних односа. Улема и црквена хијерархија су обесхрабривали интелектуалну размену међу религијским групама, што је и разумљиво, с обзиром на то да су се интелектуалци пре свега бавили теолошким проблемима. С друге стране контакти на свакодневном нивоу одвијали су се несметано између хришћана и муслимана. Аутор је појединачно анализирао муслиманску елиту и елите разних немуслиманских заједница. Аутор је у свим случајевима покушао да одреди и групише неопходне чиниоце који су од писменог човека могли

да начине припадника интелектуалне елите. Интересантна одлика Османског царства да су локалну културну историју чиниле или на њу утицале придошлице, потврђује се и у Београду.

Пинелопи Стати је члан Центра за средњовековни и модерни хеленизам Атинске академије. Расправом *Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)* (77-83) ауторка показује да припаднике вишег православног свештенства треба сматрати делом османске елите, понајвише зато што су митрополити вршили не само верску функцију него су имали и одређену политичку власт над својом паством. После приказа организације Православне цркве, ауторка се бавила делатношћу митрополита, везујући се само за дијецезе потчињене директно цариградском патријарху. Рад се завршава анализом односа митрополита и локалног становништва, са акцентом на муслиманске интелектуалце.

Аутор прве расправе *Christian Sipahis in the Tirhala Taxation Registers (Fifteenth and Sixteenth Centuries)* (87-114) је Мелек Делилбаши, професорка на Факултету књижевности Универзитета у Анкари. На основу података из царских пописних дефтера за Трикалски санџак (Тесалија) анализирала је положај и број хришћана спахија у 15. и 16. веку Приложила је речник појмова, мапе и табеле тимарника, према њиховим приходима и обавезама.

У расправи *Enterepreneurial Success in Sixteenth-Century Ayntab: The Case of Seydi Ahmed Boyacı, Local Notable* (115-132) Лесли Пирс са Калифорнијског Универзитета Беркли позабавила се животом и радом Сејдија Ахмеда Бојаџија, припадника једне угледне породице из Ајнтаба. При проучавању коришћени су кадијски сиџили, катастарски пописи али и усмена традиција која се сачувала о породици Бојаџи до XX века. Ауторка је покушала да објасни како се ствара углед једне породице, тј. како она улази у друштвену групу ајана. У засебним одељцима обрађени су извори прихода, односи унутар породице и Ахмедова друштвена активност.

Елени Гара са Егејског Универзитета на Митилени се у расправи *Moneylenders and Landowners: In Search of Urban Elites in the Early Modern Balkans* (135-147) бавила провинцијским елитама пре настанка ајана у седамнаестом веку. Скреће се пажња на посебности Балкана, где није постојала локална муслиманска елита, већ је она била састављена од досељеника и преобраћеника. Ауторка запажа да се истраживањем мора обухватити политичка, али и друштвена елита. Битно је запажање да је у Османском царству локална администрација била чврсто везана за престоницу и да је систем ротације онемогућавао било ког чиновника да

дуже времена дела у једној области и тако успостави везе са локалним угледним људима. То се није односило на ниже чиновништво (субаше, мухтесиби), које су чинили припадници локалних угледних породица. У потрази за могућим члановима елите претражила је сиџиле кадије из Верије како би издвојила земљопоседнике и зајмодавце. Дошла је до закључка да је улема била богатија и укљученија у економски живот града иако је била малобројнија у односу на чланове елите из сталежа аскера.

Софијском елитом у XVII веку бавила се Росица Градева у расправи *Towards a Portrait of „the Rich" in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s* (149-199). Оставински дефтери за Софију (1671-1678) пружили су јој мноштво података о најразличитијим проблемима. Ипак, постоје и ограничења, као што је мањак података о немуслиманском становништву и становницима руралних области. Сматрајући да је понашање становништва различитих вера било слично, ауторка је правећи табеле имовног стања вршила поређења мушких и женских чланова муслиманске и немуслиманске елите. Након тога, пажња је усмерена на испитивање да ли је постојала тенденција да одређени слојеви становништва живе у тачно одређеним деловима града. Чини се да су муслимани више волели да улажу у чифтлуке и дућане, док је немуслиманима остављено да се баве држањем крчми или позајмљивањем новца.

Светлана Иванова, са Универзитета у Софији, аутор је расправе *Varoş:The Elites of the Reaya in the towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Centuries* (201-246). Овај рад настао је као део истраживања улоге махала у бугарским градовима XV-XVIII века. С обзиром на то да у делу града званом варош живе углавном немуслимани, и рад се бави немуслиманском елитом. Посебни одељци су посвећени проучавању употребе термина варош као топонима и као институције. Варош као институција представљала је посредника између централне администрације и немуслиманског становништва града (приликом прикупљања пореза, у комуналним односима) и пружала је прилику виђенијим представницима раје да стекну утицај. Порекло ове институције ауторка види у самој фискалној пракси Османског царстава која је захтевала да сакупљачи пореза свој посао обављају у контакту са групама опорезованих а не преко појединаца. Детаљно се распарављa и о односу вароши са другом обједињавајућом установом хришћана - Црквом, где се могу уочити и нека преклапања у обавезама. Последњи, веома опширни одељак расправе професорка Иванова је посветила вођству вароши, чији се ауторитет заснивао на угледу и активностима које су вршили у оквиру своје заједнице, а не на припадности самој институцији.

Михаел Урсинус је расправом *The Çiftlik Sahibleri of Manastır as a Local Elite, Late Seventeenth to Early Nineteenth Century* (247-257) приказао укључивање читлук-сахибија у локалну елиту. Пажњу аутора привукли су кадијски сиџили и регистри чифтлука Манастира (данашњи Битољ). Оправдање за сврставање читлук-сахибија у провинцијску елиту пронађено је у њиховој везаности за локалну средину и тежњи да заузму посреднички положај између ње и централне власти. Даље се расправља о појави и улози читлук-сахибија у Османском царству, као и о томе ко је све припадао тој групи становништва. У додатку аутор је дао листу регистара чифтлука у кадијским сиџилима Манастира.

Расправа *The Mixed Elite of a Balkan Town: Karaferye in the Second half of the Eighteenth Century* (259-268) бави се проблемима дефинисања елите на примеру Караферије (данас Верије) и питањем да ли би муслиманске и хришћанске елите требало посматрати као јединствену или одвојене групе. Њен аутор је Антонис Анастасопулос, професор Критског Универзитета. Као најважнији извор за проучавање земљопоседничког друштвеног слоја у XVIII веку аутор издваја тевзи дефтере „јер у поређењу са другим документима из сиџила, они дају информације о контроли коју је урбано становништво, тачније елита, имало над околином града“. Посебно су му била интересантна три записа у сиџилима за 1759. годину, где се истиче строга подвојеност између муслимана и хришћана, стога што није сасвим сигурно да ли изражавају стварно стање ствари или су само израз државне идеологије.

Професор јапанског Мејџи Универзитета, Јузо Нагата, написао је расправу *Ayan in Anatolia and the Balkans during the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family* (269-294). Развој локалне елите пратио је преко успона Караосманоглуа из Манисе, иначе једне од најмоћнијих породица ајана у Османском царству. Веома детаљно приказана је друштвено-економска база ове породице и њен однос према централној власти. У закључку аутор је покушао да упореди установу ајана са сличним појавама у кинеској и јапанској историји. У прилогу су дате мапе Манисе и Егејских провинција у XIX веку, табеле верских и јавних грађевина које је изградила породица Караосманоглу, као и и грађевина које је поклонила.

Суреја Фароки са Минхенског Универзитета писац је расправе *Exporting Grain from the Anatolian South-West: The Power and the Wealth of Tekelioğlu Mehmed ağa and his Magnate Household* (295-319). Ауторка се не слаже са честим предрасудама о економској стагнацији и изолованости територија под османском влашћу. С тим у вези је и проблем чифтлука, за

које сматра да су пре политичког него економског порекла, с обзиром на то да се њихови власници нису упуштали у веће трговинске подухвате. Таква ситуација се мења крајем XVIII и почетком XIX века. Како би што боље приказала контраст изабрала је као пример Анталију, место које је било маргинализовано све до великих европских ратова покренутих Француском револуцијом. Њен напредак је приказан кроз делатност угледне породице Текелиогулара.

Филиз Јенишехирлиоглу са Башкент Универзитета покушала је да анализом грађевинске делатности најистакнутијих ајана Анадолије проникне у специфичности сваке појединачне породице и у њену економску подлогу. Тако је настала расправа *Architectural Patronage of Ayan Families in Anatolia* (321-332). Ауторка скреће пажњу на промене настале крајем XVII и у XVIII веку, тј. престанак главне улоге двора и централне администрације у изградњи различитих задужбина и укључивање ајана у ову делатност. Рад је подељен на одељке о породицама Караосманоглу из западне Анадолије, Циханоглу из Ајдина, Чапаноглу из централне Анадолије и Чилдироглу из источне Анадолије. Професорка Јенишехирлиоглу је направила и избор фотографија најважнијих задужбина.

Тема рада *Les élites urbaines à l'époque du Tanzimat: Le Cas de* Salonique (343-348) јесу промене настале у другој половини XIX века међу градском елитом. Написала ју је Емили Темопулу с Јањинског Универзитета. Поред осталих промена, током Танзимата долази и до развоја нових занимања везаних за банкарство, осигурање, поморске компаније, представништва западних фирми, као и до појаве тзв. слободних професија, што је повећало амбиције угледних људи, како муслимана тако и немуслимана. Запажено је да је повећање трговачког утицаја Запада ојачало позицију немуслимана међу „новом буржоазијом". Та нова елита почела је да улази у тела провинцијалне управе, и да се међусобно још више повезује, захваљујући и новим обичајима увезеним из западне Европе (пре свега увођењем институције *приређивања пријема*).

Мартин Штрохмајер је расправом *Abd al-Rahman Pasha al-Yusuf, a Notable in Damascus (1873/74-1920)* (349-367) приказао биографију једног утицајног човека на самом крају Османског царства. После увода о локалној елити у Сирији, аутор је направио кратак преглед историје ал-Јусуфа, породице курдског порекла. Интересантно је то што је њен успон обележило неколико породичних савеза. О повећању утицаја западне културе у источним провинцијама Османског царства сведочи и то што је најстарији син Абд ал-Рахмана студирао у Бечу. Ново време донело је и велике промене у политичком животу елите; Абд ал-Рахман је био

посланик у Скупштини, одржавао је везе са Младотурцима и супротстављао се арапском покрету. Приказана је и делатност овог утицајног човека после нестанка османске власти.

Низом расправа ова књига покушава да пронађе место провинцијских елита у целокупном османском друштву. Истражујући провинцијске елите што на општем плану што у појединачним случајевима аутори су на најисцрпнији могући начин обухватили период од XVI до XX века. Дошли су до закључка да су елите имале вишеструку улогу: политичку, друштвену, економску и културну. Ипак, у свакој од горе поменутих расправа наглашен је недостатак одговарајућих извора, што нас удаљава од давања коначног суда о овој веома важној друштвеној групи у Османском царству.

Огњен Крешић

***The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. by S. Faroqhi & Ch. K. Neumann, Würzburg 2003, 352.**

Предмет интересовања четрнаест аутора из различитих делова света јесу храна и скровиште као део основних потреба сваког људског бића. Ове теме су постављене у контекст „репродукције“, тј. сагледаване су у процесу целокупних напора да се од купљених, или узгајаних, намирница приправи храна, или од дрвета, земље, камена и другог материјала направи пребивалиште. Истраживања су смештена у оквир Османског царства, од друге половине шеснаестог до средине деветнаестог века. Како је текла историја истраживања ових тема (са акцентом на турску историографију), зашто је за овај зборник узет овај временски период, као и шта се уопште у овом конкретном зборнику подразумева под важним терминима „потрошња“ и „потрошачко друштво“, излаже нам Суреја Фароки у *Уводу* (9-33).

Студије о исхрани, иако започете крајем деветнаестог века, споро су се пробијале на листу најактуелнијих тема међу историчарима. Чак и када је она обрађивана, истраживање се ограничавало на обичаје исхране елите, али и то као успутно средство за разумевање неких других појава. Нешто бољи случај је био са пребивалиштима људи јер је, између осталог,

било више извора са којима се могло радити, али су то - као и у случају исхране - биле нетипичне грађевине попут Топкапи Сараја. Међутим, и на овом пољу је дошло до кризе када је много материјалних извора уништено у ратовима поводом решавања „источног питања“. Додатни проблем је представљало то што су се овим темама углавном бавили архитекти, који су се тешко могли снаћи са писаним изворима - дневници давнашњих путника, документа османске државе и цркве - који су постали примарни услед наведеног развоја догађаја.

Осамдесете године двадесетог века коначно доносе крупне промене у односу на истраживања ових тема, а све у склопу мењања научне политике државе. Од неких искључиво материјалних разлога (као што су мањак новчаних средстава научних институција у Турској тог времена, што значи да се морало писати нешто што ће се финансирати из иностранства, или нешто што ће бити блиско ширим народним масама), преко социо-економског окружења (економија се све више концентрише на производњу за појединца, а и пораст писмености популације доводи до жеље за проучавањем прошлости), па до самих историчара, све је било захваћено променама. Могу се сагледати два правца промена у историографији: једни схватају да су, сем државног апарата Османског царства, у владању државом играла значајну улогу и богата домаћинства оног времена; а други желе да покажу како бивше царство није било само окренуто ратовању, већ да су у њему неговане и неке друге значајне и интересантне вредности попут уметности и уживања у јелу и припремању хране. Свим овим разлозима, корен се може наћи у тражењу идентитета новонастале националне државе.

Дакле, у почетку је на истраживање ове тематике гледано као на две одвојене ствари, али је на крају развој догађаја довео до тога да се оне посматрају као део исте целине, и то је оно што је у овом зборнику приказано. Временски распон од средине 16. до средине 19. века узет је као оквир јер се архивски извори (на којима се базира већина овде присутних радова) појављују отприлике на почетку тог периода. Горњу границу чини почетак све снажнијег утицаја европске културе на дешавања у Османском царству, што је излазило из оквира интересовања приређивача.

Иако у садржају ово није истакнуто, у У*воду* Фароки дели радове на две целине. Прву представљају дела везана за *Eating and serving food* и то су: *Sources for our ancient culinary culture* (35-49), *Polish embassies in Istanbul or how to sponge on your host without losing your self-esteem* (51-58), *The Chickens of Paradise. Official meals in the mid-seventeenth century Ottoman palace* (59-88), *The şehzade's kitchen and its expenditures. An*

account book from Şehzade Mehmed's palace in Manisa, 1594-1595 (89-126), *Spices in the Ottoman palace: courtly cookery in the eighteenth century* (127-160), *Culinary consumption patterns of the Ottoman elite during the first half of the nineteenth cuntury* (161-184), *Cups, plates, and kitchenware in late seventeenth- and early eighteenth-century Damascus* (185-197), *Coffeehouses as places of conversation* (199-208).

Нецдет Сакаоглу се у првом чланку (*Sources for our...*) у најкраћем бави изворима који су релевантни за „први део" овог зборника. Одмах се истиче да су они веома оскудни, а оно мало што их има, углавном говори о храни као делу здравственог третмана, или је у вези са неким религијским прописима. После приказивања неколико одабраних извора, поткрепљених табелама и цитатима (присутно је пар веома занимљивих рецепата), аутор на крају подвлачи да је, због већ поменутог проблема са карактером извора, неопходна сарадња стручњака различитих профила (историчари се морају удружити са социолозима, докторима, хемичарима...) да би се што више извукло из таквог материјала. Ваља рећи да је аутор такође добро приметио да је, због великог пространства некадашњег царства, веома тешко дати јединствену слику тога како и шта се у њему обедовало.

Други чланак (*Polish embassies...*) је дело пољског историчара Дарију́ша Колођејчика, који је на веома интересантан начин приказао разне аспекте посета пољских изасланстава Османком царству током седамнаестог и осамнаестог века, са акцентом на исхрану и обичаје током обедовања. Колођејчик је базирао свој рад на примарним изворима - сведочанствима која су оставили сами пољски учесници ових догађаја - и јако је занимљиво читати како се, рецимо, људи који су и сами тек недавно прихватили виљушку и нож згражавају над недостатком истих на османском двору.

У трећем чланку (*The Chickens of Paradise...*) Хеда Раиндл-Кил, се позабавила садржином оброка који су се служили у Топкапи Сарају. Тачније, урадила је много више од тога: на основу извора типа муфасал (врста дефтера супериорна у овом домену јер се за сваку намирницу напомиње за које јело се употребљава) она је приказала јеловник у дане одржавања Дивана, у празничне дане са и без страних гостију. Поред објашњавања свих јела која би могла бити непозната читаоцу, ауторка се бави анализом овако добијених података (која јела се појављују у највећем броју случајева, због чега, које су разлике између „обичних" и празничних дана, односно везирских и службеничких јеловника). Тако је примећено да се једна намирница посебно издваја као нешто што је могло и осредњи

оброк учинити величанственим. Она је била најскупља и служила се само најважнијима – живина (нарочито дивља). Објашњење ове чињенице ауторка налази у Курану. У њему се јасно каже да је месо птице оно што ће заслужни јести у рају тако да уствари султан, као „сенка Божја на земљи“, већ у овом животу неким својим поданицима пружа прилику да искусе блаженства која их чекају у рају.

За разлику од претходног чланка, који се бавио храном служеном искључиво у самом срцу престонице Османског царства, следећи (*The şehzade's kitchen...*) се дотакао сличне теме, али у оквиру провинцијске палате у Маниси. Аутор (Феридун М. Емеџен) је представио (после текста је дат извор у свом оригиналу) податке везане за кухињу из дефтера палате за период од марта 1594. до фебруара 1595. године. Чињеница да сличних докумената готово да нема за друге провинцијске царске палате, чини овај извор веома вредним. Анализа података потврдила је да су житарице, месо и слаткиши били главна храна дворана, која је у овом случају имала и неке особености кулинарских обичаја датог локалитета.

Аутор петог чланка (*Spices in the Ottoman palace...*), Кристоф К. Нојман, прво нас уводи, веома проницљиво, у главне проблеме са којима се сусреће историчар који жели да се бави исхраном. По њему, овде се научник - поред стандардних проблема везаних за историјско истраживање - сусреће и са питањем како заправо проникнути у укусе и мирисе прошлости кроз само писану реч извора, односно, чак и ако се то учини, како те закључке опет писано изразити. На крају, ни то не мора значити успех јер ипак искуство једног укуса - никада неће бити исто код свих људи. Такође, не сме се испустити из вида чињеница да се сам укус намирница мења кроз време, те да исто јело не мора бити ни приближно оно што је било пре чак само пар деценија. Међутим, са зачинима смо ту на чврћим основама јер су они свој укус почели да мењају тек од скора под утицајем самих одгајивача. Још једном уз помоћ дефтера - посредних извора - овде се покушава нешто докучити о зачинима коришћеним на османском двору. Главни закључци показују да су се, што се зачина тиче, Османлије више окретале Индији него западу, те да је њихов укус временом све више нагињао од љуткастих ка зачинима који дају слаткаст укус и додају се при крају кувања, а не на почетку. Као додатак раду, аутор је саставио листу и начин употребе зачина купованих у осамнаестом веку.

Шести чланак (*Culinary consumption patterns...*) отприлике обухвата све што и претходна три, само овога пута за период прве половине деветнаестог века. Аутор, Озге Саманџи, примећује велике промене у овом делу османске културе (у складу са другим променама у друштву

тог доба) што је последица све већег угледања на западне обичаје. Уводе се нове намирнице, начини кувања, а сам султан Махмуд II (1808-1839) први почиње да обедује за столом седећи на столици и уредно користећи, поред стандардне кашике, виљушку и нож. Сигурно да је симболично и то што се за овај период први пут као извор, поред дефтера царске кухиње, може коначно користити и један савремени *Кувар*.

Већ начето као тема у неколико претходних чланака, посуђе у седмом раду (*Cups, plates, and kitchenware...*) добија главну улогу. Колет Естабле и Жан-Пол Паскал су се такође бавили „статистичком“ историјом па су, на основу оставинских дефтера, анализирали посуђе и прибор за јело. Они су разматрали каква је њихова улога у односу на друге ствари из дефтера, односно каква је разлика између поседованог посуђа код мушкараца и жена, као и између богатијих и сиромашнијих. Овога пута „радња“‘ се одвија у Дамаску а не у Истанбулу, и у фокусу није владајућа династија.

Иначе, посуђе се као тема може сматрати допуном причи о храни. Међутим, о њему се може причати и као о покућству, па је ово почетак прелаза на тему обитавалишта. Управо истој сврси служи и следећи рад (*Coffeehouses as place...*). Екрема Ишина. Аутор је тему из наслова свеобухватно и сажето обрадио, пошавши прво од објашњавања кућног обеда као више верског ритуала ограниченог многим правилима. Затим је представио саму конзумацију течности као мање „спутану“ радњу која тако постаје основ за развој кафана (објашњавајући зашто баш кафа као централна пиће) које су се, од објеката насталих у озлоглашеној четврти, раштркале по читавом граду, и израсле у места омиљена мушкарцима као бег од стандардног кућа-посао-црква троугла, да би на крају, у многим случајевима, представљале и права стецишта разних револуционара.

После овако направљеног прелаза, почиње други циклус радова који се баве питањима *Houses and domesticity*: *Life in the medrese* (209-217), *Life in an Istanbul tekke in the eighteenth and nineteenth centuries according to a "menakibname" of the Cerrahi dervishes* (219-235), *Pastırmaci Yokuşu No: 7, Balat-Istanbul. The story of a mansion during the nineteenth and twentieth centuries* (237-253), *Representing France in the eighteenth-century Ottoman Empire. A wealthy French dwelling in the Peloponnesus, 1770* (255-273), *Dwellings in sixteenth-century Isanbul* (275-300), *Norms of domestic comfort and luxury in Ottoman metropolises sixteenth to eighteenth centuries* (301-316).

Два рада, којима започиње овај одељак (*Life in the medrese* и *Life in an Istanbul tekke...*), настављају низ у коме се расправља о невладајућем слоју друштва. Они чак иду и корак даље па се једини у целом зборнику

концентришу, у оквиру датих тема, на перспективу верских лица. Конкретно, професор Мубахат Кутукоглу анализира животе верских учењака у оквиру њихових домова-школа; закључак је да су студенти тамо и поред свих непогодности ипак имали кров над главом са свиме што уз то иде. У другом раду, сличан приказ даје и Натали Клеје: кроз зграде и уопште материјално окружење, подацима о становницима текије тј. њиховој дневној рутини, упознајемо се са начином функционисања једне текије током осамнаестог и деветнаестог века. Овде ваља поменути да чланак садржи и веома интересантан приказ обедовања дервишког братства.

Следећи чланак (*Pastırmaci Yokuşu...*) није дело професионалног историчара. Међутим, рад господина Емреа Јалчина пружа неке сјајне податке. Аутор је изврсно искористио чињеницу да је наследио кућу у Истанбулу која је у власништву његове фамилије још од средине деветнаестог века, а та њена старост, заједно са стањем у коме је очувана, чини је правим раритетом драгоценим за истраживање када су у питању неслужбене грађевине. Такође, веома је срећна околност и то што је један од Јалчина са почетка двадесетог века био пасионирани фотограф, па је забележио изглед куће у тренуцима пре њеног великог реновирања (одабране фотографије су и презентоване у овом раду). Веома је интересантно пратити како се једно станиште мења кроз време, што под утицајем нужних поправки, што као израз потпуно новог духа времена који полако почиње да брише традиционалне оквире у којима се вековима живело у Османском царству.

Наредни чланак (*Representing France...*) доноси студију и другог уредника овог зборника. Рад Суреје Фароки односи се на то како су људи гледали на културолошке разлике (дотиче се и садашњег доба), и како су се понашали када је дуже времена требало да бораве у тако некој „другачијој“ земљи. Конкретно, на основу инвентара једне богате француске куће са Пелопонеза, Фароки је покушала да објасни како се власник прилагодио османском духу са једне, а како је потврђивао свој статус Француза са друге стране. По попису се види да је то била богата кућа и да је имала све оне ствари које су у Француској тог доба чиниле један дом отменим, али је такође у том „гротлу Француске“ било детаља који су одавали поштовање османској материјалној култури (нпр. завесе).

У следећем чланку фокус се поново враћа на сам простор куће, и Стефан Јерасимос (*Dwellings in sixteenth-century...*) још једном истиче проблем недостатка материјалних извора када су питању куће у Истанбулу пре осамнаестог века. Ипак аутор каже да у писаним изворима има довољно података да се могу издвојити два типа кућа за дати период:

један настао још пре османског освајања, и други (доминантан) настао после. Међутим, овај други се знатно разликује од типичних истамбулских кућа осамнаестог века (није затворен са све четири стране, нити близу комшијских кућа, нема више објеката распоређених по обавезном дворишту), али се битно разликује и од оних византијских, па аутор указује на могућност утицаја силних миграната дошлих после освајања Цариграда.

Архитекта, Угур Танјели, (*Norms of domestic comfort...*) дохватио се теме комфора и луксуза, тј. тема „стандардног“ и „ретког“ у оквиру османских домова шеснаестог века. Тој теми он је пришао кроз два аспекта: анализирање употребне диференцијације одређених просторија, и кроз ентеријер. У вези с првом темом, главни је закључак тај да се мултифункционалност просторија, чије се порекло традиционално везује за практичне номадске „куће“ османских предака, нимало не разликује од истог типа просторија у другим деловима света тог времена. Закључак другог дела је да Османлије нису превише трошиле на покућство, већ да се главна презентација њиховог богатства огледала у одећи.

Као завршне одељке књиге налазимо најосновније податке о ауторима (317-319), избор слика кућа и покућства (321-335) и индекс имена и појмова (337-352).

Резултати до којих су дошли истраживачи у овим радовима веома су заниљиви, и сами по себи су довољан разлог за читање овог зборника свакоме ко се интересује за ову сферу материјалне културе. Сигурно да је људима са ових простора дело још интересантније због утицаја које је некадашње царство имало на ове просторе. Међутим, можда је још важније видети у пракси оно за шта се уредница у уводу залаже, а то је обрађивање ових тема из што више углова. Овде имамо историчаре, књижевнике, архитекте, и друге интелектуалце, који долазе из различитих културних средина, и који проучавајући чак исте изворе осветљевају ову проблематику на другачији начин, што доприноси склапању знатно комплетније укупне слике.

Милош Субашић

Ђорђе Ђурић,
***Вук Маринковић-биографија и научни рад утемељавча физике као модерне науке у Србији*,**
Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2007.

Ђорђе Ђурић истражавич друштвене историје и историје науке у Србији у 19. веку у својој првој књизи, *Српски интелектуалац у политици, Политичка биографија Јована Жујовића*, обрадио је мање познату страну политичког деловања Јована Жујовића, који је својим деловањем обележио крај 19. и почетак 20. века. У другој по реду Ђурићевој књизи посвећеној Вуку Маринковићу, проучено је друго раздобље српске повести.

Вук Маринковић (Нови Сад 1808-Београд 1859) по образовању био је лекар, а када је прешао у Србију 1849. године постао је професор физике на Лицеју. Две године од почетка своје професуре Маринковић је написао први уџбеник физике у Србији *Начела физике.* Тај рад био је компилација сачињена на основу немачких и француских уџбеника. Маринковићев значај био је у томе што је дотадашња знања из физике и данас сродних и одовјених научних дисциплина (хемије, астрономије, метеорологије) успео да сажме и што је стручну терминологију, која је и данас у употреби, превео на српски језик. Због тога Ђурић наглашава чињеницу да је Вук Маринковић „зачетник проучавања физике као модерне науке у Србији."

Књига је подељена на четири поглавља у оквиру којих је обрађена Маринковићева биографија (порекло, школовање, лекарска пракса у Новом Саду, прелазак у Србију и рад на Лицеју и делатност у Друштву српске словесности), док је у другом делу обрађен Маринковићев научни рад, објашњени његови научни закључци, који у поређењу са данашњим научним достигнућима понекад изгледају наивни. Осим поменутог уџбеника, Маринковић је написао и *Јестествену повестницу за србску младеж*, дело, такође, компилативног карактера, а значајно је допринео и осавремењавању наставе физике на Лицеју. На крају књиге је библиографија Маринковићевих радова, а у прилогу се налазе анегдоте о члановима породице Маринковић и Милетићев *Жалоспев при смрти Константина Маринковића*, Вуковог оца.

Иако невелика по обиму, биографија Вука Маринковића пружа прилику читаоцу да сазна шири оквир у којем је родоначелник физике као науке у Србији деловао. Неразумевање историјског контекста је

главни недостак у радовима које пишу историчари природних наука, а који нису историчари од струке. Ђурић је то постигао обимним истраживачким радом, који је видљив на свакој страници књиге. С тим у вези је чињеница, коју Ђурић наглашава, да је Маринковић припадао групи интелектуалаца из Јужне Угарске, односно Војводине, која је у Србији дала немерљив допринос развоју школства, науке и законодавства.

И да се вратимо на почетак овог приказа. Поредећи две генерације српских научника, Маринковићеву и Жујовићеву, намеће се закључак да је Маринковићева генерација радом са омладином на Лицеју, уџбеницима, научном и популарном литературом утрла пут овој другој, која је својом делатношћу обликовала националну и државну политику Србије на почетку 20. века.

Радомир Ј. Поповић.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LV
(2007)

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Превод резимеа на енглески језик
АЛЕКСАНДАР БОШКОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
СЛОБОДАН СИМИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис =
Historical Review / одговорни уредник
Тибор Живковић. – 1948 – . – Београд :
Историјски институт, 1948 – (Београд :
Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170